بۆچی شۆڕشی پیشەسازی لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست ڕوویندا؟

٦٠٠-١٨٠٠(ز.)

لێکۆڵینەیەکی مێژووی سیاسی و ئابوورییە

سەلاح حسێن ئەفەندی

٢٠١٧

ناوەڕۆک

پێشەکی..٤

رێبازی تایبەتی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست..٦

چۆن و بۆچی ڕێبازی فیوداڵی خێڵەکی زاڵ بوو؟.............................١٠

خەسڵەتەکانی کۆمەڵگەی خێڵەکی..١٢

لە خێڵەکوەوە بۆ فیوداڵی خێڵەکی..١٧

لە دەوڵەتێکی بچوکەوە بۆ دەوڵەتێکی زلهێز.....................................٢٤

چی بەردەوامی بە سیستەمی فیوداڵی خێڵەکی قوڕەیشدا؟.....................٢٦

هۆکاری بەردەوامبوونی فیوداڵی خێڵەکی دوای شکستهێنانی قوڕەیش...........٤٦

دامەزراندنی دەوڵەتی عوسمانی و سەفەوی بەدەستی خێڵی تورک...........٤٧

بۆچی شۆڕشی سیاسی و پیشەسازی خۆبەخۆ لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست روونەدا؟..٦٤

نەبوونی درەفتی بەشداریکردن لە بڕیاردانداکدا.....................................٦٦

نەبوونی چینێکی فیوداڵی بەهێز..٧٦

لاوازی و پاشکۆیی دەستەڵاتی ئاینی...٧٨

کاردانەوەی خەسڵەتی شارستانیە کۆنەکان...٨٠

لاوازی پێکهاتە و چین و توێژە نوێیەکان...٨١

هەندێ زانیاری گشتی لەسەر خۆرهەڵاتی ناوەڕاست ١٥٠٠-١٨٠٠..............٨٢

بەرهەم و بەرهەمهێنان لە لادێکاندا...٨٥

موڵکداری بێ موڵک و چینی تەمەن کورت..٩٠

توێژێک لە دەستەڵاتدارانی خێڵەکی دەرەوەی خێڵە دەستەڵاتدارەکان...........٩٤

باجکۆکەرەوەکان توێژێکی گرنگی فیوداڵی خێڵەکی..............................٩٧

ڕەعیەتی لادێی بێ دەستەڵات و سەرچاوەی باج.. ١٠٤
پێکهاتەی شار و چینوتوێژەکانی... ١٠٩
پیشەیی (حیرەفی) فیوداڵی خێڵەکی.. ١١٢
قۆرخکردنی بازرگانی و چین و توێژە نوێیەکان.. ١١٦
سەرچاوە... ١٣٣

بۆچی شۆڕشی پیشەسازی لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست ڕوونەدا؟

پێشەکی

لەم ماوەیەدا، کتێبێکی نایابم بەناوی (سەرکێشی یەکەمی عەقڵ\ نووسینی: فراس السواح)ە خوێندەوە. کتێبەکە دەربارەی ئەفسانەکانی شارستانییە کۆنەکانی میزۆپۆتامیایە، باسی سەرەتای چۆنیەتی دروستبوونی سروشت و ژیان و کۆمەڵگە دەکات. بەشی زۆری ئەم ئەفسانانە، ڕەنگە بنەمایەکی زانستیانەیان نەبێت، بەڵام زانیارێکی باشمان لەسەر سەرەتاکانی نیشتەجێبوون و بەرهەمهێنان و شارستانیە کۆنەکان پێدەدەن.

یەکێک لە بابەتەکانی کتێبەکە، کە زۆر سەرنجی ڕاکێشام، ئەفسانەکانی (هابیل و قابیل) بوو، کە سۆمەرێکان بە (ئیمیش و ئینتین) ناویان بردوون. بەپێیی داستانەکە، ئەم دوانە کوڕی خواوەندێک بوون(لە ئاینە سەماویکاندا بە کوڕی ئادەم و حەوا دەناسرێنن). بەپێیی ئەوان، ئەمانە دەبنە سەرەتای بوونی مرۆڤ لەسەر زەوی. هابیل و نەوەکانی دەبنە ڕەوەند و بە ڕاگرتنی مەڕومالات و ژیانی کۆچەرییەوە خەریکدەبن، لە شوێنێکی تایبەتیدا نیشتەجێ نابن، شارستانی دروست ناکەن، بەمەبەستی مسۆگەرکردنی بژێوی خۆیان و ئاژەڵەکانیان، هەمیشە بەدوای لەوەڕگا و شوێنی نوێدا حەودالدەبن. قابیل و نەوەکانی، بە پێچەوانەی ئەوانەوە، لە ناوچەی تایبەتیدا نیشتەجێ دەبن و بە بەرهەمهێنانی بەروبومی کشتوکاڵ و کاری پیشەیی هەڵدەستن، شار و شارستانی بونیاد دەنێن.

ئەم زانیاری و داستانەیە زۆر دڵخۆشی کردم، چوونکە لەسەر مێژووی کۆنی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و سترەکتووری کۆمەڵگاکان تیایدا، بۆچونەکانمی پشتڕاست کردەوە ، کە لەم باسەدا پێشکەشتانی دەکەم.

یەکێک لەو دەرئەنجامە گرنگانەی کە لە باسەکەمدا پێیی گەیشتووم، بابەتی بوونی دوو سستەمی جیاوازی سیاسی و ئابووریە، دوو جۆر خەڵکی جیاوازە، دوو شێوازی جیاوازی بەرهەمهێنان و موڵکایەتی ئامرازەکانی بەرهەمهێنانە لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا. یەکەمیان شارستانی و دەوڵەتە کۆنەکانی ناوچەکەیە هەتا کۆتایی سەردەمی ساسانییەکان، دووەمیان بوونی چەندین کۆمەڵگەی خێڵەکییە لە ناوچەکدا.

ئەم دوو سستەمە بەدرێژایی مێژووی کۆن، شانبەشانی یەک وجوودیان هەبووە، هەمیشە لە ناکۆکی و ململانێدا بوون. هەتا کۆتایی سەردەمی ساسانییەکان و سەرەتای دامەزراندنی دەوڵەتی خولەفای ڕاشیدەین و فراوانبوونی، ژیانی خێڵەکی هەر بە بچووکی مابۆوە، بە درێژایی هەموو مێژوو گۆرانکاری ئەوتۆی بەسەردا نەهاتبوو. دواتر بە تێکەڵاوبوونی ئەم دوو سستەمە، سستەمێکی نوێ دروست بوو، کە بۆ ماوەی چەندین سەدە، دەستی بەسەر هەموو خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا کێشا، کەلەم باسەدا ناوم لێناوە: سستەمی فیوداڵی خێڵەکی.

ئەم سستەمە، ئەگەرچی لە کۆتایی شەڕی یەکەمی جیاندا بەتەواوەتی هەرەسی هێنا و لەناو چوو، بەڵام پاشماوە و خاسڵەتەکانی، بە هۆی چەندین فاکتەرەوە، هەتا ئێستا کاردانەوەیان لەسەر ژیانی

ئابووری و سیاسی و کۆمەڵایەتی ناوچەکە هەیە. ئەم پرۆسەیە، ڕێبازێکی تایبەتی گەشەکردنی بۆ خۆرهەڵاتی ناوەڕاست ئەنجامدا، کە هەوڵم داوە لەم باسەدا توێژینەوەی لەسەربکەم.

ئەم باسە بەشێکە لە کتێبی (بۆچی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست شکستیهێنا)، کە ساڵی ۲۰۱۷ بڵاوم کردەوە.

سەلاح حسێن ئەفەندی

سلێمانی ئازاری ۲۰۲۲

(١) ڕێبازی تایبەتی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست

لەسەدەکانی یەکەمی زایینیدا، هەر دوو دەوڵەتی زلهێزی رۆمای ئەوروپا و ساسانییەکان لەناوەرۆکدا وەک یەک وابوون، ناڕەزایی و ململانێی ناوخۆ لە ناویاندا بەردەوام بوو. پێکهاتە و چینوتوێژە لاوازەکانی خوارەوەی کۆمەڵگە بێزاربوون لەو بارە نالەبار و ناخۆشەی کە تیایدا دەژیان، زۆربەی پیاوسالارانی پێکهاتەی ناوچەکان و سەرلەشکر و دەسەڵاتدارەکانی دەوڵەت دەیانویست موڵك و دەسەڵات و داهاتی خۆجێیی خۆیان بەهێزکەن و سەربەخۆیی خۆیان بەدەستبێنن. سەرەڕای ئەمەش، ساسانییەکان و دەوڵەتانی رۆژئاوا و رۆژهەڵاتی رۆما لەگەڵ یەکدا لە شەڕ و ململانێی درێژخایاندا بوون، کە تەواو لاواز و ماندووی کردبوون. پاش داڕمانی ئیمپراتۆریەتی رۆژئاوای رۆما لە سەدەی پێنجدا، نزیکەی دوو سەدە دەوڵەتی ساسانی مایەوە و شەڕ و شۆڕیان لەگەڵ بێزەنتییەکاندا بەدرێژایی ئەو ماوەیە بەردەوامبوو.

مانەوەی ساسانییەکان دەگەڕێتەوە بۆ خاسڵەتە تایبەتییەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست. یەکێك لەو خاسڵەتە گرنگانە، ڕۆڵی دەوڵەت و بەهێزی دەسەڵاتی ناوەندی بوو، هەروەها دەسەڵاتی شارەکان بوو بەسەر لادێکاندا. لەهەندێ ناوچەدا سیستمی ئاودانییش ڕۆڵی دەوڵەتی لە رێکخستنی کۆمەڵگەدا بەهێزتر کردبوو. ئەمانە بۆ ماوەیەك تەمەنی ئەو دەوڵەتەی درێژکرد، بەڵام پێش دەستپێکردنی فەتحی ئیسلامی لە سەرەتای سەدەی حەوتدا، دەوڵەتی ساسانی تەواو شکستی هێنابوو. ئەگەر فەتحی ئیسلامیش نەبوایە ساسانییەکان هەر دەکەوتن.

ئەگەر خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، بە شێوازی ئەوروپا نیمچە سەقامگیرییەکی تێدا بووایە و گۆڕانکاریی هێمن و لە سەرخۆی تیا درووستبووایە، دەوڵەتی ساسانییش هەر وەکو دەوڵەتی رۆما خۆبەخۆ دەکەوت و ناوچەکە بەسەر چەندین دەوڵەت و میرنشین و ناوچەی نیمچە سەربەخۆی فیوداڵدا دابەشدەبوو. ئەگەر بەم جۆرە بووایە، رەنگە خۆرهەڵاتی ناوەڕاستیش هەمان ریبازی ئەوروپای بگرتایە و فیوداڵیزم تیایدا جێگیر بووایە. بەڵام پرۆسەکە لێرە بەهۆی چەند فاکتەرێکی گرنگەوە رێرەوێکی جیاوازی گرتەبەر.

بە پێچەوانەی دەوڵەتی رۆژئاوای رۆماوە، دەوڵەتی ساسانی خۆی هێمنانە دانەڕما و پارچە پارچە نەبوو، بەڵکو دەوڵەتێکی زلهێزی نوێی لێ ڕاستبۆوە، کە ئەویش دەوڵەتی خەلافەتی راشدین بوو.

ئەم دەوڵەتە نوێیە، توانی بەهۆی ئەو زەمینەیەوە، ساسانییەکان بە ئاسانی بشکێنێ و دەست بەسەر ناوچەکانیدا بگرێت. لەبەرئەوە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست دابەش نەبوو بەسەر چەندین دەوڵەتی لاوازی بچووکدا، بەڵکو دەوڵەتێکی ناوەندیی بەهێزی نوێ تیایدا درووست بوو.

هەر لەکۆنەوە خێڵە سامی و هیندو ئەوروپییەکان چاویان بڕیبووە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و ڕوویان تێکردبوو. ئەوان جێگەی خۆیانیان تێداکردەوە و تیایدا جێنشین بوون و تێکەڵاوی خەڵکە ڕەسەنەکەی بوون. بەهۆی ئاست بەرزیی گەشەکردنی شارستانی کۆنی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و بەهێزیی دەسەڵاتی ناوەندی، لەکۆندا ڕیگربوون لە کۆنترۆلکردنی ناوچەکە لەلایەن هاتنی شاڵاوی شەپۆلە خێڵەکییەکانەوە. هەروەها نەبوونی ئایدۆلوژی و بەرژەوەندییەکی توندوتۆڵ لە نێوان ئەو خێڵانەدا، وایکردبوو کە ئەوانە نەتوانن خۆیان یەکخەن و کۆنترۆڵی ناوچەکە بکەن و دەوڵەتی خێڵەکی لە ناوچەکەدا بونیاد بنێن، بەڵکو بە شێوازێك لەژێر چەتری ئەو دەوڵەتانەدا دەگوزەران و بوون بە بەشێك لە سیستمی ئەو شارستانییەتە کۆنانە و لە باشترین ئەگەردا دەستیان بەسەر سیستمەکانیاندا دەگرت. یان لە هەندێك شوێندا پەناگیردەبوون و هەوڵی پارێزگاریکردنی خۆیان دەدا، بێ ئەوەی ڕۆڵێکی کاریگەر لە ناوچەکەدا ببین. نموونەی ئەوانە خێڵە هیندۆئەوروپیەکانی چیاکانی کورردستان و ئیلخانییەکان و بەدەویەکانی عەرەب، کە لە بیابانەکاندا دەژیان.

خێڵە عەرەبەکان، بەرەچەڵەك سامی بوون و خەڵکی ڕەسەنی نیوە دورگەی عەرەبستان بوون. ئەو ناوچانە لە ژێر کۆنترۆڵی تەواوی شارستانییەتە کۆنەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا نەبوون. ڕەنگە هۆکاری ئەوە بۆ ئەو بیابانە گەورەکەی نێوانیان، یان بێ بایاخی و بێ پیتی ناوچەکە لای دەوڵەت و شارستانیەکان بگەڕێتەوە.

لە سەردەمی ساسانییەکاندا، ئەو خێڵانە سەربەخۆیی خۆیان لەو دەوڵەتە زلهێزە پاراست بوو. لەگەڵ لاوازبوونی ئەو دەوڵەتەدا، ئەو خێڵانە بوونە هەڕەشە لەسەری و هەر دەرفەتێکیان بۆ هەڵکەوتبێ پەلاماری ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتەکەیاندەدا و کاروانە بازرگانییەکانیان تاڵان دەکردن<٧٦ ل٣٨>.

خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، بە پێچەوانەی ئەوروپاوە، سەرچاوە و مەڵبەندی پەیدابوونی ئایینە ئاسمانییەکان بوو. لەم ناوچەیەوە ئەو ئایینانە بۆ ئەوروپا و دوواتر بۆ بەشەکانی تری جیهان بڵاوبوونەتەوە. ئەم خاسڵەتە گرنگەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست زەمینەی گونجاوی هەبوو بۆ

سەرلەنوێ دروستبوونی ئایینی نوێ تیایدا، کە بتوانێ بەهێزبێت و بڵاوبێتەوە و لەگەڵ باری نوێ و بنەمای کۆمەڵایەتی جیاوازدا خۆی بگونجێنێ.

ئەو خێڵە جەرمانی و سلاڤییانەی، کە کۆن ڕوویان لە ئەوروپا کردووە، وەکو پێشتر خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، پۆل پۆل هاتبوون و هەر پۆلە ڕوویان لە ناوچەیەك یان وڵاتێك کردبوو، لەگەڵ سیستمی کۆمەڵگەکان توابوونەوە و ئاوێتەببوون. <کتێبی: چۆن پرۆسەی گەشەکردن و خۆشگوزاری لە ئەوروپا جێگیر بوو؟>.

ئەمانە ئایدۆلۆژیایەك، یان ئایینێك یەکی نەخستبوون، کە بە لێشاو روو لەو ناوچانە بکەن. بەڵام ئەم جارەیان لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بە پێچەوانەی کۆنەوە، ئەو خێڵە عەرەبانە وەکو هێزێکی یەکگرتووی خاوەن ئایدۆلۆژییایەکی هاوبەش پەیدابوون و بەهێرشکردن و شەڕ، بەناوی غەزا و ڕاگەیاندنی دینەوە یەکاویەك دەستیانگرت بەسەر هەموو ناوچەکەدا.

ململانێی درێژخایان لە نێوان سیستمی کۆنی بەڕێوەبردنی شارستانییەتەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و سیستمی خێڵەکی، هەمیشە هەتا فەتحی ئیسلام بەسودی شارستانییەتە کۆنەکان شکابۆوە، بەڵام فەتحی ئیسلامی ئەو باڵانسەی تێکدا و بە سودی سیستمی خێڵەکی و سەرکەوتنی شکایەوە.

سەرکەوتنی سیستمی خێڵەکی، لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا، بووە هۆکاری ئەوەی لێرە ڕێبازێکی جیاوازتر لە ئەوروپا بگیرێتەبەر. لە کاتێکدا ڕێبازی ئەوروپا فیوداڵیزمی لێکەوتەوە، کە بەبوونی چەندین فاکتەری جیاواز، زەمینەیەکی لەباری بۆ درووستبوو بۆ گۆڕانکاری و گەشەکردنی زیاتر، بەپێچەوانەوە ڕێبازی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست فیوداڵی خێڵەکی لێکەوتەوە، کە زەمینیەکی نا گونجاوتری بۆ گۆڕانکاری تیادا پەیدابوو.

لەم باسەدا، باسی ئەو فاکتەر و هۆکارانە دەکەین، کە بوونە هۆی بەهێزبوون و زاڵبوون و بەردەوامیی ئەم سیستمە بۆ ماوەی نزیکەی سیانزە سەدە. باسی بنەما و خاسڵەتەکانی کۆمەڵگەی خێڵەکی دەکەین، باسی چۆنیەتی گواستنەوەی کۆمەڵگەی خێڵەکی بۆ فیوداڵی خێڵەکی دەکەین. باسی خاسڵەتە تایبەتی و بنەما ئابوری و سیاسییەکانی فیوداڵی خێڵەکی دەکەین. هەوڵ دەدەین ئەو فاکتەرە بنچینەییانە بدۆزینەوە، کە ڕێگربوون لە گۆڕانکاری گەورە لە ناوچەکەدا و هەروەها بەراوردی ئەو سیستمە لەگەڵ فیوداڵیزمی ئەوروپادا دەکەین.

زۆربەی ئەو لێکۆڵینەوانەی، کە لەسەر سیستمی خێڵەکی و خاسڵەتەکانی لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا هەیە، هەروەها کاردانەوە و پاشماوەکانی هەتا ئێستا زۆر بە وردی نەکراوە و تەنها وەکو دیاردەیەك یان خاسڵەتێکی نێگەتیڤ و بچووك باسکراوە، بەڵام لەم لێکۆڵینەوەیەدا وەکو سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری باسی دەکەین.

سیستمی فیودالێزمی ئەوروپا و سیستمی فیودالی خێڵەکی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، دوو ڕێبازی کۆمەڵایەتی گرنگن لە مێژووی مرۆڤایەتیدا، کە گرنگە وەك یەك سەیربکرێن و هەڵسەنگێنرێن و لێکۆڵینەوەی ورد لە خاسڵەت و ڕۆڵیان لە گۆڕانکاریدا بکرێت. بێ لێکۆڵینەوە و تێگەیشتنێکی وا، زەحمەتە لە ئێستای کۆمەڵگەکانی رۆژهەڵاتی ناوڕاست و خاسڵتەکانی بگەین و ئەو فاکتەرە بنچینەییانە دەستنیشانکەین، کە دەبنە هۆی پێشکەوتن یاخود دوواکەوتنی ناوچەکە.

چۆن و بۆچی ڕێبازی فیودالی خێڵەکی زاڵ بوو؟

نیوەدوورگەی عەرەب، هەر لە کۆنەوە بە شێوەیەکی سەرەکی جێگەی نیشتەجێبوونی خێڵە عەرەبەکان بوو. ئەوانە لەگەڵ ئەوەی لەو ناوچانەدا نیمچە سەربەخۆیی خۆیان هەبوو، بەڵام پێش درووستبوونی دەوڵەتی خەلافەتی راشدین، نەیاتوانی بوو یەکگرن و دەوڵەتێك، یان دەسەڵاتێکی هاوبەش بونیادبنێن.

ئەو خێڵانە هەمیشە لەگەڵ یەکدا لە ململانێدا بوون و زۆربەیجار ناکۆکیەکانیان لە ڕێگەی شەڕ و کوشتار و سەرکوتکردن و داگیرکردنی ناوچە و تاڵانکردنی یەکتری چارەسەرکردووە. نە هیچیان هێندە بەهێزبوون، کە بتوانن کۆنترۆڵی تەواوی ئەوانی تر بکەن و دەوڵەتێکی ناوەندیی سەرانسەری دامەزرێنن، نە عورف و نەریتی دیموکراتیان هەبوو، کە بتوانن شورایەك، یان دەستەیەك لەناو خۆیاندا هەڵبژێرن و دەسەڵاتێکی هاوبەش درووستکەن<١١٣ ل٣٠>.

لەکاتی هەڕەشەی دەرەکی بۆ سەریان، یان بە پەلاماردان و تاڵانکردنی دەوروپشتیان، جاری وا هەبووە هەندێك لەو خێڵانە بۆ ماوەیەکی کورت هاریکاریان لەگەڵ یەك کردووە، بەڵام دواتر دیسان گەڕاونەتەوە سەر هەمان ڕێبازی جارانی خۆیان.

خێڵە گەورەکان ناوچەی ژێر دەسەڵاتی خۆیان هەبووە، کە تیایدا هۆز و تیرەکانیان جێگیر بوون. هەندێ لەمانە کۆنترۆڵی خێلی بچووکتر و دانیشتوانی ناخێڵەکیان کردبوو. چەندین ئەمارەتی بچوك هەبوو، کە هەر یەکەی ناوچەیەکی بچوکی لەژێر دەسەڵاتدا بوو. قوڕەیش یەکێك بوو لە خێڵە گەورە و بەهێزەکانی نیوەدورگەی عەرەب و شاری مەکە و بەشی زۆری ناوچەی حیجاز لەژێر کۆنترۆڵی ئەواندا بوو<١١٣ ل٧٠،٣٣>.

لەسەرەتای سەدەی حەوتەمدا، شاری مەکە و حیجاز سەنتەرێکی گرنگی بازرگانی بوو لە ناوچەکەدا. لەوێ ئاڵوگۆڕی بازرگانی نێوان شام و ساسانی و بێزەنتێکان لەلایەك و حەبەشە (وڵاتی ئەسیوبیای ئێستا) و یەمەن لەلایەکی ترەوە کراوە. سەرەڕای ئاڵوگۆڕی بەرهەمی جیاواز، لەو بازرگانییەدا کڕین و فرۆشتنی کۆیلە و جاریە کراوە. کۆیلە لە ئەفەریقاوە هاوردەکراون و جاریە لە شەڕ و تاڵانی ناوخۆدا دەستگیرکراون. هەندێکیان لە حیجاز فرۆشراون و ئەوانی تر ڕەوانەی بازاڕەکانی دەوڵەتی ساسانی و بێزەنتی کراون. نەریتی زیندە بەچاڵکردنی منداڵی مێیینە

(وئد البنات) لەناو دانیشتوانی بێ دەسەڵاتی حیجازدا، لە ترسی ئەوەبووە، کچەکانیان بکرێن بە جاریە و لەو بازاڕانەدا بفرۆشرێن<١١٠ ل١٤٣>.

لە هەمانکاتدا، مەککە گرنگترین سەنتەری ئایینی نیوەدورگەکە بوو. کەعبە لە شاری مەککە هەر لە پێش ئیسلامەوە بە ماڵی خودا ناسرا بوو. خودا (بتەکان) گەورەکانی ئەو خێڵانەی تییدا خڕکراوەتەوە. سەرەڕای بتەکان بەشێك لە خەڵکی حیجاز، بڕوایان وابووە مەککە مەڵبەندی پەیدابوونی ئایینی ئیبراهیم بووە. هەر پێش ئیسلامیش خەڵکی ئەو ناوچانە بۆ حەجکردن و زیارەت ڕوویان تێکردووە و داهاتی ئەوە بۆتە سەرچاوەیەکی باشی ئابوری دەستەبژێری دەسەڵاتداری خێڵی قورەیش<١١٣ ل٩١>.

خاسڵەتەکانی کۆمەڵگەی خێڵەکی

لەم لێکۆڵینەوەیەدا، چەند جارێک چەند وشەیەك دووبارە دەبێتەوە، لەوانە خێڵ، خێڵەکی و فیوداڵی خێڵەکی. بێگومان چۆن جیاوازی هەبوو لەنێوان ناوچە و وڵات و یەکە فیوداڵە جیاوازەکانی ئەوروپادا، بە هەمان شێوە جیاوازی هەبووە لە نێوان خێڵەکانی میللەت و ناوچەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستیشدا، ئیتر ئەگەر ئەوانە کورد، عەرەب یان تورك بووبن. لەگەڵ بوونی ئەو جیاوازیانەشدا، خاسڵەت و بنەمای بنچینەیی هاوبەشیان هەبوو.

خێڵ بەشێوەیەکی گشتی، یەکەیەکی ئابوری و سیاسی و کۆمەڵایەتی بووە. بنەما و شێوازی ڕێکخستنی ئەو خێڵانە بۆ بەجێهێنانی ئەرکی ئابوری و سیاسی و کۆمەڵایەتی پێی دەڵێن خێڵەکی، یاخود سیستمی خێڵەکی. خێڵ هەوێن و مۆدێلێکی بچووک و کەرەسەی دروستبوونی دەوڵەتی خێڵەکی بوو. خێڵ لەسەر بنەمای خزمایەتی و خوێن و ناوچە و فەرهەنگ و زمانی زگماکی هاوبەش درووست بووە. کۆمەڵگەیەکی داخراو بوو، تێکەڵاوی زۆر و هاوسەریەتیان لەگەڵ خێڵی تردا نەکردووە. ئەمانە لە ناوچەیەکی تایبەتی خۆیاندا ژیاون<١١٣ ل٤٨٤>.
سنووری ناوچەکە، بەپێی بەهێزبوون و لاوازبوونی خێڵەکە گۆڕانکاری بەسەردا هاتووە. ئەوان بەسەر چەندین هۆز و تیرە و بنەماڵەدا دابەش دەبوون، کە هەر هەموویان بەشێك بوون لە خێڵەکە و ملکەچی بوون. گەورەترین و بەهێزترین و بەتواناترین نێرینەی بەهێزترین بنەماڵە لە بەهێزترین و گەورەترین هۆز، سەرکردەی خێڵەکە بوو<٩٥ل٦٣>.
بەپێی عورفی خێڵەکی، ئەرکی سەرۆك خێڵ سەرکردایەتیکردن و یەکخستن و پارێزگاریکردنی خێڵ و پێکهاتە و ئەندامەکانی بوو. لەبەرامبەردا دەبوایە ئەندام و پێکهاتەکانی خێڵ ملکەچ و گوێڕایەڵی ئەو بوونایە. بەپێی ئەو پرنسیپە، بەرەنگاربوونەوە و گوێڕایەڵ نەبوون بۆ سەرۆك خێڵ، خیانەتکردن بوو لە هەموو خێڵەکە<٨٥ ل٩٠\ ١١٣ ل٤٨٤>.

بەرژەوەندی هاوبەشی ئابوری پێکەوەی بەستبوونەوە، کە خۆی لە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵ و مەڕومالآت بەخێوکردن و جاری وا هەبووە بازرگانی و کاروانچێتی بینیوەتەوە. سەرەڕای ئەوە تالآنی سەرچاوەیەکی تری داهاتی هاوبەش بوو لە نێوانیاندا. بەپێی چالاکییە ئابوریەکانیان، خێل یان نیشتەجێ بوون یان ڕەوەند و نیمچە ڕەوەند بوون.
نیشتەجێ بووەکانیان بە پلەی یەکەم خەریکی کشتوکاڵ بوون. ڕەوەند لە لەوەڕگەکانیاندا

لەسەر ئاژەڵ بەخێوکردن و بەروبوومی ئاژەڵ ژیاون. هەندێ خێڵیش هەبوو خەریکی ئەمانە نەبوون، بەڵکو لەسەر راوەڕووت و تاڵانی ژیاون. رەوەندەکان لەناو میللەتەکاندا پێکهاتەی تایبەتیان لێ دروستبووە، لە ناو کوردا رەوەند، لەناو تورکدا تورکمان و لەناو عەرەبدا بەدو<١١٠ ل١٥٧>.

لە سیستمی خێڵەکیدا، زەویوزار و مەڕومالاَت و لەوەڕگەکان بە شێوەیەکی گشتی موڵکایەتی هاوبەشی هەموو خێڵەکە بوون. هیچ کەسێك بەپێی عورفی خێڵەکی موڵکی تایبەتی خۆی نەبوو. بە واتایەکی تر کۆمەڵگەی خێڵەکی لەسەر بنەمای موڵکایەتی بەسەر چین و توێژی جیاوازدا دابەش نەبوو. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا خێڵ بەپێی بنەماڵە، داهاتی ئابوری، پایەی کۆمەلاَیەتی، رۆڵ و دەسەلاَت و ئازایەتی، وەلا و خزمایەتی بۆ سەرۆك، دابەشبوون بەسەر چینوتوێژ و پێکهاتەدا<٨٥ ل٩٤>.

سەرەك خێڵ و بنەماڵەکەی و خەڵکانی دەسەلاَتداری هۆز و تیرەکان و سەرکردە جەنگەوەرەکانیان دەستەبژێری خێڵەکەیان پێکهێناوە. ڕاستە ئەمانە موڵکایەتی تایبەتیان نەبووە، بەلاَم بەهۆی ڕۆڵیان لە رێکخستن و سەرکردایەتیکردن و پاراستنی خێڵەکەدا، مافی تەسەروف کردنیان بە زەویوزار و مەڕومالاَت و سەچاوەی ئاو و داهاتی تالاَن کراوەوە هەبووە. لە بەرامبەردا هەموو ئەندامانی خێڵ بەناوی دیاری و خەلاَت و وەلا پیشاندان و سوپاس کردنیانەوە، بەشێك لە داهاتی سالاَنەیان لە کاتی جەژن و سەرداندا لەباتی باج و رسومات پێشکەشی ئەو دەستەبژێرە و بەتایبەتی سەرۆك خێڵ کردووە. سەرەڕای ئەوە، ئەرکی کاروباری کشتوکاڵی و ئاژەڵ بەخێوکردن و خزمەتکاریکردنی ئەو توێژە دەسەلاَتدارەیان لە ئەستۆدا بووە<١١٣ ل٤٨٦>.

لە بەرامبەردا سەرۆك تەسەروفی بە موڵك و سامانی خێلەکە کردووە و بەپێی وەلا و خزمایەتی و ئازایەتی ئەندامەکانی زەویوزاری پێ سپاردون و بەشێك لە داهاتی تالاَنی پێداون. بەپێی ئەوە، بنەماڵە و پێکهاتە و ئەندامەکانی خێڵەکە پلەی کۆمەلاَیەتی و خۆشگوزەرانی و ژیانی ئابوری جیاوازیان هەبووە. هەتا وەلایان زیاتر بووبێ بۆ سەرۆك و ئازاتر و خاوەن رەچەڵەکی ناسراو و رەسەن تر بوونایە، سەرۆك و دەستەبژێری دەسەلاَتدار زیاتری پێ بەخشیون.

زۆربەیجار دانانی سەرەك خێڵ گرفت و ناکۆکی خستۆتە ناو خێڵەکەوە. سەرۆکایەتی خێڵ پشتاوپشت بۆ بە تەمەنترین کوڕی بنەماڵەی سەرەک خێڵ نەبووە، بەڵکو لەسەر بنەمای ئازایەتی و

چالاكی و بنەماڵە دادەنرا. هەروەها بەهۆی ململانێی بەردەوامی هۆز و پیاوسالارانی بۆ سەركردایەتیكردنی خێڵەكە، هەمیشە بەربەرەكانی و كوشتن و خیانەتكردن لە نێوان كاندید و بنەماڵە جیاوازەكاندا باوبووە و بۆتە شەڕ و ئاژاوەی ناوخۆ و لەیەك پچڕاندن و دەستێوەردانی دەرەكی لە كاروباری ناوخۆی خێڵەكەدا<٨٥ ل١٣٧>.

سەرەك خێڵ بۆ جێبەجێكردنی ئەركەكانی پێویستی بە خەڵكی چالاك و جەنگاوەر بوو. بۆ ڕێكخستنی كاروباری سیاسی كۆمەڵگەكە و پەیوەندی لەگەڵ خێڵەكانی تر ئەوانەی چالاك و قسەزان بوون و خەڵكی گوێڕایەڵیان، ئەو ئەركانەیان پێ سپێردراوە. ئازا و جەنگاوەرەكان سەركردەی سەربازی و هێزی چەكداری خێڵ بوون. ئەمانە هیچیان مافی بڕیاردانیان لە خێڵەكەدا نەبووە، بەڵكو كاربەڕێوەبەری سەرەك خێڵ بوون. ئەندامە نێرینەكانی تری خێل لە پێناوی سەرۆك و خێڵدا، بەشداریان لە شەڕی ناوخۆ و دەرەكیدا كردووە و هەمیشە ئامادەی خۆفیداكاری بوون لەو ڕێبازەدا. ئەوانە ئەندامانی خێزان و بنەماڵە و خێڵ و ناوچە وموڵك و ماڵیان بە خوێن پاراستراوە. ئەندامی خێڵ ئازادبوون و وەكو كۆیلە مامەڵەیان لەگەڵ نەكراوە و بەدەستی خێڵەكەی خۆیان نەكڕاون و نەفرۆشراون. ململانێ و ناكۆكی لە نێوانی تاك و بنەماڵە و تیرەكانی خێڵدا، سەرۆك خێڵ چارەسەری بۆ دۆزیوەتەوە. خێڵ و ئینتما بۆ خێڵ گرنگترین پرنسیب بوون لە ژیانیاندا و بێ ئەوە تاك هیچ سەنگێكی نەبووە. بەهۆی گرنگی خێڵ و ڕۆڵی سەرۆك تیایدا، دەسەڵاتی سەرۆك خێڵ سروشتێكی ڕەهای بەخۆوە بینیوە، بەواتایەكی تر، كەس نەبووە قسە لە قسەیدا بكات<٧٦ ل١٦\ ١١٣ل ٤٩٨>.

لەبەر نەبوونی هاوسەنگی لەنێوان ئەندام و پێكهاتەی خێڵدا، چارەسەركردنی گرفت و قەیران و بڕیاردان لە ڕێگەی شورایەكەوە نەبووە، بەڵكو هەموو ئەوانە لە ڕێگەی عورفی خێڵەكیەوە بووە. چارەسەری گرفت و بڕیاردان بەپێی ئەو عورفە، بڕیاری هاوبەشی درێژخایان نەبووە، كە قاڵبێكی یاسایی بەخۆوە بگرێت و دواتر پەیڕەو بكرێت، بەڵكو بڕیاردان و چارەسەركردنی گرفت بەپێی توانا و ئازایەتی سەرەك خێڵ بووە.

چارەسەركردنی گرفت و ناكۆكی لە ڕێگەی پێدانی پۆست و دیاری و خەڵاتكردن و دابەشكردنی داهات و دەسەڵات و دابەشكردنی دەسكەوتی تاڵانكردنەوە بووە. لەبەرئەوە، ئەگەر ڕۆژێك سەرۆك لەبەر هەندێ هۆكار ناچاربوایە هەندێ بڕیار بدات، بۆ سبەینی بەپێی گۆڕانی تەرازووی دەسەڵات ئەیتوانی لێیان پەشیمان بێتەوە. بێگومان سەرۆك خێڵ، بەتایبەتی لە كاتی

قەبیراندا، گۆڕیرایەڵی پیاوانی تری دەستەبژێر و پیوانی ئایینی و ریش سپییەکان بووە، بەڵام ئەوانە تەنها ڕۆڵی راوێژکارییان بووە و بەشدارنەبوون لە بڕیارداندا، بەڵکو سەرۆك خاوەنی دوا بڕیاربووە. بەپێی عورفی خێڵەکی بێتوانایی سەرۆك لە بڕیارداندا بە لاوازی و بێ دەسەڵاتی و نابلیمەتی لە قەڵەم دراوە. سەرۆك ئەو کەسە بووە لایان، کە توانیبێتی بڕیار بدات و بە خۆشی و ناخۆشی خەڵك ناچار بکات گوێرایەڵی بن<٨٥ ل١١٢>.

هەڵبەتە جیاوازی هەبووە لە نێوان خێڵەکاندا، لە نێوان ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی تر، خێڵی میللەتێك بۆ میللەتێکی تر، لە نێوان خێڵی بچووکی لاواز و گەورە و بەهێز، سەرۆك خێڵێك بۆ سەرۆك خێڵێکی تر، لە کاتێکەوە بۆ کاتێکی تر.

هەتا خێڵەکە گەورەتر و بەهێزتر بووایە، زیاتر لە ململانێ و شەڕوشۆڕدا بووایە، دەسەڵاتی سەرۆك رەهاتر بووایە، دەرفەتی راوێژکردن و بەشداریکردنی ژمارەیەکی زیاتر ئەندام لە بڕیارداندا کەمتر دەبوو، گۆڕانکاری لە کۆمەڵگەکەدا زەحمەتر دەبوو.

بە شێوەیەکی گشتی مێینە لەناو خێڵدا لەگەڵ نێرینەدا یەکسان نەبووە، بەڵکو وەکو موڵکێك مامەڵەی لەگەڵ کراوە. ژن کە مێردەکەی مردووە بەمیرات بۆ برای گەورەی بنەماڵەکە ماوەتەوە، ئەگەر بۆ ئەو نەگونجایە نێرینەکانی تر ئەو مافەیان پێدراوە. بەپێی عورفی خێڵەکی مێینە مافی میرات و موڵکایەتی نەبووە، مافی بڕیاردان و هەڵبژاردنی چۆنیەتی ژیان و هاوسەری نەبووە. لەلایەن نێرینەکانی بنەماڵەکەوە بە خوێن پارێزراوە و دەستدرێژکردن بۆ سەری، شکاندنی شەرەفی بنەماڵەکە بووە. هۆکاری ئەوە بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە، بنەماڵە و خێڵ لەسەر بنەمای خوێن و رەگەز دروست بووە و دەستێوەردان لەوە پەیوەندییەکانی پچڕاندووە. غەریبە بە ئاسانی نەیتوانیوە دەست بۆ ئافرەتیان درێژ بکات، لەبەرئەوەی ئەوانە حسابیان بۆ پیاوی غەریبە نەکردووە، چونکە پشتیان قایم بووە و لەهەمانکاتدا زانیویانە بۆیان نیە بە هەوەسی خۆیان هاوسەرگیری بکەن<١١٣ ل٥٠٠>.

خێڵ بە مانەوی لە سنووری خۆیدا، بە تێپەربوونی چەندین سەدە گۆڕانکاری گەورەی بەسەردا نەهاتوە و توانا و دەسەڵاتی لە سنوورێکی دیاریکرا و تێنەپەریوە. بەڵام خێڵ تەنها هەوڵی پاراستنی خۆی و ناوچە و بەرژەوەندییەکانی نەداوە، بەڵکو هەمیشە بە درووستبوونی دەرفەت و دەرفەتێکی لەبار، هەوڵیداوە دەسەڵاتی خۆی بەسەر دەوروپشتیاندا بسەپێنێ. بەسەرکەوتنیان بەسەر

خێڵ و میللەتی تر و داگیرکردنی ناوچەکانیان و کۆنترۆڵکردنی کۆمەڵگەکانیان، سنووری دەسەڵاتی سیاسی و موڵکایەتی خێڵ و داهاتە ئابوریەکانی گۆڕانی بەسەرداهاتووە. بەو سەرکەوتنە سەرەڕای کۆنترۆڵکردنی ئەندام و پێکهاتەی خێڵەکەی خۆیان، خەڵکی تر کەوتۆتە ژێر دەسەڵاتیانەوە، کە پەیوەندی خوێن و خزمایەتی لەگەڵیاندا نەبووە. بەردەوامی لەوەدا و ئاوێتەبوون لەگەڵ ئەو زەمینە نوێیەدا بنەمای کۆمەڵگەکە و سیستمی بەڕەوەبردنی سیاسی و ئابوری بەر تەسکتر و تاکڕەوتری لێ پەیدابووە، کە لێرەدا ناوی دەنێین سیستمی فیودالّی خێڵەکی. لە دواتری لێکۆڵینەوەکەدا زیاتر خاسڵەتەکانی ئەو سیستمەمان بۆ روون دەبێتەوە.

لە خێڵەکیەوە بۆ فیودالّی خێڵەکی

جولەکە و مەسیحی و ئیسلام، کە سێ ئایینی ئاسمانیی سەرەکین لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، لە بنەمادا زۆر لە یەکەوە نزیکن و لەسەر هەمان بڕوا و روانگە دروستبوون و تەواوکەری یەکترین. ئەمە ڕاستیەکە لە ئیسلامدا روون و ئاشکرا باسکراوە. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا جیاوازیی گرنگ لە رۆڵ و بنەما و چارەسەرەکانیان هەیە، لە چۆنیەتی بەڕێوەبردنی کۆمەڵگەدا. ئەو جیاوازیانە دەگەڕەتەوە بۆ ئەوەی ئەوانە لە شوێن و کات و کۆمەڵگەی جیاواز هەڵقوڵاون و خاسڵەتی کۆمەڵگەکەیان پێوە دیارە و ئاوێتەی بوون و بوونەتە بەشێك لێی.

ئایینی جولەکە، زیاتر لە هەزار ساڵ پێش مەسیح لە سەردەمی کۆمەڵگەی کۆیلایەتیدا سەریهەڵداوە، لە هەمانکاتدا سەردەمی بەهێزیی فینیقییەکان و بوژاندنەوەی بازرگانی نێوان ئەوانە و میسر و بەشەکانی تری خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و کەنارەکانی دەریای سپی ناوەراست. سەرهەڵدانی ئەم ئایینە لەناو میللەتی بەنی ئیسرائیلدا بوو. ئەو ئایینە لە پێناوی یەکخستن و پارێزگاریکردنی ئەو میللەتەدا بوو، لە بەکۆیلەکردن لەلایەن شارستانییەتە گەورەکانی ناوچەکەوە، لە هەمانکاتدا بۆ بەهێزکردن و ئاسانکاری ڕۆڵی بازرگانیان بوو. بەنی ئیسرائیل بە رەچەڵەك بەشێکبوو لە شەپۆلی هاتنی خێڵە سامیە عیبرییەکانی نیوەدورگەی عەرەب بۆ ناوچەکانی فەڵەستین و دەوروبەری. لەسەرەتادا سروشتی خێڵەکییان هەبووە و هەندێکیان بەدو بوون و ڕۆڵیان لە رێکخستنی کاروانی بازرگانیدا هەبووە. ئەو ئایینە لەو کۆمەڵگەیەوە هەڵقوڵا و لە پێناوی پێویستیەکانی دروست بوو، بەو پێیە توانی ئەو میللەتە یەك بخات و ببێتە فاکتەرێك بۆ پێدانی ناسنامەیەکی نەتەوایەتی پێیان و ڕۆڵی گرنگیان لە بازرگانیدا. لەبەر بەهێزی شارستانییەتە کۆنەکانی ئەوسای خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، ئەو ئایینە تەنها لەناو بەنی ئیسرائیل مایەوە و نەیتوانی لەناو میللەت و پێکهاتەکانی تری ناوچەکە و دواتر جیهانیشدا بڵاوبێتەوە. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لە هەندێ رووەوە کاردانەوی لەسەر هەموو جیهان هەبووە و بۆتە بناغەیەك بۆ مەسیحی و ئیسلام<١١٠ ل١٢٨>.

ئایینی مەسیحی، لە سەردەمی دەوڵەتەکانی رۆما و ساسانیدا هەڵقوڵا، سەردەمێك، کە چەوساندنەوەی کۆیلایەتی لەوپەڕیدا بوو، سەردەمێك کە ئەو دەوڵەتە زلهێزانە کۆنتڕۆڵی هەموو خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و بەشی زۆری ئەوروپایان کردبوو. لەبەر بوونی دەوڵەتی زلهێز لەو

سەردەمەدا و بەستنەوەی ناوچەی فراوان پێکەوە، ئەو ئایینە بەشێوەی ئایینی جولەکە ناسنامەیەکی نەتەوایەتی، یان ناوچەیی بەخۆوە نەبینی. بەهۆی زوڵمی زۆرەوە لەسەر کۆیلەکان و شەڕوشۆڕی بەردەوام و بێزاربوونی پێکهاتە و دەسەڵاتدارانی ناوچە جیاوازەکان، هاوسەنگی کۆمەڵایەتی لە نێوان پێکهاتەکاندا لە تێکچون و لەیەکترازاندا بوو. ئەو کۆمەڵگەیانە پێویستییان بە ئاشتبوونەوە و جۆرە عەدالەتێکی کۆمەڵایەتی و هاوسەنگێکی نوێ بوو. ئەو ئایینە لە ناوجەرگی ئەو کۆمەڵگەیەدا دروست بوو، وەڵامدانەوەیەك بوو بۆ پێویستیەکانی کۆمەڵگە و خاوکردنەوەی ململانێیە ناوخۆکان. ئەو ئایینە مەبەست و توانای لەناوبردنی سیستمی کۆیلایەتی نەبوو، بەڵکو هەوڵی چاکسازی لە سیستەمەکەدا و هەوڵدانی ڕازیکردنی چەوساوەکان بوو، بەو سیستمەی کە تیایدا دەژیان (ئەگەر یەکێ شەقازلەیەکی لە رومەتێکتدا، رومەتەکەی تری بخەرە بەردەست). بەڵام دواتر لە پرۆسەی دارمانی دەوڵەتی رۆمادا، ئەو ئایینە بوو بە پشتیوان و بەشێك لە سیستمی نوێی فیوداڵیزم لە ئەوروپا و ئاوێتەبوون لەگەڵی و پارێزگاریکردنی بنەما و دەسەڵاتدارەکان.

لەگەڵ ئەوەی ئەوروپا بەسەر چەندین دەوڵەتی فیوداڵی بچووکدا دابەشبوو، ئەو ئایینە بۆ چەند سەدەیەك بوو بە ئایدۆلۆژیای هاوبەش و تا رادەیەك فاکتەرێك بۆ یەکخستنی وڵات و دەوڵەت و ناوچەکانی ئەو کیشوەرە.

بە پێچەوانەی ئایینی جولەکە و مەسیحییەوە، ئایینی ئیسلام لەسەدەی حەوتی زاینیدا لە ناوجەرگەی کۆمەڵگەیەکی خێڵەکیدا دروستبوو، لە کاتێکدا هەڵقوڵا، کە دەوڵەتی ساسانی لە حوکمرانی و چارەسەرکردنی قەیرانی کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئابوری و ئایدۆلوژیدا شکستی هێنابوو، دەوڵەتی رۆما کەوتبوو و بێزەنتی وەکو ساسانیەکان لاوازبوو.

لە زەمینەیەکدا پەیدابوو، کە ململانێی ئایدۆلوژی لە نیوەدەرگەی عەرەب لە نێوان ئایینی جولەکە و ئایینە خۆماڵییەکانی خێڵە عەرەبەکان و مەسیحی لەوپەڕیدا بوو. بەهۆی کەوتنی ئیمپراتۆریەتی رۆمای رۆژئاواوە، ئایینی مەسیحی بە شکستخواردوو دەبینرا. ئایینی زەردەشتی و ئایینەکانی تری ساسانیەکان ڕۆڵیان لاواز بوو لە کۆمەڵگەدا. ئایینی بت پەرستنی خۆماڵی نیوەدورگەی عەرەب شکستی هێنابوو، لە یەکخستنی خێڵەکان و چارەسەرکردنی گرفتە کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئابورییەکان، ئەو ئایینانە لە توانایدا نەبوو کۆمەڵگە خێڵەکییەکە یەك بخەن و گۆڕانکاری تێدا بکەن.

وەکو چۆن شکستهێنان و لاوازبوونی ئیمپراتۆریەتی رۆما، زەمینەی بۆ بەهێزبوونی دەسەڵاتە خۆجێیەکانی ئەوروپا خۆشکرد، بە هەمان شێوە لاوازبوونی ئیمپراتوریەتی ساسانییش، کەم یان زۆر زەمینەی بۆ بەهێزبوونی دەسەڵاتە خۆجێییەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست خۆشکرد. یەکێ لەو ناوچانە حیجازی نیوەدەرگەی عەرەب بوو. دەوڵەتی ساسانی چیتر وەکو جاران لە توانایدا نەمابوو کۆنترۆڵی ناوچەکان بکات و پێکهاتەکانی وەکو پێشتر سەرکوت بکات<١٢١ ل٦١>. ئەم هۆکارە یەکێکە لە فاکتەرە بنچینەییەکانی سەرهەڵدان و جێگیربوونی سیستمی فیوداڵی خێڵەکی لەو ناوچەیەدا. بێبوونی ئەم فاکتەرە زەحمەت بوو گۆڕانکاری وا گرنگ و گەورە بە ئاسانی بەدەستی چەند خێڵێکی ناوچەیەکەوە رووبدات.

ئەو لاوازیە ئاڵوگۆڕی بازرگانی لەو ناوچەیدا بەهێز کردبوو، شاری مەکە و حیجاز بووژاندنەوەیەکی ئابوری باشی تێدا پەیدا بوو. ئەوەی بەو بازرگانیە هەڵدەستان بە پلەی یەکەم توێژێك لە جولەکەکان و توێژێك لە دەستەبژێری دەسەڵاتدەرانی خێڵەکانی قوڕەیش بوو.

سەرەڕای ڕۆڵی بازرگانی، مەکە و حیجاز سەنتەری ئایینی و کلتوری بوو. بێجگەلە کەعبە، کە ماڵی خوداکانی خێڵە عەرەبەکان بوو، جولەکەکانیش پێکهاتەی گرنگی ناوچەکەبوون. بوونی ئایینی جیاواز لە ناوچەکەدا و ململانێ لە نێوانیاندا، زەمینەیەکی باشی دروستکرد بۆ لێکدانەوەی جیاواز و گەشەکردنی کلتور و چەندین شاعیر و نوسەر. زیادبوونی ئاڵوگۆڕی بازرگانی لەگەڵ شام و دەوڵەتەکانی ساسانی و بێزەنتی، یاریدەدەر بوو بۆ ئاگاداریبوون لە گۆڕان و کلتور و ئایدۆلۆژی و ئایینەکان تیایاندا<١١٠ ل١٢٧>.

دەستەبژێری دەسەڵاتداری قوڕەیش، لە لایەکەوە دەیانویست کۆنترۆڵی ناوچەکە و خێڵ و پێکهاتەکانی بکەن و لە لایەکی ترەوە مۆنۆپۆلی بازرگانی و کۆنترۆڵی بازرگانە جولەکەکان و ڕێگە بازرگانیەکان بکەن. ڕێگە بازرگانیەکان لەژێر هەڕەشەی بەردەوامی بەدەویەکانی بیاباندا بوو، چونکە لەو کاتەوەی ساسانییەکان لاوازبوون، زەحمەت بوو ئەوانە لەلایەن خێڵێکی وەکو قوڕەیش کۆنترۆڵ بکرێن<١٠١ ل ٣٩>.

قوڕەیش، بۆ کۆنترلکردنی ناوچەکە و خێڵەکانی تر و مۆنۆپۆلکردنی بازرگانی چەندین کۆسپ و گرفت لەسەر ڕێگەیان بوو. گرنگترینیان ململانێی ناوخۆی بنەماڵە و هۆزەکانی ناو خێڵی قوڕەیش خۆی بوو. هەر یەکێ لەوانە ئەیویست گەورەترین داهاتی ئابوری چنگ کەوێت و

سەرکردایەتی خێڵەکە و ناوچەکەی بکەوێتە دەست، کە سەرچاوەی بەردەوامی شەڕی ناوخۆ و کوشتاری یەکتری و تاڵانکاری بوو. فاکتەرێکی تر ململانێ و دووژمنایەتی نێوان خێڵە عەرەبیەکان بوو کە لەبەر هەمان هۆکار نەیاندەتوانی یەکبگرن و دەسەڵاتێکی هاوبەش دروست بکەن.

لەم بارەدا خێڵی قورەیش پێش هەرشتێك بەهۆی ناکۆکی ناوخۆوە توانای کۆنترۆڵی ئەوانە و دانیشتوانی مەدەنی ناوچەکانی تری حیجازی نەبوو.هەڵبەتە ئەمە دیاردەیەکی نوێ نەبوو لە ناوچەکەدا و بە درێژایی مێژووی کۆنیان بەردەوام بوو. زاڵبوون بەسەر ئەم کۆسپانەدا پێویستی بە فاکتەری نوێ بوو، کە لە ڕێگەیانەوە بتوانرێ ناوچەکە یەکخرێت و دەسەڵاتێکی هاوبەش تیایدا بونیادبنرێت.١١٣ ل١٠١>.

پێویستی کۆمەڵگەی خێڵەکی ئەو ناوچەیە بە یەکگرتن و بونیادنانی دەوڵەتێکی ناوەندی، لاوازی دەوڵەتی ساسانی، بوژاندنەوەی بازرگانی، هەروەها زەمینەی گونجاوی ئایدۆلۆژی و کلتوری لە ناوچەکەدا و شکستهێنانی ئایدۆلۆژیەتەکانی تر، ڕێگەی بۆ لە دایکبوونی ئایدۆلۆژیایەکی نوێ، ئایینێکی نوێ بەناوی ئیسلامەوە خۆشکرد.

ئایینی ئیسلام، کە لە ناوجەرگەی ئەو کۆمەڵگە خێڵەکییەوە هەڵقوڵا، بەکارهێنرا بۆ گواستنەوەی ئەو کۆمەڵگە خێڵەکییە سادەیە بوو بۆ سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری فیودالی خێڵەکی سەرتاسەری.

لەڕێگەی بەکارهێنانی ئەو ئایینەوە، لە دووای ململانێیەکی توندی فرەچەشنەی نهێنی و ئاشکرا، ئاشتیانە و خوێناوی، توانی بەو ئەرکە مەزنە هەستێ و تیایدا سەربگرێ. ئەو ئایینە فاکتەرە بنچینەییەکانی کۆمەڵگەکەی خستەگەڕ و چالاکانە سودی لەو زەمینە لەبارە وەرگرت، کە لەو سەردەمەدا لە ناوچەکە و خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا رەخسابوو.

گرنگترین ئەرکی ئەو ئایینە یەکخستنی خێڵی قورەیش و زاڵکردنی بوو بەسەر خێڵ و پێکهاتە و خەڵکانی تری ناخێڵەکی حیجاز. ئایینی ئیسلام بۆ ڕازیکردنی بنەماڵە و پێکهاتەکانی دەستەبژێری دەسەڵاتدارانی قورەیش، کەعبەی بە ماڵی خودا هێشتەوە و پایەی زۆر لە جاران بەرزتر کردەوە. بەپێی عورفی خێڵەکی دەسەڵاتی سیاسی و ئابوری و سەربازی و ئایینی بەسەر بنەماڵە بەهێزەکانی قورەیش دابەشکرابوو. بەرگێکی نوێی کردەبەر ئایینە کۆنە ئاسمانییەکانی

جولەکە و مەسیحی و لەگەڵ بنەما خێڵەکییەکاندا گونجاندی و بوو بە بنەمایەك بۆ دامەزراندنی سیستمێکی بەڕێوەبردنی فیوداڵی خێڵەکی عەرەبی.

بەهێزبوونی قوڕەیش و کۆنترۆڵکردنی خێڵ و پێکهاتەکانی تری حیجاز و بە هێزکردنی دەستگای دەسەڵاتی سیاسی و سەربازی، بەپێی عورفی خێڵەکی، قوڕەیشییەکانی کرد بە خاوەن هەموو زەوی و زاری کشتوکاڵی و ئاژەڵ و لەوەڕگەکان. کۆمەڵکوژیی جولەکەکان و کوشتنی ژمارەیەکی زۆر لە نێرینەکانیان و شاربەدەرکردنیان لە حیجاز و دەوربەری، تەواو مۆنۆپۆڵی بازرگانی خستە دەست دەستەبژێری دەسەڵاتداری قوڕەیشەوە<١٠١ ل٣٠>.

ئەم گۆڕانکارییە لە موڵکایەتی و ڕۆڵی سیاسی و سەربازیدا، پێکهاتە و چینوتوێژی نوێی لێکەوتەوە. دەستەبژێری سەرەوەی خێڵەکی قوڕەیش بوونە دەسەڵاتداری سیاسی و ئابوری و ئایینی و رۆحی هەموو ناوچەکە. ئەمانە سەرەڕای ڕۆڵی سیاسی و پێگەی بەرزی کۆمەڵایەتی و ئایینیان، مافی تەسەروفکردن بە زەویوزار و ئاژەڵ و لەوەڕگە و بەڕێوەبردنی بازرگانی کەوتەدەست، ئەو دەستەبژێرە بوونە چینی فیوداڵی خێڵەکی، کە هاوشانی چینی فیوداڵی ئەوروپی بوو، بوونە ئۆروستۆکراتی کۆمەڵگەی نوێی سیستمی فیوداڵی خێڵەکی، کە هاوشانی فیوداڵیزمی ئەوروپی بوو <٣٣ ل٥٩>.

لەگەڵ فراوانبوونی سامان و سنووری دەسەڵاتی ئەمانە، هەتا دەهات توێژەکانی ناوەڕاست و خوارەوەی خێڵی قوڕەیش، خزمان و دەست و پێوەندیان، دەبوونە پیاوی ئایینی و سیاسی و سەرکردەی سەربازی و ئیداری دەوڵەتەکە و بەڕێوەبەری ناوچەکان، ئەوانە چیتر وەك جاران پێویستیان بە خۆماندووکردن و کارکردن نەبوو بە کاری کشتوکاڵی و ئاژەڵ بەخێوکردنەوە، بەڵکو لەسەر کار و رەنج و داهات و رووتاندنەوەی پێکهاتەکانی تری لادێ و کۆنترۆڵکردنی بازرگانی و بازرگانەکان و پیشەییەکان دەژیان. ئەم توێژە کۆمەڵایەتییەی قوڕەیش، بەپێی عورفی خێڵەکی موڵکدار نەبوون، بەڵام مافی بەڕێوەبردن و سەرپەرشتیکردنی موڵك وسامانی خێڵی قوڕەیشیان کەوتە دەست، هەروەها بەپێی وەلاو رۆڵ و پلەیان لە کۆمەڵگەدا داهاتی ئابوری و دەسەڵاتیان پێ دەبەخشێرا. ئەم توێژە هەتا لە ڕووی خزمایەتی نزیکتر بوونایە لە دەستەبژێری دەسەڵاتدارەوە، هەتا وەلایان بۆ دەستەبژێری سەرەوە و رەمزە ئایینیەکان و پرنسیپەکانی زیاتر بووایە، هەتا ئازاتر و شەرکەرتر بوونایە، هەتا خەڵکیان زیاتر بە موسلمان و رەعیەت بکردایە، پایەی

کۆمەڵایەتی و داهاتی ئابوریان زیاتری دەکرد. بە گۆڕانکاری لەناو پێکهاتەی دەستەبژێری ئەرۆستۆکراتی سەرەوە، یان کەمبوونەوەی چالاکی و وەلا و دڵسۆزی و ئازایەتی خۆیان، دەسەڵات و پایەی کۆمەڵایەتی و داهاتەکانیان گۆڕانکاری بەسەردا دەهات.

بێگومان خەڵکی ئازا و لێکەوتووی خێڵەکانی تریش بەکارهێنراون لەو بوارانەدا، بەڵام پلەی کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئابورییان نزمتربوو و هەمیشە لەژێر فەرمان و بڕیار و چاودێری توێژەکانی قورەیش کاریان دەکرد. ئەوانە بڕیاردەر نەبوون، بەڵکو کاربەڕێوەر بوون و دەبووایە هەمیشە گوێڕایەڵ و ملکەچی قورەیش بوونایە.

زۆرینەی کۆمەڵگە، کە بێجگە لە قورەیش هەموو پێکهاتە و چینوتوێژەکانی تری دەگرتەوە، بریتی بوون لە خێلەکانی تر بە نیشتەجێ و بەدووە، هەروەها ناخێڵەکی لە مسکێن و بازرگان و پیشەیی و کاسبکاری شارەکان و هەژارە لێقەوماوەکان. بەپێی عورفی خێڵەکی ئەمانە بەرەعیەت دادەنران و هیچ مافێکیان لە بڕیاری سیاسی و ئابوری و کۆمەڵایەتیدا نەبوو، دەبووایە لە خزمەتی ئەوانەی سەرەوە بوونایە و باج و گومرگیان پێبدانایە و پیاو و پێداویستی و خواردنی پێویستیان بۆ جەنگەوەرەکان دابین بکردایە. ئەوانەی نەدەبوون بە ئیسلام سەرەڕای ئەمانە دەبووایە جزییەیشیان بدایە<١١٣ ل٥١٦>.

لە ڕێگەی بەگرێبەستن و ئاوێتەبوونی ئاین بە دەوڵەتی فیوداڵی خێڵەکییەوە، مەسەلەی بڕوا و پەرستنی خودا و پێغەمبەر بەسترا بە گوێڕایەڵبوون و ملکەچ بوون بە دەسەڵاتی دەوڵەتی ناوەندییەوە. موڵکایەتی زەویوزار و سامانەکانی کۆمەڵگە و جموجۆڵی بازرگانی بەسترا بە دەوڵەتەوە. هەموو ئەوانە بوون بە موڵکی دەوڵەت و سەرپەرشتیکردن و تەسەروفکردن بەوانەوە کەوتە دەستی ئەو دەوڵەتە. ئەوەی دەسەڵاتی بەسەر دەوڵەتدا هەبوو دەستەبژێری ئوروستکراتی سیاسی و ئابوری و ئایدۆلۆژی ئایینی قورەیش بوو، بۆیە ئەو دەوڵەتە لە لایەکەوە ناوەرۆکی خێڵەکی هەبوو، لەلایەکی ترەوە بەهۆی ڕۆڵی گرنگی ئایینەوە تیایدا، لەسەرەوە بۆ خوارەوە توانا و مۆنۆپۆڵێکی تەواوی پەیداکرد بەسەر هەموو پێکهاتە و چینوتوێژ و خێزان و تاکەکانی تری کۆمەڵگەدا. خاسڵەتە کۆنەکانی تری خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لە بەهێزیی دەسەڵاتی ناوەندی و زاڵی شار بەسەر لادێدا، هێندەی تر ڕۆڵی ئەو دەوڵەتە فیوداڵە خێڵەکیە ئیسلامیەی بەهێزکرد.

مەرکەزێتی بەهێزی دەوڵەت، دەسەڵاتێکی ئایدۆلۆژی بەهێزی ئەزەلی و گردبوونەوەی دەسەڵاتی سیاسی و ئابوری و بڕیاردان لە دەستی دەستەبژێریەکی ئۆرۆستوکراتی خێڵەکیدا، هەروەها ڕێگەنەدان بە بەشداریکردنی رەعیەت و هەموو پێکهاتەکانی تری کۆمەڵگە لە هیچ بڕیارێکدا، سروشتێکی سنووردار و رەهایدا بە سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری فیوداڵی خێڵەکی. رادەربڕینی جیاواز و لادان لە را و بڕیار و فەرمان و گوێڕایەڵ نەبوونی رەها بۆ سەرەوە، بە کفر و ئیلحاد دادەنرا و ئەوانەی کردوویانە بە خەوارج و کافر دانراون. ئەوانە ئەگەر لە دنیاشدا سزا نەدرانایە، هەڕەشەی ئەوەیان لێدەکرا، کە لە قیامەتدا سزا بدرێن.

وەکو چۆن سەرەتای فیوداڵیزمی ئەوروپا گەشەکردنی ئابوری و باشتربوونی خۆشگوزاری خەڵك و ئازادبوونی کۆیلەکانی لێکەوتەوە، بەهەمان شێوە ئەو دەوڵەتە فیوداڵە خێڵەکییە بەهێزە لە سنوورەکانی نێوە دورگەی عەرەبدا، هەموو کۆمەڵگەکەی یەکخست و خستیە جموجۆڵەوە و گەشەکردنێکی باشی ئابوری و زیادبوونی بەرهەمهێنان و بووژاندنەوەی بازرگانی لێکەوتەوە. لەهەمانکاتدا ئایینە نوێیەکە هەندێ عەدالەتی کۆمەڵایەتی بەدیهێنا، نمونەی قەدەغەکردنی زیندە بەچاڵکردنی منداڵی مێیینە، زەکاتدان بەو هەژار و کەمئەندامە لێقەوماوانەی کە لە هیچ بوارەکانی کۆمەڵگەدا جێگەیان نەدەبۆوە و توانای خۆ بەخێوکردنیان نەبوو، هەروەها دانی نیوە وەراسەت بە ئافرەت قبوڵکردنیان بە نیوە مرۆڤ لە شایەتیدا هەنگاوێك بوو بۆ پێشەوە لەچاو بێبەشکردنی تەواویان لەوانە بەپێی عورفی خێڵەکی. سیستمی فیوداڵی خێڵەکی ئیسلام بنەمایەکی کۆیلایەتی نەبوو، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بەردەوام بوون بە بازرگانی کردنی بەفراوان پێیانەوە و بەکارهێنانیان لەبەرهەمهێنان و خزمەتکاری و کردنیان بە سەرباز لە سوپادا. ئەمە بەدرێژایی هەموو مێژووی دەوڵەتە فیوداڵیە خێڵەکییەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست هەر بەردەوام بوو<٨٠ ل١٣٤>.

لە دەوڵەتێکی بچووکەوە بۆ دەوڵەتێکی زلهێز

ئابوری خێڵ لەسەر دوو بنەما بوو، رووتاندنەوەی ناوەوە و لە بوونی دەرفەتی گونجاودا تاڵانکردنی دەرەوە. چۆن سیستمی فیودالی خێڵەکی ناوەوەی دەڕووتاندەوە، بەهەمان شێوە لەکاتی بەهێزبوونی و دەرفەتی گونجاودا هەوڵی تاڵانکردن و داگیرکردنی دەرەوەی داوە.

دەوڵەتی فیودالی خێڵەکی ئیسلامی قوڕەیش، لە تەمەنی کورتی ٣٩ ساڵیدا لەنێوان ساڵەکانی ٦٢٢-٦٦١م دا، توانی بە دوو قۆناغ ئەرکەکانی خۆی بونیادبنێت. لەسەرەتاکانی دەوڵەتەکەدا، لە ڕێگەی یەکخستنی قوڕەیش و کۆنترۆڵکردن و یەکخستنی نیوەدورگەی عەرەبەوە، سیستمێکی سیاسی و ئابوری فیودالی خێڵەکی باوەڕمەندی بەهێز بونیادنرا. لە جێگیربوونی دەسەڵاتی چوار خەلیفەکەی راشدینەوە زیاتر قۆناغ و ڕۆڵی دووەمی سیستمەکە دەستیپێکرد، کە ئەویش تاڵانکردن و داگیرکردنی دەرەوەی نیوەدورگەی عەرەب بوو.

لە کاتێکدا، ئایینی جولەکە پێناسەیەکی نەتەوایەتی بۆ جولەکە دروستکرد، ئایینی مەسیحی ناسنامەی نەتەوایەتی و ناوچەگەرێتی نەبوو، بەو خاسڵەتەی توانای ئەوروپای دابەشبوو و لاواز یەکخات. ئیسلام رۆڵ و خاسڵەتێکی جیاوازی هەبوو، کە لەگەڵ سروشت و مەیلی خێڵەکیدا دەگونجا. ئەو ئایینە بە حساب درابووە دەست میللەتی هەڵبژێردراوی عەرەب. ئەو خێڵ و میللەتە ئەرك و شەرەفی ئەوەی پێدرابوو، کە ئەو ئایینە لەناو هەموو مرۆڤایەتی و لە هەموو قوژبنێکی جیهاندا راگەیەنێ و بڵاویکاتەوە.

بەهۆی لاوازیی دەوڵەتی ساسانی و بێزەنتینەوە، ئەو دەوڵەتە فیوداڵە خێڵەکیەی قوڕەیش، لە ڕێگەی هەڵگرتنی ئاڵای ئیسلامەوە، بەناوی غەزا و جیهاد و بڵاوکردنەوی ئەو ئایینەوە دەستی بە کۆنترۆڵکردنی بەشێکی زۆری خۆرهەڵاتی ناوەڕاستکرد. دەوڵەتی ساسانی لە رەگ و ریشەوە هەڵتەکان و لەو ڕێگەوە میزوپۆتامیا و وڵاتی فارس و کوردستان و ناوەڕاستی ئەنادۆلیان خستە ژێردەسەڵاتی خۆیانەوە. نەیانتوانی دەوڵەتی بێزەنتی لەناوبەرن، بەڵام ناوچەیەکی زۆری دەوڵەتەکەیان کۆنترۆڵکرد. بێجگەلە لە رۆژئاوای ئەنادۆل، توانیان لە ناوچە کەناردەریاکانی سوریا و لوبنان و فەڵەستین و میسر دەریان پەڕێنن و ئەو ناوچانە بخەنە ژێردەسەڵاتی خۆیانەوە.

بەپێی عورفی کۆمەڵگە خێڵەکییەکان، وەکو هاندان و خەڵاتی ئازایەتی نواندن، ئەو سەرکردە سەربازی و جەنگەوەرانەی کە توانیویانە بەسەر دووژمنەکانیاندا سەرکەون، بەشێك لە تاڵانی

شەڕیان بەردەکەوت. سەرەڕای ئەوە، بەپێی عورفی تایبەتی کۆنی خێڵەکی عەرب، سەرۆك هێز و جەنگەوەرەکانیان بۆیان هەبوو ئافرەتی شوێنە داگیرکراوەکان بکەن بە جاریەی خۆیان و نیکاحیان بکەن، یان لە بازاڕەکاندا بیانفرۆشن<١١٠ ل١٤٨>.

دەوڵەتی فیودالی خێڵەکی قورەیش بۆ گەیشتن بەو مەرامە، بەناوی جیهاد بۆ ئایینی ئیسلام و فتوحات و غەنیمەوە، ئەو شوێنانەی کە بەرهەڵستیان دەکردن و خۆیان نەدەدا بەدەستەوە، تاڵانیانکردوون، بەشێکی زۆری پیاوکانیان دەکوشتن، سەرەڕای ئەوە، بۆیان هەبوو ئافرەتەکانیان بکەن بە جاریە و نیکاحیان بکەن. ئەوانەی ڕازی دەبوون و بەرهەڵستیان نەدەکرد و بە خۆشی خۆیان دەسەڵاتی ئەو دەوڵەتەیان قبووڵدەکرد و دەبوونە ئیسلام، زەویوزار و سامانیان دەبووە موڵکی دەوڵەتەکە و کۆنتڕۆڵی بازرگانی و بازرگانەکان و پیشەییکانیان دەکرا و باجیان لێدەسێنرا بۆ دەوڵەت. ئەوانی بەرهەڵستیان نەدەکرد، بەڵام نەدەبوونە موسڵمان سەرەڕای باج جزیەشیان لێدەسێنرا.

دەستکەوتی بەشێك لە تاڵانی جیهاد و نیکاحی ئافرەت و بە جاریەکردنیان، پاڵدەرێکی گەورە بوو بۆ سەرکردە سەربازی و جەنگەوەرەکانی ئەو دەوڵەتە، کە بە دڵ و بەگیان خۆیان ماندووکەن و ئازایەتی بنوێن لە شەڕەکاندا. سەرەڕای ئەوە، پاداشتکردنیان بە چوونە بە هەشت و وەرگرتنی ژمارەیەکی زۆر حۆری تیایدا، پاڵدەرێکی دەرونی بوو، کە لە شەڕەکانیاندا لە مردن و کوشتن سڵ نەکەنەوە و بە کوشتنیان لەو ڕێگەیەدا بە ئارامی سەربنێنەوە.

کۆنترۆڵکردنی نیودەرگەی عەرەب و بەشێکی زۆری خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، تەنها سەرکەوتنێکی سیاسی و ئایدۆلۆژی دەوڵەتێکی ناوەندی بەهێز نەبوو لە ناوچەکەدا، بەڵکو لە ڕێگەی تاڵانیەکی زۆر و داهاتێکی باج و و گومرگ و جزیەیەکی زۆرەوە، ئەو دەوڵەتە بووە خاوەن سامانێکی ئابوری گەورە، کە لە ڕێگەیانەوە هێندەی تر دەسەڵاتی سیاسی و ئابوری و رۆحی بەهێز بوو و لەهەمانکاتدا بووە بە دەوڵەتێکی خاوەن بەهێزترین لەشکر لەو سەردەمەدا.

چی بەردەوامی بە سیستمی فیودالّی خێلّەکی قورەیشدا؟

جێگیربوون و زالّبوونی ڕێبازی فیودالّی خێلّەکی لە نیوەدورگەی عەرەب و بلاّوبوونەوەی بۆ شوێنەکانی تری خۆرهەلاّتی ناوەڕاست، سەرەتای سەردەمێکی دوور و درێژی سیانزە سەدەیی مانەوە و بەردەوامبوونی ئەو سیستمە بوو، کە هەتا کۆتایی جەنگی یەکەمی جیهانی بەردەوامبوو. خاسڵەت و بنەما ئابوری و سیاسیەکانی ئەم سیستەم و کۆمەڵگەیە و خاسڵەتە تایبەتیە مێژووییەکانی تری خۆرهەلاّتی ناوەڕاست، لەگەڵ ئەوەی فاکتەری بنچینەیی و هۆکاری سەرەکی بوون بۆ لاوازبوون و شکست هێنانان و داڕمانی ئەو دەوڵەتانە، لە هەمانکاتدا فەکتەر و هۆکاری سەرەکیش بوون بۆ مانەوە و بەردەوام بوونی ئەو سیستمە بۆ ماویەکی وا درێژ.

فاکتەری ململانێی نێوان بنەماڵەکانی قورەیش

ئایینی ئیسلامی، توانی بۆ ماوەیەك بنەماڵە و لقەکانی خێلّی قورەیش یەکخات، کۆمەڵگەی خێلّەکی بەرەو فیودالّی خێلّەکی بەرێت، ڕێبازی دەوڵەتێکی زلهێزی فیودالّی خێلّەکی لە خۆرهەلاّتی ناوەڕاستدا زالّ بکات، بەلاّم نەیتوانی ململانێی نێوان بنەماڵە بەهێزەکانی قورەیش بنبڕبکات، بەڵکو بە پێچەوانەوە هەتا دەهات ئەو ململانێیە بەهێزتر دەبوو<١٢١ ل١١٦،١٩>.

هەتا محمد خۆی مابوو، هێشتا سنووری دەوڵەتەکە لە نیوەدورگەی عەرەب دەرنەچوو بوو، ئەو یەکێتییە بەردەوامی بەخۆوە بینی و هەتا دەهات دەوڵەتەکە بەهێزتر دەبوو. بە نەمانی ئەو سەرلە نوێ ململانێی نێوان بنەماڵە ئۆروستۆکراتەکانی ئەو خێلّە سەری هەڵدایەوە.

بڕیاری دانانی هەندێك کەسایەتی بەهێزی بنەماڵە دەستڕۆیشتووەکانی قورەیش بە خەلیفەی دەوڵەتی ئیسلامی بەناوی خەلافەتی ڕاشیدینەوە، لە سەربنەمای دیموکراتی و هەڵبژاردن نەبوو، بەڵکو لەسەر بنەمای عورفی خێلّەکی بوو. ئەو چوار خەلیفەیە، تەنها سەرکردەی ئایینی و سیاسی نەبوون، بەڵکو لەپێش هەموو شتێکەوە هەر یەك لەوانە پیاوی بەهێزی بنەماڵەی تیرەیەکی بەهێزی قورەیش بوون. دانانی ئەوانە بە خەلیفە، دابەشکردنی پۆستی سیاسی و ئابوری و ڕۆحی بوو بەسەریاندا، لە پێناوی کپکردن و هێورکردنەوەی ململانێکانی نێوانیان و مسۆگەرکردنی وەلای تەواویان بۆ سەرکردەی ڕۆحی و سیاسی دەوڵەتەکە <١٢١ ل٢٦٠،٢٥١،٢١٧،١١٣،٢٩>.

هەر یەك لەو بنەماڵە و پیاوە بە هێزانە لە بوارێکی تایبەتیدا ڕۆڵیان هەبوو. هەر لە پێش ئیسلام و لە سەرەتای ئیسلام و بە خەلیفە بوونیانەوە ململانێ لە نێوانیاندا بە پلە و شێوازی جیاواز بەردەوام بوو. ئەم ڕاستییە لای هەموو کەس روون و ئاشکرایە و شاراوە نییە. کوشتنی سێ لە چوار خەلیفەی راشدین ڕاستی ئەوە دەسەلمێنێ.

لە پاڵ سروشتی خێڵەکی ئەو ململانێیەدا، سروشتێکی ئایینی و ویراسیشی تێدابوو. ئەوەی بێتوانیایە ئەو بۆشایە دەروونی و رۆڵە ئایینیە مەزنە پڕکاتەوە، دەبوایە زۆر نزیکبووایە لە محەمەدەوە. محەمەد تاقانە بوو، برای نەبوو و کوڕی بۆ نەمایەوە، منداڵەکانی هەموو کچ بوون، کە بەپێی عورفی خێڵەکی یەکسان نەبوون لەگەڵ پیاودا و مافی ویراسەیان لە دەسەڵات وەرگرتندا نەبوو. لەگەڵ ئەوەی عائیشەی خێزانی لە بنەماڵەیەکی بەهێزی قوڕەیش بوو و رۆڵێکی ئایینی بەهێزی هەبوو، بەڵام لەبەرئەوەی مێینە بوو پاڵپشتی بەهێزی نەبوو بۆ خەلافەت و عەلیش دژایەتی دەکرد. لەبەرئەوە تەنها خزمی نزیك کە توانیبێتی جێگەی محمد خۆی و بنەماڵەکەی بگرێتەوە، عەلی کوڕی ئەبی تالیبی ئامۆزای بوو.

لەگەڵ ئەوەی ململانێ لەنێوان هەر چوار خەلیفەکەدا هەبوو، بەڵام بەهۆی فاکتەری دووەمەوە، ئەو چوارە بەسەر دوو بەرەدا دابەشبوون، بەرەی عەلی کوڕی ئەبی تالیب لە لایەك و سێیەکەی تر لەلایەکی تر. عەلی کوڕی ئەبی تالیب سەرەڕای ئەوەی سەرگەورەی بنەماڵە و لقێکی قوڕەیش بوو، لە هەمانکاتدا بەهۆی خزمایەتی نزیکەوە خۆی بە وارسی محمد و ئایینی ئیسلام، ولی الله، دادەنا و بەپێی روانگەی ئەو، دەبووایە هەتا هەتایە دوای خۆشی پشتاوپشت ئەو پرۆسەیە هەر بەردەوام بووایە. ئەم رێبازە خۆی بە وارسی ئایینی ئیسلامی دەزانی، کە دەیویست لە ڕێگەی ئەو ئایینە و خزمایەتییەوە بتوانرێ هەموو توێژەکانی ئۆروستۆکراتی فیوداڵی خێڵەکی یەکخات و هەموو رەعیەت کۆنترۆڵ بکات و وەلایان مسۆگەر بکات. لای ئەوان دەبووایە عەقیدەی ئیسلامی و هەڵگری ئاڵاکەی، کە واریسی محمد بوون سەرکردەیی ئەو دەوڵەتەی بکردایە و بەناوی ئەو ئایینەوە سنوورەکی فراوان بکرێت. بۆیە علی کوڕی ئەبی تالیب دانی بە سیستمی خەلافەتدا نەناو خۆی بە ئیمام و ولی الله دادەنا نەکو خەلیفە.

سێ خەلیفەکەی تر، خۆیان لە ناو خێڵەکەدا بە بەرزتر لەوانی تر دادەنا، دەیانویست بەپێی عورفی خێڵەکی ببن بە خەلیفە، ببنە سەرکردەی سیاسی و ئابوری و روحی دەوڵەتە فیوداڵە خێڵایەتییەکە و لە دوای خۆشیان حوکمڕانی بەپێی ئەو عورفە هەر بەردەوام بێت. ئەمانە خێڵی

قورەیش و تیرە و بنەماڵەکەیان ئەخستە پێش هەموو شتێکی ترەوە، ئایینی ئیسلامی لایان ئامرازێك بوو بۆ بەهێزکردنی خۆیان و ئۆروستۆکراتی دەسەڵاتداری قورەیش و کۆنترۆڵکردنی رەعیەت و فراوانکردنی سنوورەکانی<١٢١ ل٤٨>.

ئەم ململانێیە، بە درێژایی حوکمی خەلافەتی راشدین و دوای ئەوان هەتا ئێستاش هەر بەردەوامە. سیستمی فیوداڵی خێڵەکی و دەسەڵاتدارانی ئایینی ئیسلامی بەسەر دوو باڵ و رێبازدا دابەشکرد، شیعە و سوننە. بێگومان هەریەکێ لەوانە چالاکی خۆی نواندووە لە رووی ئایینیەوە و بۆچوون و لێکدانەوەی خۆی هەبووە و رۆڵی گرنگی هەبووە لە دەوڵەتەکەدا، بەڵام ناوەرۆکی ململانێکە بەرژەوەندی و دەسەڵاتی خێڵایەتی نێوان بنەماڵەکانی خێڵی قورەیش بوو، هێشتنەوە و بەهێزکردنی سیستمی بەرێوەبردنی فیوداڵی خێڵەکی بوو.

لەگەڵ گەورەبوونی سنوورەکانی دەوڵەتە زلهێزەکەی خەلافەتی راشدین، زۆربوونی زەویوزار و سامان، زیادبوونی باج و جزییە، پچرینی غەنیمەکانی تاڵانکردن، قازانجی بازرگانی، ژمارەی ناوچە و دەسەڵاتداران زیادیدەکرد. شان بە شانی ئەوە تەماعی بنەماڵە و سەرکردە سەربازی و سیاسەتمەدارەکانی بۆ کۆنترۆڵکردنی دەوڵەت و ناوچەکان زیاتری دەکرد و ململانێی نێوانیان توندووتیژ تر دەبوو. لە هەمانکاتدا ململانێ لە نێوان خێلە عەرەبەکانی تریش زیادی دەکرد بۆ خۆ نزیك کردنەوە لە باڵە دەسەڵاتدارەکانی قورەیش و پچرینی بەشی خۆیان لەو داهاتانە.

ئەمە ململانێی لەناو دەستەبژێری دەسەڵاتداری قورەیش بەهێزترکرد. ئەو ململانێیە دەستەڵانی ناوەندی مەککەی بەسەر دەوڵەتە زلهێزەکەدا لاوازکرد. لە هەمانکاتدا هەتا دەهات سەرکردە سەربازییەکانی ناوچەکانی دەوڵەتەکە، کە رەچەڵەکیان دەگەڕایەوە سەر ئەو بنەماڵە بەهێزانەی قورەیش، پێگەی سەربازی و کۆمەڵایەتی و ئابوری و سیاسیان بەهۆی سەرکەوتنەکانیانەوە زیادی دەکرد<١١٣ ل١٨٠>.

بە کوشتنی عەلی کوری ئەبی تالیب، دەوڵەتی خەلافەتی راشدین روخا و لە هەمانکاتدا ململانێی نێوان ئەو دوو رێبازە جیاوازەی حوکمرانی، سوننە و شیعە، تەقیەوە. سیستمی بەرێوەبردنی سیاسی و ئابوری فیوداڵی قورەیشی بە خاڵێك گەیاند، کە دەبوایە تیایدا هەڵبژاردنی رێبازی حوکمداری یەکلایی بکرێتەوە. ئەو سیستمە، یان دەبووایە بکەوتایە، یان یەکێ لەو رێبازانە کۆنترۆڵی بکەوتایە دەست و دەوڵەتێکی نوێ دامەزرایە.

لێرەدا، چۆن فاکتەرە خێڵەکییەکان لە ساڵی ٦٦١(ز.) بووە هۆکاری روخاندنی دەوڵەتی خەلافەتی راشیدین، بە هەمان شێوە ململانێی نێوان بنەماڵەکانی خێڵی قورەیش، بووە هۆکاری دامەزراندنی دەوڵەتێکی نوێی فیوداڵی خێڵەکی قورەیش، دەوڵەتی خەلافەتی ئەمەوی، کە بۆماوەی ٨٩ ساڵ لە نێوان ٦٦١-٧٥٠(ز.) حوکمرانیکرد. ناکۆکی ناوخۆی خێڵی قورەیش بووە هۆکاری کەوتنی دەوڵەتی خەلافەتی راشدین، بەڵام دەستەبژێریەکی تری خێڵەکە سیستمی فیوداڵی خێڵەکی لە لەناوبردن رزگارکرد و هەمیسانەوە بووە فاکتەرێك بۆ مانەوە و بەردەوامی سیستمەکە بە دامەزراندنی دەوڵەتێکی نوێ.

ئەمەوییەکان بنەماڵەی توێژێکی ئۆروستۆکراتی تیرەیەکی بەهێزی قورەیش بوون، کە عوسمانی بنی عەفان، دواتر معاویە سەرۆکیان بوو. ئەمانە لەگەڵ بنەماڵەی قورەیشی عەلی کوری خەتاب لە ململانێ و ناکۆکی هەمیشەییدا بوون، دەڵێن کاتی خۆی عوسمان بە دەسیسەی علی کوژراوە<١٢٠ ل٦٧،١٩١،٢٤١>.

لە بەرامبەردا بنەماڵەی عەلی کوڕی ئەبی تالیب هەوڵی دامەزراندنی دەوڵەتێکی نوێی رێبازی شیعەیاندا. لەبەر بەهێزی بنەماڵەکانی تری قورەیش لە حیجاز، ئەوێیان بەجێهێشت و ڕوویان کردە کوفە بۆ ڕاگەیاندنی ئەو دەوڵەتە لەوێ. ئەوە بوو لەوێش لەلایەن هێز و هەوادارەکانی دەوڵەتی ئەمەوییەوە نێرینەکانیان کۆمەڵکوژ کران. زاڵبوونی ئەمەوییەکان بەسەر ئەوانەدا و جێگیربوونی دەوڵەتەکەیان سەرکەوتنی رێبازی سوننە بوو بەسەر رێبازی شیعەدا، سەرکەوتنی بنەماڵەیەکی قورەیش بوو بەسەر بنەماڵەیەکی تریاندا، سەرکەوتنی رێبازی عورفی خێڵایەتی بوو بەسەر بە پشتا و پشتکردنی دەسەڵاتی دەوڵەتی خێڵەکی لە رەچەڵەکی محمدەوە بۆ عەلی کوڕی ئەبی تالیب و نەوەکانی دوای ئەوان.

ئەم دەوڵەتە هەمیسانەوە بنەما خێڵەکیەکانی سیستمەکەی زیندووکردەوە. کۆنترۆڵکردنی ناوچەکان و رووتاندنەوەیان لە ڕێگەی باج و رسوماتەوە، بووژاندنەوەی ئاڵوگۆڕی بازرگانی بەهۆی سەقامگیری و ئارامی ڕێگەوبانەوە و قۆرخکردنیەوە لەلایەن توێژی ئۆروستۆکراتی خێڵەکی دەوڵەتەوە، هێندەی تر توانای ئابوری و سەربازی و سیاسی بەهێزکردن. ئەمانە هەمووی بوونە هۆکاری زیاتر فراوانبوونی دەوڵەتەکە و بەهێزبوونی. لەسەردەمی دەسەڵاتی ئەمەوییەکاندا ناوچەکانی ژێردەستەڵایان لە رۆژئاواوە هەموو باکوری ئەفەریقا و بە شێك لە ئیسپانیای گرتەوە،

که تیایدا دەوڵەتی ئەندەلوسیان دامەزراند. لە رۆژهەڵات بەشێك لە هیندستان و ئەفغانستان و تورکمانستان هەتا سنوورەکانی چین کەوتە ژێر دەسەڵاتیانەوە.

سەرکردە خێڵەکییە عەرەبەکان، پێشتر خاوەنی شارستانییەت و بەڕێوەبردنی دەوڵەت نەبوون و شارەزاییان تیایدا نەبوو، بەڵام وەکو چۆن دەوڵەتی ساسانی و رۆما کاریگەر بوون لەسەر یەکتری، سودیان لە چۆنیەتی حوکمرانی و چۆنیەتی رێکخستنی دەستگەکانی ئیداری دەوڵەت لە یەکتری وەرگرتبوو. بەهەمان شێوە دەوڵەتی ئەمەوی بە دەست بەسەراگرتنی شوێنەوارەکانی ئەو دوو دەوڵەتە، سودی لە شێوازی حوکمرانی و ئیداری و سەربازی ئەوان وەرگرت، لە هەمانکاتدا خاسڵەتە تایبەتیەکانی شارستاییەتە کۆنەکانی ناوچەکە خۆی تیادا جێگاکردەوە.

ئەمانە یارمەتیدان لە رێکخستی لەشکر و بەکارهێنانی کۆیلە تیایدا. هەروەها رێکخستی سیستمی باج و گومورگ و رێکخستنی کاروانی بازرگانی و کۆنترۆڵکردنی بازرگان و ڕێگە بازرگانییەکان. سروشتی کۆنی شارستانی کۆنی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لە بوونی دەسەڵاتی ناوەندی بە هێزی دەوڵەت و ڕۆڵی شارەکان لە کۆنترۆڵکردنی لادێکاندا، لەگەڵ سیستمی فیوداڵی خێڵایەتیدا دەگونجا، چونکە فیوداڵە خێڵایەتەکان لە ڕێگەی دەسەڵاتی دەوڵەتەوە لە شارەکانەوە کۆنترۆڵی کۆمەڵگە و موڵکداری و داهاتەکانیان دەکرد و تیایاندا نیشتەجێ دەبوون<٨٠ ل٤٩>.

ئەم فاکتەرانە دەسەڵاتی ناوەندی دەوڵەت و خەلیفەی زیاتر بەهێزدەکرد و سروشتێکی حوکمداری رەهای پێدا و لە ڕێگایەوە تەواو کۆنتۆڵی دەوڵەتە زلهێزەکە و ناوچە و پێکهاتەکانی دەکرد، هەموو دەسەڵاتی سیاسی و ئابوری و بڕیاردانی دەخستە دەست ئۆروستۆکراتی خێڵەکی بنەماڵەی ئەمەوی و تیرەیەکی قوڕەیشەوە.

زاڵبوونی رێبازی سوننە بەسەر شیعەدا، کاردانەوەی هەبوو لە پەیوەندیی دەسەڵاتدارانی سیاسی و ئابوری دەوڵەت لە لایەکەوە و دەسەڵاتی ئایینی لە لایەکی ترەوە. لە کاتێکدا لە سەردەمی دەوڵەتی خەلافەتی راشدیندا، محمد و هەتا رادەیەك خەلیفەکانی دوای خۆی، سەرکردەی سیاسی و ئابوری و ئایینی و روحی بوون، لە سەردەمی خەلافەتەکانی ئەمەوییەوە ئەو دیاردەیە گۆڕانی بەسەرداهات. لە دەوڵەتی ئەمەویدا، ئۆروستۆکراتی فیوداڵی خێڵەکی دەسەڵاتداری دەوڵەت هەتا دەهات خەریکی حوکمرانی و بڕیاری سیاسی و ئابوری و سەربازی و زیاتر رووتاندنەوەی ناوەوە و تاڵانکردنی دەرەکی بوون.

ئەگەرچی هەرە پیاوە بە هێزەکانیان ناوی خەلیفەی ئیسلام بوو، بەڵام لە پراکتیکدا ئەوە لە پێناوی کۆنترۆڵکردنی پیاوانی دەسەڵاتی ئایینی، عولەما بوو. عولەما هەتا دەهات دەسەڵاتی سیاسی و ئابوری و سەربازیان لە دەست دەرچوو، ڕۆڵیان بوو بە پشتگیریکردنی ئەو توێژە ئۆروستوکراتیە و فەتوا دەرکردن بۆ بڕیارەکانی. ئەوانە لە ڕووی کۆمەڵایەتی و قەزاییەوە ڕۆڵیان هەر بەردەوام بوو، بەڵام ئەوەش زیاتر لە ناو رەعیەدا دەیخوارد و لەو بوارانەشدا دەسەڵاتیان بەسەر چینوتوێژەکانی سەرەوەدا نەبوو.

وەکو چۆن فاکتەری دەوڵەتی ناوەندی بەهێز لە سەرەتای شارستانی کۆنەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا و ئیمپراتۆریەتی ساسانیدا، بۆ ماوەیەك بووە هۆکاری بەهێزبوونی ئەو دەوڵەتانە و گەشەکردنیان و هەتا رادەیەك باشبوونی خۆشگوزەرانی هەندێ توێژی کۆمەڵایەتی تیایاندا، بەڵام هەمان فاکتەر بووەهۆی لاوازبوون و روخاندنیان. بەهەمان شێوە بەهێزبوونی دەوڵەت و دەسەڵاتی ناوەندی ئەمەوییەکان بۆ ماوەیەك بوونە هۆی فراوان بوون و بەهێزبوونی دەوڵەتەکە، بەڵام دوواتر بووەهۆی زیاتر تاکڕەوی و توندڕەی چینوتوێژەکانی سەرەوەی دەوڵەتەکە و لاوازبوون و تێکشکاندنی<١٢٠ ل١٦٢،٢٥١،١٤٥>.

فاکتەری بەکارهێنانی عەجەم لە حوکمڕانیدا

لە سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری فیودالی خێڵەکیدا، بەپێی روانگە و بۆچوونی فیودالی خێڵەکی، کۆمەڵگە بەسەر دوو بەشی سەرەکیدا دابەشدەبێت، راعی و رەعیەت. راعی بریتین لە دەسەڵاتدار و بڕیاردەری سیاسی و ئابوری کۆمەڵگەکە، رەعیەت ئەوانەن کە هیچ دەسەڵاتێکیان نیە و مافی بەشداریکردنیان نیە لە هیچ بڕیارێکی سیاسی و ئابوریدا. سنووری نێوان راعی و رەعیەت بەپێی شوێن و کات و بچووکی و گەورەیی کۆمەڵگە و توانای دەسەڵاتداران و خاسڵەتی کۆمەڵگە و پێکهاتەکانی و توانایان گۆڕانکاری بەسەرداهاتووە.

لە سەردەمی دەوڵەتی خەلافەتی راشدیندا، راعی بریتی بوون لە دەستەبژێری ئۆروستوکراتی رۆحی و سیاسی و ئابوری قورەیش. ئەوانەی بەپێی عورفی خێڵەکی پۆست و پایەی ئابوری و سیاسی و سەربازیان پێدەدرا، خەڵکانی زۆر نزیکبوون لە بنەماڵە ئۆروستوکراتیەکانەوە. بەپێی نزیکییان لە توێژی سەرەوە و وەلای خێڵەکی و ئایینی و ئازایەتیان ئەو پۆست و پایانەیان

پێبەخشراوە و تەنها مافی بەڕێوەبردنی کاریان پێدراوە نەوەکو بڕیاردان<١١٠ ل١٤٨>.

سەرکردە جەنگەوەرەکانیان بە پلەی یەکەم نێرینەکانی قوڕەیش بوون. هەموو خێڵ و پێکهاتە و چینوتوێژەکانی تری کۆمەڵگەکە بە رەعیەت دانراون و لە خزمەتی دەوڵەتی فیوداڵی خێڵەکیدا بوون و لە ئەرك بەولاوە هیچ مافیەکیان نەبوو.

لەسەردەمی خەلافەتی ئەمەویدا، ئەمە هەندێ گۆڕانکاری بەسەرداهات. خەلیفە و بنەماڵەی ئەمەوی توێژی ئۆروستۆکراتیان پێکدەهێنا. هەندێ لە سەرکردە و پیاوانی لێکەوتووی خێڵەکانی تری عەرەب، کە وەلای تەواویان بۆ ئۆروستۆکراتی دەسەڵاتدار هەبوو، هەندێ پۆست و پایەی بەڕێوەبەریی حوکمڕانیان پێدرا، نێرینەی خێڵە عەرەبەکانی تر خرانە ریزی جەنگەوەرەوە<٨٠ ل١٢٧>. بەڵام پێکهاتەکانی تری دەوڵەتەکە لە غەیری خێڵە عەرەبەکان، هەرهەموو رەعیەت بوون و لە هەموو پۆست و پایەی بەڕێوەبردنی دەوڵەت و سوپا بێبەشبوون و ئەگەر خەڵکیشیان تێدا هەڵکەوتبێ کۆیلە بوون.

عەباسییەکان گۆڕانکاریان لەمەداکرد، هەتا دەهات زیاتر بەڕێوەبردنی پۆست و پایەکانی دەوڵەتیان دەبەخشی بە پێکهاتە عەجەمەکانی دەوڵەت، ئەوەش بەپێی وەلایان بوو بۆ خەلیفە و ئۆروستۆکراتی دەسەڵاتداری عەباسییەکان. ڕێگەیان کردەوە بۆ نێرینەی ئەو خێڵانە ببنە جەنگەوەری دەوڵەتەکە <٩٦ل ٨>. بەڵام ئەو پۆستانە تەنها بۆ کاربەڕێوەبردن بوون. ئەگەر ئەم کەسانە وەلا و دڵسۆزی و ئازایەتیان کەمبوایەتەوە، ئەوا سەرلەنوێ ئەو پۆستانەیان لێدەسەندرایەوەو و دەچوونەوە ریزی رەعیەت.

ئەمەوییەکان بە دامەزراندن و بەهێزبوونی دەوڵەتەکەیان توانیان بۆ نزیکەی سەد ساڵ، بنەماڵەکانی تری قوڕەیش سەرکوت بکەن، بەڵام ئەمانیش نەیانتوانی ئەو ململانێیە بنبڕبکەن و لەگەڵ لاوازبوون و شکست هێنیانیان سەرلەنوێ سەریهەڵدایەوە. لەگەڵ ئەوەی پاشماوەی بنەماڵەی عەلی کوڕی ئەبی تالیب و رێبازی شیعە هەر مابوون، بەڵام دوای ئەو شکستە گەورەییەی بەسەریان هاتبوو، لەو سەردەمەدا توانای ڕاست بوونەوەیان نەبوو. نەیانتوانی شکستی ئەمەوییەکان بقۆزنەوە و دەوڵەتێکی فیوداڵی خێڵەکی نوێی گونجاو لەسەر رێبازی خۆیان دامەزرێن. ئەوەی توانی ئەوە بکات عەباسییەکان بوون.

ئەوانە دەوڵەتی عەباسییان دامەزراند و بۆماوی پێنج سەدە لەنێوان ٧٥١-١٢٥٨ حوکمڕانیان کرد. ئەمانە بنەماڵەیەکی تری گەورەی خێڵی قورەیش بوون و لە عێراق نیشتەجێ بووبن و رەگیان داکوتی بوو. ئەمانە بەڕەچەڵەك ڕاستەوخۆ دەچوونەوە سەر ئەبو تالیبی باوکی عەلی کوڕی ئەبو تالیب. ئەمانە نەوەی عەلی نەبوون، بۆیە وەکو خزمەکانی تریان ڕێبازی شیعەیان تەبەنی نەکردبوو، بەڵکو سوننە بوون <١١٨ ل٦٨،٨٤>.

بەهۆی ئەوەی رەچەڵەکیان دەگەڕایەوە بۆ ئەبو تالیبی مامی محەمەد، لە لایەکەوە خۆیان بە سەید و رەچەڵەکی محەمەد و هەڵگری ئایینی ئیسلامی لە قەڵم ئەدا و لە لایەکی ترەوە بەهۆی خزمایەتیان لەگەڵ عەلیدا، توانیان پشتگیری و سۆزی شیعەکان بەلای خۆیاندا راکێشن. بە هاریکاریکردن لەگەڵ شیعەکاندا ئەمەوییەکانیان خست و دەوڵەتێکی نوێیان دامەزران. ئەو هاریکارییە لە نێوایاندا درێژخایەن نەبوو، لەدووای جێگیربوونی دەوڵەتەکە کەوتنە گیانی سەرکردەی شیعەکان و سەرکوت کردنیان<١١٨ ل١٣،٣٣>.

فەتحی ئیسلامی تەنها بڵاوبوونەوەی سیستمی فیوداڵی خێڵەکی و دامەزراندنی دەوڵەتی زلهێزی لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا لێنەکەوتەوە ، بەڵکو کاردانەوەی جیاوازی هەبوو لەسەر پێکهاتە و ناوچە و بنەما سیاسی و ئابوری و کۆمەڵایەتیەکانی. ناوچەکە فراوان و هەمە چەشن و هەمە رەنگ بوو، لەبەرئەوە کاردانەوەی ئەو سیستم و ئایینە بەسەریاندا جیاواز بوو.

بڵاوبوونەوەی ئەو سیستمە بۆ ناوچەکە، بنەمای خێڵەکی لەناو هەندێ پێکهاتە و ناوچەدا سەرلەنوێ بووژاندەوە و بەهێزیکرد. خێڵە بەدوییە عەرەبەکانی بیابانەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، کە پێشتر لاوازبوون و رۆڵێکی ئەوتۆیان نەبوو، بەهۆی بەشداری پێکردنیان لە فتوحات و تاڵانی و راوەرووتی شەڕەوە، بنەمای خێڵەکی تیایاندا زیاتر بەهێزبوو و ببوونە کۆڵەکەیەك بۆ مانەوەی ئەو سیستمە و سەرکوتکردنی خەڵکانی تری ناخێڵەکی ناوچەکە.

هەرچەندە لە کوردستاندا زۆربەی خێڵ و نا خێڵەکییەکان لەسەرەتادا رووبەڕووی فەتحی ئیسلامی و فیوداڵە خێڵایەتیەکەی عەرەب بوونەوە، بەڵام لە کۆتاییدا بەشێکی زۆر لەو خێڵانە بەو واقیعە ڕازیبوون و بوون بە بەشێك لێی<٧٢ ل١٣٢>.

لە سەدەکانی شەشی زاییینەوە شەپۆلی یەکەمی هەندێ خێڵی تورك ڕوویان کردبووە ناوچەکە و تیایدا نیشتەجێ بوون. ئەوانەش لەسەرەتادا دژی فتوحاتی ئیسلامی وەستانەوە، بەڵام دوواتر بوون بە بەشێك لە سیستمەکە و پێی بەهێزبوون<٩٦ ل١٠>.

چونکە ئایینی ئیسلام لە کۆمەڵگەیەکی خێڵەکییەوە هەڵقوڵا بوو، پارێزگاری ئەو سیستمەی دەکرد و بەهێزیدەکرد، لەبەرئەوەی دەوڵەتە ئیسلامییەکان سیستمێکی فیوداڵی خێڵەکیان هەبوو، بە ئاسانی لەگەڵ سروشت و بنەما کۆمەڵایەتیکانی ئەو پێکهاتە خێڵەکیانەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست دەگونجا.

فتوحاتی ئیسلامی و دەوڵەتی فیوداڵی خێڵەکیی قوڕەیش، توانی زۆربەی زۆری خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بکات بە ئیسلام، بەڵام نەیتوانی هەموو پێکهاتەکانی بکات بە عەرەب.

لەکاتی بڵاوبوونەوەی دەوڵەتی فیوداڵی خێڵەکی عەرەب لە ناوچەکە و دواتریش، زۆربەی زۆری میللەت و پێکهاتەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست خێڵەکی نەبوون. ئەو ناوچە گرنگە چەندەها شارستانی کۆن و دەوڵەتی زلهێزی ناخێڵەکی تیایدا حوکمرانی کردبوو. زۆربەی دانیشتوانی نیشتەجێبوون و بە کشتوکاڵ و ئاژەڵ بەخێوکردن و کاری پیشەیی و بازرگانیەوە خەریك بوون. لە چینوتوێژی جیاواز پێکهاتبوون. ئەمانە شارستانی و دەوڵەت و دەسەڵاتەکانیان شکستیان هێنابوو. زۆربەی زۆریان هاوشێوەی کۆمەڵگە خێڵەکیەکان شەڕکەر و جەنگاوەر نەبوون، بەڵکو بە کاروباری رۆژانەی خۆیانەوە خەریکبوون. ئەو شوێنانەی سیستمی خێڵەکی بەهێزی تیایدابوو، نمونەی کوردستان و هەندێ ناوچەی ئێران و ناوچە تورك نشینەکان، زۆرینەی خەڵك تیایاندا خێڵەکی نەبوون، بەڵام کەم و زۆر بەتایبەتی لە کاتی لاوازی دەسەڵاتی ناوەندیدا دەکەوتنە ژێر کۆنترۆڵ و فشاری ئەو خێڵانەوە <٨٦ ل١٨٦>.

هەموو ئەوانەی کە کۆمەڵگەکەیان، سیستمی خێڵەکی بەهێزی تیدابوو و توانای بەرگرییان لە خۆیان هەبوو، زەحمەت بوو بکرێنە عەرەب، لەوانە خێڵە کورد و تورکەکان. ئەوانە دەیانتوانی پارێزگاری خۆیان بکەن، شەڕکەربوون و توانای جێگورکێیان هەبوو، هەڵبەتە سەختی تۆپۆگرافی کوردستانیش یارمەتیدەربوو بۆ ئەو خێڵە کوردانە، کە لە کاتی پێویستدا خۆیان تیادا حەشار بدەن.

فارسەکان چەندین سەدە دەوڵەتی زلهێز و زمان و کلتور و بنەمای کۆمەڵایەتی بەهێزیان هەبوو، تازە ئیمپراتۆرەتەکەیان شکستی هێنابوو، بۆیە وا بە ئاسانی لەلایەن فیوداڵی خێڵەکی عەرەبەوە

نەكران بە عەرەب. فیوداڵی خێڵەكی عەرەب بۆ دەوروبەری دووسەد ساڵ بەكارهێنانی زمانی فارسیی لە نووسین و كلتوردا قەدەغەكرد، بەڵام لەگەڵ ئەوشدا نەیانتوانی زمانەكە لەناوبەرن و فارسەكان بكەن بە عەرەب.

كۆمەڵگەكانی بەشەكانی تری خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، میزوپۆتامیا، ناوچەكانی سوریا و لوبنان و فەڵەستین و میسر و باكوری ئەفریقا، زۆربەیان خێڵەكی نەبوون، لە كۆنەوە شارستانیەكانیان شكستی هێنابوو، شەڕكەر و جەنگەوەر نەبوون و توانای بەرهەڵستیكردنیان لە خۆیان نەبوو، بۆیە زۆر بە ئاسانتر زۆربەیان كران بە عەرەب و موسڵمان. لەناو ئەوانەدا میسر تایبەتمەندیی خۆی هەبوو، بەهۆی شارستانیەتی و خاسڵەتە كۆنەكانیەوە، ئەگەرچی زۆربەیان كران بە عەرەب. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دواتر كەم و زۆر توانیان نیمچە سەربەخۆیی و خاسڵەت و پایەی تایبەتی خۆیان بپارێزن<٧٢ ل١٣٢>.

سەرەڕای ئەوەی عەباسییەكان لەسەرەتادا و بۆ ماوەیەك هاوپەیمانیان لەگەڵ بنەماڵە شیعەكانی قوڕەیش بەست ، بە پێچەوانەی ئەمەوییەكانەوە لەكات و شوێنی جیاوازدا كەوتنە هاریكاری و هاوپەیمانییەستن و پێدانی پۆستی سیاسی و سەربازی و ئیداری بە موسڵمانی تری خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، كە عەرەب نەبون و پێیان دەوتن عەجەم<١١٨ ل٣٣>.

هۆكاری ئەم كارەی عەباسییەكان بۆ ئەوە ناگەڕێتەوە كە دیموكرات و دڵ فراون بووبن، بەڵكو بۆ ململانێی خێڵەكی نێوان بنەماڵە و خێڵەكانی قوڕەیش دەگەڕێتەوە. لای ئەوان دوو ئەرك گرنگ بوو، یەكەمیان لەناوبردنی تەواوی ئەمەوییەكان، كە بنەماڵەیەكی بەهێزی قوڕەیش بوون، دووەمیان ڕێگرتن بوو لەسەرهەڵدان و بەهێزبوونی بنەماڵەیەكی تری قوڕەیش، كە زەفەریان پێیبات و جێگەیان بگرنەوە. بە بەشداریكردنی ئەو پێكهاتە ناعەرەبانە لە دەسەڵاتدا، توانیان بەتەواوەتی بەسەر تیرە و بنەماڵەكانی تری قوڕەیشدا زاڵبن و سەركوت و لاوازیان بكەن. ئەوەندەی بنەماڵەكانی قوڕەیش لەیەك دەترسان، لە عەجەم نەدەترسان، چونكە بنەماڵەكانی تری قوڕەیش ئۆروستۆكراتی و هەڵگری ئاڵای ئیسلام بوون، بەڵام عەجەم لایان رەعیەت و نزمبوو و لەسەرخۆیان بەهەڕەشە و مەترسی دایاننەدەنان. لەگەڵ ئەمانەدا، ڕێگەدان بە عەجەم لە بەشداریكردن لە حوكمرانیدا، حوكمرانی عەباسییەكان لەچاو ئەمەوییەكاندا زیاتر فرەچەشنی تێكەوت و سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابورییەكەیان بەرفراوانتر بوو.

لە سەرەتای دەوڵەتی خەلافەتی عەباسیدا، زنجیریەك شەڕ لەگەڵ بێزەنتییەکان ڕوویدا، بەڵام لە دووایی‌دا کەمیکرد و ئەو دوو دەوڵەتە بوونی یەکتریان قبووڵکرد و کەوتنە ئاڵوگۆڕی بازرگانی لەگەڵ یەکدا. ململانێ و گرژی و شەڕوشۆڕی ناو کەنیسەی رۆمای رۆژئاوا و کەنیسەی رۆژهەڵاتی قوستەنتینییە، ئەمەی دووایی زیاتر لە دەوڵەتی عەباسی نزیککردەوە و کەنیسەی رۆژئاوا بووە دوژمنی هاوبەشیان. دەوڵەتی عەباسی لەسەرەتادا هەوڵی فتوحاتیدا بەرە و رۆژهەڵات و چین، بەڵام نەیتوانی سنوورەکانی چین بشکێنێت و زیاتر لەگەڵ ئەوانیشدا کەوتە ئاڵوگۆڕی بازرگانی. بۆیە لە سەردەمی حوکمرانی ئەم دەوڵەتەدا هەتا رادەیەك شەڕی دەرەکی و فتوحاتی ئیسلامی نوێ کەمیکرد و زیاتر هەوڵی کۆنترۆڵکردنی دەوڵەتە زلهێزەکەیان و رووتاندنەوەی ناوەوە دەدا لە جیاتی تاڵانکردنی شوێنی نوێ.

ئەم گۆڕانکاریە لە سیستەمەکەدا هەتا رادەیەك ڕێگەی بۆ زیادبوونی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و پیشەیی و بووژاندنەوەی بازرگانی ناوخۆ و نێوان هەرێمەکان و بازرگانی دوور خۆشکرد. دەوڵەتەکە لەسەدەی دەدا کۆنتڕۆڵی بازرگانی بەشێکی زۆری دەریای سپی ناوەڕاستیکرد، لەگەڵ ئەوروپادا ئاڵوگۆڕی بازرگانی زیادیکرد، لە رۆژهەڵاتەوە لەگەڵ چین و هیندستان. نیمچە سەقامگیریەك خولقا و ڕێگە بازرگانیەکان ئاسودەییان بەخۆوە بینی، بۆیە سەرلەنوێ خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بوو بە سەنتەرێکی گرنگی جیهان و بەستنەوەی رۆژهەڵات بە رۆژئاواوە. زیادبوونی ئاڵوگۆڕی بازرگانی لەگەڵ دەوڵەتی بێزەنتی و ئەوروپادا، ڕۆڵی بازرگانە نا موسڵمانەکانی وەکو ئەرمەنی کلدان و سریان و جولەکەی زیندوووکردەوە، کە سەرلەنوێ ئەوەش بووە هۆکاری گەشەکردنی بازرگانی. سەرەڕای باری ئابوری، لەم سەردەمەدا زانست و کلتور و فەلسەفە گەشەیەکی زۆریکرد و چەندین نوسەر و زانای بەناوبانگ پەیدابوون<٨٠ ل١٠٥\ ١١٠ ل١٥٤>.

لە سەردەمی دەوڵەتی عەباسیدا، دەسەڵاتدارانی سیاسی و ئابوری دەوڵەت بەتەواوەتی لەگەڵ دەسەڵاتی ئایینی لەیەك جودابوون. خەلیفە و ئۆروستۆکراتی دەسەڵاتداری قوڕەیش هەر بەناو پەیرەوی بنەما ئایینیەکانیان دەکرد. کەوتنە ژیانی خۆش و ژمارەیەکی زۆر ژن و جاریە راگرتن و خواردنەوە و رابواردن. چیرۆکەکانی هەزار و یەک شەوە (الف لیلە و لیلە)، ژیانی ئۆروستۆکراتی ئەوانەمان بیردەخاتەوە. خەلیفە کاری ئەوە بوو پۆست بەسەر ئەو کەسانە دابەشکات، کە خزمەتی دەکردن و وەلایان بۆی هەبوو و باشترین و زۆرترین داهاتیان

پێدەبەخشی، هەتا ئەوانە دوورتر بوونایە لە بنەماڵەکانی قورەیش و محمد لایان باشتر و ترسیان کەمتر بوو لەسەریان<١١٨ ل٣٥>.

دەسەڵاتی ئایینی کەوتە دەست عولەما و مەلا و پیاوچاکانی ئایینی، کە بەپێی لێکدانەوە و سروشتی ناوچەکان و بەرژەوەندیی دەسەڵاتداران دابەشبوون بەسەر چەندین قوتابخانە و مەزهەبی جیاوازەوە<١١٣ ل٣٦٣>. هەریەکی لە دەروازەیەك و بە شێوازێك لێکدانەوەی بنەماکانی ئایین و شەریعەتیان دەکرد. زۆربەی ئەوانە لە پێناوی ئەهوەنکردنەوەی گرژی کۆمەڵایەتی و هێشتنەوەی دەسەڵاتی ئۆروستۆکراتی و قەناعەتکردن بوو بە خەڵك، کە ڕازیبن بەو بەشەی خەلیفە و خودا لە دنیادا پێی بەخشیون و تەقوای خۆیان بکەن بۆ ئەوەی خودا لەوە دنیا پاداشتیان بداتەوە. دەسەڵاتی ئایینی بووە پارێزەر و پاڵپشتی تەواوی سیستمی فیوداڵی خێڵەکی، لەهەمان کاتدا چونکە دەسەڵاتی ئابوری و سیاسیان نەبوو، چاوەڕوانی دەستی خەلیفە و ئۆروستۆکراتیەت و دەسەڵاتداران بوون، کە چاوێکیان لێیان بێت و ڕەحمێکیان پێبکەن، بۆیە لە وتاری هەینی و فەتواکانیاندا هەمیشە بۆ ئەوانە دەپاڕانەوە و پشتگیری بڕیارەکانیان دەکردن.

عەباسییەکان لە پێناوی بونیادنانی دەوڵەتەکەیان و بەهێزکرن و گەشەکردنیدا توانیان سود لە فرە چەشنەیی و ڕەنگاوڕەنگی خۆرهەلاتی ناوەڕاست وەربگرن، خاسڵەتی ڕۆڵی بەهێزی دەسەڵاتی ناوەندی دەوڵەت و ڕۆڵی گرنگی شارەکان لە بەڕێوەبردنی دەسەڵاتی خۆجێیدا، سوپایەکی بەهێزی دەوڵەت و کڕینی ژمارەیەکی زۆر کۆیلە و هێنانیان بۆ ناوچەکە و بەکارهێنیان لە سوپا و دەستگاکانی دەوڵەت و بەرهەمهێنانی بەکۆمەڵدا. بەڵام هەتا دەهات پێکهاتە و دەسەڵاتدارانی خۆجێیی ناوچەکان و چینوتوێژەکانی کۆمەڵگە، دەکەوتنە ململانێ لەگەڵ ئەو سیستمە فیوداڵە خێڵەکیە ڕەهایەدا<٨٠ ل١٣٤>.

ئەو دەوڵەتە، بەبێ ئەو پێکهات و فاکتەرانە توانای بەردەوامی نەبوو، بەڵام بەهێزبوون و زۆر بوونی ئەوانە و پەیدابوونی بەرژەوەندی تایبەتی خۆیان و ململانێ لەگەڵ یەکتریدا، هەتا دەهات بنەماکانی دەوڵەتەکەی دەگۆڕی و دەسەڵاتی ناوەندی دەوڵەتی لاوز دەکرد و ناوچە و پێکهاتەکان هەوڵی سەربەخۆیی ئابوری و سیاسی خۆیان ئەدا و چینوتوێژەکانی خوارەوە نارەزاییان تێدەکەوت و گرژی و ڕاپەرین ڕوویدەدا.

دوای سەد ساڵ لە حوكمرانیان، هەتا دەهات دەسەڵاتدارانی ئۆروستۆكراتی خەلافەتی عەباسی دەبوون بە چەترێك و سیمبۆلێك بۆ كۆكردنەوەی پێكهاتەكانی دەوڵەتەكە و هەتا دەهات زیاتر بەڕێوەبردنی كاروباری دەوڵەتەكەیان دەدایە دەستی عەجەم. هەر لە سەدەی نۆوە وردە وردە دەسەڵاتی ناوەندی دەوڵەت بەسەر ناوچە جیاوازەكاندا لاواز بوو. ئەوانە بانگەشەی سەربەخۆیی و نیمچە سەربەخۆیی خۆیان دەكرد، بەڵام بۆ خۆ پاراستن لە هەڕەشەی دەرەكی لە ژێر چەتری دەوڵەتەكەدا دەمانەوە و باجی ساڵانەیان بە خەلیفە دەدا و بەسەركردەی رۆحی خۆیان ناویان دەبرد. دەسەڵاتی سیاسی لە دەوڵەتی عەباسیدا بوو بە دوو بەشەوە، دەسەڵاتی ناوەندی دەوڵەت و دەسەڵاتی خۆجێیی ناوچەكان <١١٨ ل٢١٢\ ١١٣ ل٣٧٥>.

ململانیە و ناكۆكی ناوخۆیی و گۆڕانكاری لە باری ئابوری و سیاسی و ڕۆڵی ئۆروستۆكراتیەت و دەسەڵاتی ئایینی و پێكهاتەكاندا، بووە هۆكاری ئەوەی بەشێكی زۆری دەسەڵاتدارانی سەربازی و سیاسی دەوڵەتەكە داهات و سامانی ئابوری و دەسەڵاتی سیاسیان لە ناوچەكاندا زیادبكات، لەهەمانكاتدا پێكهاتە بەهێزەكانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، بەهۆی ئەو دەرفەتەی بۆیان دروستبوو لە بەشداریكردنی حوكمرانیدا، هەروەها لە ڕێگەی خۆ نزیككردنەوەیانەوە لە ئۆروستۆكراتی فیوداڵی قورەیش، پێگەی ئابوری و سیاسی خۆیان بەهێزكرد.

لە لایەكەوە هەموو ئەمانە بوونە هۆی ئەوەی پێكهاتە بەهێزەكانی وڵاتەكە، لە كاتی جیاوازدا لە ژێر چەتری فیوداڵی خێڵەكی عەباسیەكاندا كۆببێتەوەوە و كاروباری حوكمڕانی دەوڵەتی ناوەندی بەڕێوەبەرن. ئەمانە بەپێی وەلایان بۆ خەلیفە و زیادبوون و كەمبوونی توانای سیاسی و ئابورییانەوە، خەلیفە جێگوركێی پیكردوون.

لە لایەكی ترەوە لە ژێر چەتری دەوڵەتە زلهێزەكەدا چەندین وردە دەوڵەت و ناوچەی دەسەڵاتی خۆجێیی و میرنشین سەریان هەڵدا. ئەو پێكهاتانەی، كە لە حوكمرانی دەوڵەتی ناوەندیدا بەشداریانكرد دەكرێ دابەشبكرێن بەسەر سێ بەشەوە:

چەند خێڵێكی تورك ٨٥٠-٩٤٦(ز.)

بووەیهییەكان(چەند بنەماڵەیەكی فارس بوون) ٩٤٦-١٠٥٥(ز.)

سلجوقیەكان(ناوی هاوبەشی چەند سەلالەیەكی توركی تر بوو) ١٠٣٧-١٣٠٠(ز.)

ئەو وردە دەوڵەت و دەسەڵاتە خۆجێیانەی کە لە ناوچە کاندا، لەکاتی جیاوازدا سەریان هەڵدا و نیمچە سەربەخۆیی خۆیان هەبوو، هەرە گرنگەکانیان ئەمانە بوون<١١٨ ل٢١٢>:

دەوڵەتی ئەندەلوس، سەدەی هەشت

دەوڵەتی ئەلئەداسە لە مەغریب، سەدەی دە

دەوڵەتی تیتولونیە لە میسر، سەدەی دە

دەوڵەتی ئەلئەغالبە، سەدەی دە

دەوڵەتی فاتمی لە میسر، بنەماڵەی فاتمەی کچی محمد ٩٠٩-١١٧١

دەوڵەتی ئەیوبی لە میسر ١١٧١-١٢٥١

دەوڵەتی مەمالیك(کۆنە کۆیلەکان) لە میسر ١٢٥١- ١٥٧١

چەندین ئەمارات لە وڵاتی شام، نمونەی: ئەلحمدانیە، ئەلنمیریە، ئەلمرداسیە دروست بوو.

لە ئێران چەندین دەوڵەتی بچووك دروست بوون لەوانە:

دەوڵەتی تاهیری لە خۆراسان، دەوڵەتی سەفاری، دەوڵەتی سامانی، دەوڵەتی غەزنەوی

لە کوردستان چەندین میرنشین و دەوڵەتی بچووك لەکات و شوێنی جیاوزدا دروستبوون، لەوانە: دەوڵەتی دۆستەکی، هەزبانی، شەدادی، حەسنەوی، ئەنازی. لە باسێکی تایبەتیدا دەگەڕێمەوە سەر تایبەتمەندی و دۆخی کوردستان لەو چەرخانەدا<٩٤ ل٢١\ ٧٢ ل٢١٠>.

بەهۆی زوڵم و زۆر بەسەر چینوتوێژەکانی خوارەوە چەندین بزووتنەوە لەناویاندا روویدا. لەگەڵ ئەوەی ئەو بزووتنەوانە سەرکەوتنیان بەدەست نەهێنا، بەڵام بوونە فاکتەرێك بۆ لاوازبوونی فیودالّی خێڵەکی و لاوازبوون و پارچەپارچەبوونی دەوڵەتەکە. لەوانە راپەرینی بابەکی خورەمی لە سەدەی نۆدا، کە زیاتر لە ٢٠ ساڵ بەردەوام بوو. ئەمە بزووتنەوەیەکی ئایینی جوتیاران بوو. راپەرینی زەنگ لە سەدەی دەدا، ئەمە بزووتنەوەی کۆیلەکانی باشووری عێراق بوو، کە لە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵیدا کاریان پێدەکرا. ئەمانە داوای ئازادی و چاکسازییان دەکرد لە کاروبار و خۆشگوزەریاندا<٨٠ ل٢٨٧،٢٥٧،٢٢٩>.

عەباسییەکان پێش هەموو پێکهاتەکانی تری خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لە نێوان ساڵەکانی٨٥٠-٩٤٦(ز.)، هەندێ خێڵی تورکیان لە خۆیان نزیککردەوە و چەندین پۆستی دەوڵەتیان پێسپاردن. هەڵبەتە هەڵبژاردنی ئەوانە بێ هۆ نەبوو. ئەو خێڵە تورکانە لە رۆژهەڵاتی ناەڕاستدا نوێ بوون و وەکو پێکهاتەکانی تری ناوچەکە هێشتا رەگیان لە کۆمەڵگەکاندا دانەکوتی بوو، لەبەرئەوە لەلایەن خەلیفەوە بە ئاسانتر کۆنترۆڵ دەکران، سیستمی خێڵەکی و وەلا بۆ خێڵ و سەرکردە لە ناویاندا هێشتا بەهێز بوو، لەبەرئەوە بە ئاسانی بوون بە ئیسلام و ئاوێتەی بوون و پەیڕەوی کوێرانەیان دەکرد. مەزهەبی سوننەی عەباسییەکانیان پەیڕەو دەکرد و یارمەتی خەلیفەیان دەدا بۆ سەرکوتکردنی شیعە<١١٣ ل٤٢١،٤٠٩>. توێژی ئۆروستۆکراتی عەباسی هەتا دەهات تێر دەبوون و تاقەتی خۆ هیلاکردنیان نەمابوو و بەرژەوەندی خۆیان دەخستە پێش بەرژەوەنی خەلیفە و بڕوای ئایینیەوە، لەبەرئەوە چیتر وەکو جاران جێگەی بڕوا نەبوون و خەلیفە پێویستی بە خەڵکی نوێ بوو جێگەی ئەوانەی پێبگرێتەوە.

بۆ ماوەی کەمتر لە سەدەیەك ئەو خێڵە تورکانە سودبەخش بوون بۆ دەسەڵاتدارانی فیوداڵی قورەیش، بەڵام هەتا دەهات ئەوانە بەهێز بوون و داهات و سامان و دەسەڵاتیان زیادیکرد و تەنگیان بە شیعە و فارس و کورد و پێکهاتەکانی تر هەڵچنی بوو، چیتر وەکو سەرەتا گوێرایەڵی خەلیفە نەبوون. ئەمە لەگەڵ عورفی خێڵەکیدا نەدەگونجا، کە بریتی بوو لەپێدانی پۆستی سیاسی و داهاتی ئابوری بە مەرجی وەلا بۆ سەرۆك. ئەمە سەرەڕای ئەوەی دەبووە هەڕەشە بۆسەر خەلیفە، بێزاری و گرژی و نارەزایی پێکهاتەکانی تری لێدەکەوتەوە. لەبەرئەوە خەلیفە بە یارمەتی هەندێ بنەماڵەی بووەیهی، پۆستەکانی لێسەندنەوە و سەرکوتیانکردن و دووریان خستنەوە و ئەرکەکانی ئەوانیان بە بووەیهێکان سپارد.

بوەیهییەکان چەند بنەماڵەیەکی سەردارانی فارس بوون و نیشتەجێی ناوچەکانی کەرەجی هەریمی فارس بوون. ئەمانە لە نێوان ساڵەکانی ٩٤٦-١٠٥٥(ز.) بوونە هاوپەیمانی دەسەڵاتدارانی فیوداڵی قورەیش. لەو ساتەوە بەتەواوەتی خەلافەتی عەباسی ڕۆڵی چەترێکی بینی کە لەسایەیدا پێکهاتە و بەشەکانی دەوڵەتەکە لە ژێردا کۆبوونەوە. خەلیفە و توێژی ئۆروستۆکراتی دەسەڵاتدار، بەشی خۆیان لە داهاتی باج و جزییە و گومرگ و سامان و غەنائمی دەوڵەتەکە دەبرد و بوونە سەرکردەی رەمزی و رۆحی تیایدا. لە پراکتیکدا بوەیهییەکان کاروباری دەوڵەت و ئابوری و سیاسی و سەربازییان بەڕێوەدەبرد <١٠٩ ل٣١>.

هەرچەندە ئەم پێکهات و بنەماڵەیەش بۆ سەد ساڵی تر تەمەنی سیستمی فیوداڵی خێڵایتی درێژ کردەوە، بەڵام بەرژەوەندی و سروشت و خواستی ئەمانەش زۆری نەبرد، لە باتی بەردەوامی لە بەهێزکردنی سیستمەکە، کەوتە ململانێ و زۆرانبازیی لەگەڵیدا.

بەپێی عورفی خێڵەکی و سیستمی فیوداڵی خێڵەکی، زەوی زار و سامانی وڵاتەکە، موڵکی دەوڵەت و تەسەروف پێکردنی بە دەستی فیوداڵی خێڵەکی دەسەڵاتداردا بوو. بەڵام لەگەڵ بەهێزبوونی بوەیهییەکان و سروشتی نا خێڵەکی کۆنیان لە موڵکدارێتی زەویوزاردا، هەتا دەهات زیاتر دەستیان دەگرت بە سەر زەوی وزاری زۆربەی ناوچەکانی فارس و دەیانکردە موڵکی تایبەتی خۆیان و داهاتەکانیان بۆخۆ دەبرد. ئەمە لە لایەکەوە داهاتی خەلیفەی کەمدەکردەوە و لە لایەکی ترەوە، بنەماماکانی سیستمی فیوداڵی خێڵەکی تێکدەشکاند.

بوەیهییەکان، بۆ بەهێزکردنی ڕۆڵیان لە دەوڵەتەکەدا و خۆجیاکردنەوەیان لەوانی تر، مەزهەبی شیعەیان هەڵبژارد و هەتا دەهات بۆ بەهێزکرتی پێگەی خۆیان لە دەوڵەتەکە و فشار خستنە سەر خەلیفە خۆیان لە شیعەکانی باشوری عێراق نزیکك دەکردەوە. دەتوانین بڵێین تەماعی فارسەکان بۆ ئەو ناوچانە و هەوڵدان بۆ گرێبەستنەوەی ئەوانە بەخۆیانەوە لەم ساتەوە بەهێز بوو. لە سەردەمی دەسەڵاتی ئەماندا پێگە و ڕۆڵی شیعەکانی عێراق بەهێز بوو.

لەو سەردەمەدا دەوڵەتی فاتمیە لە میسر نیمچە سەربەخۆیی خۆی هەبوو و لە ململانێدابوون لەگەڵ خەلیفەی عەباسیدا. لەگەڵ ئەوەی فاتمیەکان شیعە نەبوون، بەڵام بەرەچەڵك دەچونەوە سەر عەلی کوڕی ئەبوتالیب و محمد. بوەیهییەکان ئەوەیان بەکاردەهێنا بۆ خۆ نزیککردنەوە لێیان و زیاتر بەهێزکردنی پێگەی خۆیان و فشار خستنە سەر خەلیفە.

لەڕێگەی پەیوەندی بەستنی توندوتۆڵ لەگەڵ کەمایەتە ناموسلمانەکاندا و پشتگیریکردنی بازرگانی دەرەکی، بوەیهییەکان داهاتی بازرگانیان بۆ خۆیان زیاترکرد و لەهەمانکاتدا پشتگیری ئەو توێژەیان دەکرد دژی خەلیفە.

بەهۆی ئەم فاکتەرانەوە، هەتا دەهات لەلایەکەوە ململانێ لە نێوان ئەوان و ئۆروستۆکراتی دەسەڵاتداری فیوداڵی قوڕەیش زیادیدەکرد، لەلایەکی ترەوە ململانێی ناوخۆی ئەو بنەماڵەیە و لەگەڵ پێکهاتەکانی تردا زیادیدەکرد و لە یەك دوور دەکەوتنەوە و دەسەڵاتی ناوەندی دەوڵەت بەسەر ناوچەکاندا لاواز دەبوو و دەوڵەتەکە بەرەو شکست و کەوتن ملی دەنا.

هاتنی شەپۆلی نوێی میللەتە خێڵەکییەکان بۆ ناوچەکە

لاوازبوونی دەوڵەتی عەباسی لەو سەدەیەدا و دابەشبوونی بەسەر چەندین ناوچە و وردە دەوڵەتەوە، دەرفەتی بۆ تێکشکاندنی ئەو سیستمە و دابەشبوونی بەسەر یەکەی لاوازدا دروستکرد، کە رەنگە ئەمە بە شێوازی سەرەتای سەدەکانی ناوەڕاستی ئەوروپا دەرفەتی گەشەکردنی بازرگانی و چینوتوژی نوێی و سیستەمێکی بەڕێوەبردنی جیاوزی لە پاڵدا دروستبووایە. بەڵام هاتنی شەپۆلی خێڵەکی نوێ لەو سەردەمەدا بۆ ناوچەکە، بووەهۆی ئەوەی دەوڵەتی عەباسی و سیستەمی فیوداڵی خێڵەکی بۆ چەند سەدەیەك بمێنێتەوە، ئەگەرچی دواتر بووەهۆی دروستبوونی دەوڵەتی فیوداڵی خێڵەکی زلهێزی نوێ.

ئەو شەپۆلە خێڵەکیانەی کە لەو سەردەمەدا ڕوویان کردە ناوچەکە دەتوانرێ دابەشکرێن بە چوار بەشەوە:

یەکەمیان ئەو خێڵە تورکانە بوون، کە لەسەردەمی لاوازبوونی ساسانیەکاندا لە سەدەکانی پێنج و شەشدا هاتنە ناوچەکەوە و وەکو لەسەرەوە باسمانکرد هەر زوو چوونە ژێر چەتری دەوڵەتی عەباسییەوە و بەشدارییی حوکمداریانکرد.

دووەمیان سولجوقیەکان بوون، کە دوواتر هاتنە ناوچەکە و لە ژێر چەتری دەوڵەتی عەباسیدا چەند دەوڵەتێکی بچووکیان دامەزراند و سەرپەرشتی حوکمڕانی ناوەندی دەوڵەتی عەباسیان گرتەدەست.

سێیەمیان، هاتنی شەپۆلی مەغۆلەکان بوو، کە بەتەواوەتی دەوڵەتی عەباسی و پاشماوەکانی شارستانییەتە کۆنەکانی رۆژهەڵاتیان تێکشکاند و ناوچەکە و پێکهاتە و چینوتوێژەکانی تەواو لاوازکرد.

چوارەمیان شەپۆلێکی نوێی چەند خێڵێکی تورك بوون، کە توانیان سوود لە کاولبوون و

شکستهێنانی ناوچەکە وەرگرن و دواتر دوو دەوڵـەتی زلهێـزی نـوێی فیـوداڵی خێڵەکـی لـە هـەموو خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا بونیادبنێن، کە دەوڵەتی عوسمانی و سەفەوی بوون.

سلجوقییەکان خێڵێکی بەهێزی سەلالەیەکی تورك بوون، کە لەسەرەتای سەدەی یانزە ڕوویان کردبووە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست. لەسەرەتادا لە ناوچەکانی خۆزستان و هەمەدان و کرمان و ئازربایجان گیرسانەوە. بەسەر خێڵە تورکەکانی تری تورك و کورد و پێکهاتەکانی تری دەوروپشتیاندا زاڵبوون.

بەهۆی لاوازی دەوڵەتی عەباسی و ململانێی توندووتیژی نێوان ئۆروستۆکراتی فیوداڵی قوڕەیش و بوەیهییەکان، لە نێوان ساڵەکانی ١٠٣٧-١٣٠٠(ز.)، ئەوان دەرفەتیان هێنا و دەوڵەتێکی گەورەیان دامەزراند. ئەمانە زوو بوونە ئیسلام و وەلای خۆیان بۆ خەلیفە نیشاندا. خەلیفە لە پێناو بەردەوامی سیستمەکە و دوورخستنەوەی بوەیهییەکان، ئەرکی حوکمداری دەسەڵاتی ناوەندییان پێسپاردن و نازناوی سوڵتانی بە سەرۆکەکانیان بەخشی. بێجگە لە کۆنترۆڵکردنی دەسەڵاتی ناوەندی دەوڵەتی عەباسی، دەستیان بەسەر زۆربەی ناوچەکانی ئێران و ئەفغانستان و بەشێك لە هیندستان و کوردستان و ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆل و بەشێك لە کەنار دەریاکانی سوریادا گرت. لەو ڕێگەیەوە سەرلەنوێ پایەی خەلیفەی عەباسی بەرزبۆوە و سیستمی فیوداڵی خێڵەکی قوڕەیش بۆ ماوەکی تر مایەوە<١٠٩ ل٤٢\ ١١٣ ل٤٤٥>.

بە هۆی سەرلەنوێ بەهێزبوونی دەسەڵاتی ناوەندی دەوڵەتەکەوە، بۆ ماوەیەك ئاسایش و سەقامگیری پارێزرا و بەرهەمهێنانی کشتوکاڵ و بازرگانی بووژاندنەوەی تێکەوت. توانیان سەرکوت و کۆنترۆلی شیعەکان بکەن. پشتگیری هەندێ خێڵی بەهێزی کوردیان کرد بۆ هێرشکردنە سەر دەوڵەتی فاتمی لە میسر و روخاندنی و دامەزراندنی دەوڵەتی ئەیوبی لە جێگەی. دەوڵەتی ئەیوبی، لە لایەکەوە دۆستایەتی بوەیهییەکان و شیعەکانی نەهێشت و لە لایەکی ترەوە توانی بەرپەرچی هەڵمەتی خاچپەرستەکانی کەنیسەی ڕۆما بۆ سەر خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بداتەوە.

هەڵبەتە ئەم سەرکەوتن و فراوانبوونە، هەمیسانەوە بووە هۆکاری زیادبوونی داهات و سەروەت و غەنائمی نوێ و دروستبوونی بنەماڵە و سەرکردە و توێژی دەسەڵاتداری نوێ و زیادبوونی تەماع و خواستی سەربەخۆیی لە ناویاندا. سەرەڕای ململانێکانی پێشو لە نێوان پێکهاتە

و ناوچەکاندا، ململانێ کەوتە نێوان خودی بنەماڵەکانی سلجوقیەکانیشەوە و شەپۆلێکی نوێی شەڕوشۆڕ و ئاژاوە و کاولکردن بەردەوام بوو، بێجگە لە دروستبوونی چەندین دەوڵەتی بچووک و میرنشینی لاوز لە ناو پێکهاتەکانی تری خۆرهەلاتی ناوەڕاستدا، دەوڵەتی سلجوقییش بەسەر چەندین دەوڵەتی بچووکەوە دابەشبوو لە ئەنادۆل و ئێران و کوردستاندا.

تاکڕەوی سلجوقییەکان لە حوکمرانیدا، لاوازبوونی تەواوی خەلیفە و ئۆروستۆکراتی عەباسی، بووە هۆکاری سەرکوتکردنی تەواوی زۆربەی پێکهاتەی دەوڵەتەکە و رووتناندنەوەیان، شەڕی بەردەوام لەگەڵ بێزەنتییەکان ، شەڕی ناوخۆ و کاولکردن، ناڕەزایی و راپەرینی کورد و فارس و پێکهاتەکانی تر، بزووتنەوەی شیعەکان، بزووتنەوەی کۆیلە زنجیەکان لە باشوری عێراق، ناڕەزایی مەمالیك. مەمالیك ئەو کۆنە کۆیلانە بوون دەسەلاتدارانی یەك لە دوای یەکی فیوداڵی خێڵەکی لە لەشکر و کاروباری دەوڵەتدا بەکاریان هێنابوون.

لەکاتێکدا دەوڵەتی عەباسی لە گیانەلادا بوو، دیسانەوە خۆرهەلاتی ناوەڕاست بەرێگاوە بوو بەرەو دابەشبوونێکی تر بەسەر چەندین ناوچە و وردە دەولاتدا. قۆناغی دەسەلاتی سیاسی و ئابوری فیوداڵی خێڵەکی لە ناوچەکەدا رووبەڕووی کۆتاییهاتن دەبۆوە، سەرلەنوێ شەپۆلێکی تری خێڵەکی ڕوویکردە ناوچەکە و درێژەی بە تەمەنی سیستمەکەدا، ئەم شەپۆلەیان مەغۆلەکان بوون.

مەغۆلە خێڵەکێکان، شانبەشانی چەندها خێڵی تورك نیشتەجێیی ناوچەکانی ئێستای مەنگۆلیا و باشوری سیبریا بوون. ئەمانیش وەك هەموو کۆمەڵگە خێڵایەتییەکانی تر، ململانێیی توند لە نێوان خێڵ و بنەماڵەکەیاندا هەبوو و زەحمەت بوو لەژێر چەتری دەوڵەتێکی هاوبەشدا کۆببنەوە. ساڵەکانی ١٢٥٠(ز.) یەکێ لە خێڵە بەهێزەکان، بە پەیدابوونی بنەماڵە و سەرکردەیەکی بەهێز، هەر وەکو پێشوی خێڵە عەرەبەکان، لەدوای چەند شەڕێك خێلەکانی تریان سەرکوتکرد و یەکیان خستن و سوپایەکی مەزنیان پێکهێنا. هەموو نێرینەیەك، کە تەمەنی لە نێوان ١٥-٦٥ ساڵ بوو، کرا بە جەنگەوەری سوپاکە. لە سەرەتادا پەلاماری باشوری چین و رۆژهەلاتیاندا و دواتر لە ماوەی چەند ساڵێکدا ڕوویان کردە خۆرهەلاتی ناوەڕاست و روسیا و زۆربەی شوێنەکانیان داگیرکرد. ساڵی ١٢٥٨ بەغدای پایتەختی خەلافەتی عەباسییان گرت و تالان و کاولیان کرد<١١٣ ل٤٦٥>.

مەغۆلیەکان وەکو پێکهاتەکانی پێشووی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، نەچوونە ژێر چەتری دەوڵەتی عەباسییەوە، بەڵام دواتر بەشێکیان بوون بە ئیسلام. دەوڵەتێکی زلهێزی فیودالّی خێڵەکیان دامەزراند که تیایدا نزیکەی ١٠٠ ملیون کەس کەوتە ژێر دەسەڵاتیانەوە، کە زۆربەی دانیشتوانی ئەوسای جیهان بوون. چونکە ئەمانە دووربوون لە شارستانییەتە کۆنەکان وهیچ گرێبەستەیەکیان لەگەڵیان نەبوو، ڕوویان دەکردە هەرچی شوێنێك، تاڵان و کاولیان دەکرد و شوێنەواری کۆنیان تێدا نەدەهێشت<٣٦ ل١٤٨\ ٥٢، مەغۆل> .

مەغۆلەکان بەهۆی ململانێی نێوان خێڵ و بنەماڵەکانیاندا نەیانتوانی یەکێتی دەوڵەتە زلهێزە فیودالّە خێڵایەتەکەیان بپارێزن، بەڵکو بەسەر چوار دەوڵەتدا دابەشببوون . پاشماوەی دەوڵەتەکانیان لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست هەتا سەدەی چواردە هەر مایەوە، لە روسیا هەتا سەرەتای سەدەی شانزە دەسەڵاتیان هەر بەردەوامبوو.

دوای کەوتنی ئەوان چەندین دەوڵەتی لاوازی بچووکی فیودالّی خێڵەکی لەخۆرهەڵاتی ناوەڕاست بۆ ماوەیەك دروست بوون، لەوانە ئیلخانی و موزەفەری و تەیموری لە ئێران، قەرەقۆیلو لە ئەنادۆل و باکوری کوردستان، ئاققویلو لە ناوەڕاستی عێراق، هەروەها سلجوقیەکان لەرۆژئاوای ئەنادۆل و مەمالیك لە میسر مانەوە. لە کوردستان ژمارەك میرنشینی بچووک و لاواز و چەندین ئەمارەتی بچووکی تر لە ناوچە عەرەب نشینەکان حوکمرانیان دەکرد.

ساڵی ١٢٥٠(ز.) ی ئەیوبییەکان لە میسر شکستیان هێنا و کۆنە کۆیلەکانی دەوڵەتە ئیسلامیەکانی پێشوو، کە پۆستی سەربازی و دەوڵەتیان پێ سپێردرابوو، لە جێگەی ئەوان دەوڵەتی مەمالیکیان دامەزراند. مەغۆلەکان لەبەر بەرگری کردنی ئەو دەوڵەتە لە گرتنی میسر و زۆربەی ناوچە کەنار ئاوەکانی شام شکستیان هێنا. کە ساڵی ١٢٥٨ دەوڵەتی عەباسی کەوت، مەمالیکەکانی میسر داڵدەی بنەماڵەی عەباسی قوڕەیشیاندا و گرتنیانە خۆیان، بەوە میسر بۆ چەند سەدەیەك بوو بە سەنتەری دەسەڵاتی ئایینی ئیسلام و ئاڵاکەی کەوتە دەست ئەوان هەتا ئەو کاتەی مافی خەلافەتێتی ئیسلام کەوتە چنگی عوسمانییەکانەوە <١١٣ ل٤٦٥\ ٥٣\٥٢>.

هۆکاری بەردەوامبوونی فیودالّی خێڵەکی دوای شکستهێنانی قوڕەیش

بەکەوتنی ساسانییەکان بەدەستی فەتحی ئیسلامی، فارسەکان بۆ نزیکەی ١٣٠٠ساڵ وەکو خاوەن دەوڵەتی زلهێز لەخۆرهەڵاتی ناوەڕاست رۆلیان نەما و هەتا دوای شەڕی یەکەمی جیهانی رۆڵێکی کاریگەریان لە ناوچەکەدا پەیدانەکردەووە .

بەهەمان شێوە بە شکستهێنان و کەوتنی دەوڵەتی خەلافەتی عەباسیی قوڕەیش، عەرەب بەتەواوەتی شکستی هێنا لەوەی سەرلەنوێ دەوڵەتی بەهێز لە ناوچەکەدا دامەزرێنێ. لەهەمان کاتدا شکستهێنان و کەوتنی ئەو دوڵەتە شکستهێنانی تەواوی سیستمی بەڕێوەبردنی فیودالّی خێڵەکی عەرەب بوو.

ئەو سیستەم و ئایدۆلۆژیایە لەناو عەرەبدا، نزیکەی هەزار ساڵ لەمەوبەر شکستی هێنا، کە هێشتا بنەماکانی سیستمی فیودالّی خێڵەکی بەهێز بوو. بۆیە ئەمرۆ هەموو هەوڵدانێك بۆسەرلەنوێ زیندووکردنەوەی ئەوە، لە شکستهێنان و دەردەسەری زیاتر هیچی تری بۆ میللەتە عەرەبەکان لێ ناکەوێتەوە.

ڕاستە دوای جەنگی یەکەمی جیهانی، چەندین دەوڵەتی عەرەبی دروست بوون، بەڵام هەرهەموو ئەوانە دوورن لە دەوڵەتی زلهێز و هەتا ئێستا بەرژەوەندی هاوبەشی نوێ، عەرەبەکانی لە دەوڵەتێکی هاوبەشدا کۆ نەکردۆتەوە.

دامەزرانی دەوڵەتی عوسمانی و سەفەوی بەدەستی خێڵی تورك

ساڵەکانی ۱۲۰۰(ز.) مەغۆلەکان ڕوویان کردە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، کەوتنە ئازاردان و راوەدونانی پێکهاتەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست. لەوانەی کە بەر ئەو شاڵاوە کەوتن، چەندین خێڵی تورکی نیشتەجێی باکوری رۆژهەڵاتی ئێران بوون. ئەوانە لەتاودا ئەو ناوچانەیان بەجێ هێشت و پۆلێکیان کۆچیان بۆ رۆژئاوای ئەنادۆڵ (ناوەڕاست و رۆژئاوای تورکیای ئێستا) کرد و پۆلێکی تریان کۆچی بۆ رۆژئاوای دەریاچکەی قەزوین کرد. هەندێکیش لەوانە بەهۆی لاوازی میرنشینە کوردەکان و ململانێی ناویان، لە هەندێ ناوچەی کوردستاندا بڵاوبوونەوە. بێجگە لەو پۆلە نوێیە، پێشتر چەندین خێڵی تری تورك نیشتەجێی بەشێکی رۆژئاوای ئەنادۆڵ بوون. ئەمانە هەر وەکو کۆمەڵگە خێڵەکیەکانی تر هەمیشە لەگەڵ یەکتردا لە ململانێ و شەڕوشۆڕدا بوون <۱۱۹ ل٥٩،٤٦>.

ساڵی ۱۲۰۰(ز.) عوسمانی سەرۆك خێڵی ئۆگوز کە لە خێڵە تورکەکانی تر بەهێزتر بوو، توانی خێڵەکە یەکخات و لەدوای زنجیرەیەك شەڕ، بەسەر ژمارەیەك خێڵی تورکی تردا زاڵبن و بیانکەنە رەعیەی خۆیان. لە کۆتایی ساڵەکانی ۱۲۰۰ دەوڵەتێکی بچووکی فیوداڵی خێڵەکی بە ناوی دەوڵەتی عوسمانیەوە دامەزراند و سەرۆکەکەیان ناسنامەی سوڵتانی پێدرا <۹۰ ل۲٦>.

بەهۆی دوورکەوتنەوەی خەلیفە و ئۆروستۆکراتی دەسەڵاتداری عەباسی لە ئایینەوە و لاوازی دەسەڵاتی ئایینی و شکستهێنانی لە یەکخستنی موسوڵمانەکان لەژێر رێبازێکی هاوبەشدا، هەروەها زوڵم و زۆری زۆر بەسەر بەرهەمهێنەر و چینوتوێژەکانی خوارەوە لەو دەوڵەتەدا، ژمارەیەکی زۆر تەریقەی ئایینی و دەرویش و شێخ لەناو پێکهاتە و ناوچەکاندا پەیدا بوو.
هەریەکێک لەمانە گونجاو بوو لەگەڵ خاسڵەت و کلتور و نەریت و شێوازی بونیادی کۆمەڵایەتی و ئابوری و سیاسی ناوچەکەی. بەهەمان شێوە خێڵی ئۆگوز، شێخ و عولەمای تایبەتی خۆی هەبوو. ئەمانە سوننەی سەلەفی بوون، کە لەگەڵ عورفی خێڵەکیاندا گونجاو بوو. ئەمانە لە پرۆسەی بونیادنانی دەوڵەتی عوسمانیدا لە سوڵتان و دەستەبژێری دەسەڵاتداری خێڵەکەوە نزیك بوون و پشتگیریانکردن و هەوڵی یەخستنی خێڵەکە و مسۆگەرکردنی وەلای ئەندامەکانیان بۆ سوڵتان دەدا.

ئەو شێخ و عولەمایانە، پێگەی تایبەتیان لە کۆمەڵگەکەدا هەبوو و سوڵتان ڕێزی لێدەگرتن و گوێڕایەڵی ئامۆژگاریەکانیان بوو. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بەپێی عورفی خێڵەکی و ڕێبازی سوننە، سوڵتان و سەرەك خێڵ بوو کە خاوەن دوا بڕیار بوو، ئەو بوو کە دەسەڵاتی ڕەهای هەبوو بەسەر خێڵ و دەوڵەت و ڕەعیەت و دەسەڵاتی ئایینیدا. دواتر لەگەڵ فراوانبوون و بەهێزبوونی دەوڵەتەکە، پیاوانی دەسەڵاتی ئایینی پلە و پۆستی جیاوزیان پێ بەخشرا. گەورەترین شێخ پێناسەی شێخولئیسلامی پێدرا. یەکخستنی خێڵەکە و زاڵبوونیان بەسەر خێڵەکانی تر و کۆنترۆڵکردنیان و دامەزراندنی دەوڵەتی عوسمانی، ئەو خێڵەی لە سیستمی خێڵەکی سادەوە گواستەوە بۆ سیستمی فیودالی خێڵەکی.

لەو سەردەمەدا شان بەشانی دەوڵەتی ساوای عوسمانی، بێجگە لە خێڵە تورکەکانی تر دەوڵەتی سلجوقی تورك لە باشوری ڕۆژئاوای ئەنادۆڵ هەر بەهێز بوو، سەرەڕای ئەوان دوو دەوڵەتی بچووکی تری تورك لە باشور و ناوەڕاستی ئەنادۆڵ هەبوون<١١٨ ل٤٦>.
بەشێك لە ڕۆژئاوای ئەنادۆڵ هێشتا لەژێر کۆنترۆڵی دەوڵەتی بێزەنتیدا بوو. زۆرینەی دانیشتوانی ئەنادۆڵ تورك و خێڵەکی نەبوون، بەڵکو ناخێڵەکی بوون و بێجگە لە موسڵمان ژمارەیەك زۆر یۆنانی و ئەرمەن و جولەکە و پێکهاتەی تر، هەر لە زووەوە پێش هاتنی خێڵە تورکەکان لەو ناوچانە ژیاون. بەشێك لەوانە لەژێر دەسەڵاتی ئەو دەوڵەت و خێلە تورکانەدا بوون و کرابوون بە مسکێن و ڕەعیەت.

پرسیاری گرنگ لێرەدا ئەوەیە، بۆچی دەوڵەتی ساوای عوسمانی لەناو هەموو خێڵ و دەوڵەتە تورکە بچووکەکان و میللەت و پێکهاتەکانی تردا توانی سەرکەوتنی گەورە بەدەست بهێنێ و لە کۆتاییدا ببێتە گەورەترین دەوڵەتی بەهێز لە جیهانی ئەوسادا و بۆ ماوەی ٧٠٠ساڵی تر لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا بەردەوامی بە سیستمی فیودالی خێڵەکی بدات.

ئەو خێڵە تورکە، بە ئاسانی لەگەڵ تەریقەیەکی ئایینی ئیسلامیدا ئاوێتەبوو و بوو بەهۆکاری بەهێزکردن و یەکخستن و زاڵبوونی بەسەر خێڵە تورکەکانی تری دراوسێیان و دامەزراندنی دەوڵەتی عوسمانی. بەڵام ئەوەی لێرەدا بووە فەکتەرێکی گرنگ بۆ گەورەبوون و بەهێزبوونی دەوڵەتەکەیان، دەستپێکردنی جیهاد و شەڕبوو لەگەڵ دەوڵەتی بێزەنتیدا<٩٠ ل٣٠>.

دەوڵەتی بێزەنتینی، بەهۆی فاکتەرە ناوخۆیی و هەڵمەتی خاچپەرستەکانی کەنیسەی رۆژئاواوە لاواز بوو، لە شکستهێنان و دارماندابوو و چیتر وەکو پێشتر توانای پارێزگاری ناوچەکانی بەلقان و رۆژهەڵاتی ئەوروپای بۆ نەدەکرا(چۆن پرۆسەی گەشەکردن و خۆشگوزاری لە ئەوروپا دەستپێکرد و جێگیر بوو؟). دەوڵەتی ساوای عوسمانی، لاوازی ئەو دەوڵەتەی قواستەوە و بە ناوی بڵاوکردنەوەی ئایینی ئیسلام و فتوحات و غەزاکردن لەگەڵ غەیرە دیندا، سەرکەوتنی چاکی بەدەست هێنا و هەندێ ناوچەی بەلقانی (بەلقان ناویکی هاوبەشی کۆنی وڵاتەکانی باشوری رۆژهەڵاتی ئەوروپایە) خستە ژێر دەسەڵاتی خۆوە. ئەم کردارە، سەرەتای دروستبوونی دەوڵەتی خەلافەتی راشدین و فتوحاتی ئیسلامی ئەوسامان دەهێنێتەوە یاد. ئەوەی بۆ دەوڵەتە فیوداڵە خێڵەکیەکانی قورەیش بەهۆی بەهێزی ئەوسای دەوڵەتی بێزەنتییەوە سەری نەگرت، بۆعوسمانییەکان هاتەدی.

ساڵی ١٣٠١(ز.) عوسمانییەکان لە شەڕێکی خوێناویدا، لەشکرێکی گەورەی دەوڵەتی بێزەنتییان شکاند. بەو سەرکەوتنە، لەناو موسڵماناندا بە هەڵگری ئاڵای ئیسلام و زاڵبوون بەسەر دوژمنانی موسڵماناناندا ناویان دەرکرد و بوونە هۆی ئەوەی ژمارەیەك زۆرخێلی تورکی تر وەلایان پێبدەن. دواترهێرشیان کردە سەر دەوڵەتی سلجوقی و دەوڵەت و ئەمارەتە تورکەکان و شکستیانپێهێنان و ناوچە و خەڵکەکانیان خستە ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتەکەیانەوە. لە ناوەڕاستی ساڵەکانی ١٣٠٠دا، زۆربەی ناوچەکانی رۆژئاوا و ناوەڕاستی ئەنادۆل کەوتە ژێر دەسەڵاتیانەوە. لەسەرەتادا دەوڵەتەکەیان لە چەندین هەرێمی سەربەخۆ پێکهاتبوو، بەڕێوەبردنی هەر هەرێمێکیان دابووە دەست هێز و خێڵە خۆجییەکان<١١٨ ل٩٩>.

لە لێکۆڵینەوەی مێژووی ئەوروپادا، باسی توندڕەوی و تاکڕەویی فیوداڵیزمی رۆژهەڵاتی ئەوروپام کردووە، کە لەژێر سایەیدا، مسکێنەکان لە بارێکی نالەباری نیمچە کۆیلایەتیدا دەژیان. ئەو بارە نالەبارەی ئەوان و بێزاری تەواویان لەو چەوسانەوە و ناعەدالەتیە بوو بە فاکتەرێکی یاریدەدەر بۆ عوسمانییەکان کە لەو ناوچانەدا خۆیان قایم بکەن. بە داگیرکردنی ئەو ناوچانە، عوسمانییەکان سیستەمی فیوداڵی ئەوروپیان تیادا رەتکردەوە و زەویوزاریان کرد بە موڵکی دەوڵەتی عوسمانی (میری). ڕاستە عوسمانییەکان ١٠% باجیان لێدەسەندن و ئەوانەی نەدەبوون بە موسڵمان جزییەیشیان لێ دەسەندن، بەڵام بەلای بەشێك لە مسکێنەکانی ئەو ناوچانەوە، ئەوەیان لە زوڵمی سیستەمە کۆنەکە لا ئەهوەنتر بوو. لەگەڵ ئەوەی عوسمانییەکان جیاوازیان دەکرد لەنێوان

موسڵمان و ناموسڵماندا، بەڵام هەتا رادەیەك نەرمییان دەنواند و ڕێگەیان لێنەدەگرتن پەیڕەوەی ئایینەکەی خۆیان بکەن<١٠٦ ل١٦>.

روسیا، هەتا ساڵەکانی ١٥٠٠(ز.) لەژێر دەسەڵات و هەڕەشەی یەکێ لەدەوڵەتەکانی مەغۆلدا بوو. لەبەر لاوازی، توانای رووبەڕوو بوونەوەی دەوڵەتی عوسمانی و دەستبەسەراگرتنی ناوچەکانی بەلقانی نەبوو. هەروەها خەریکبوونی دەوڵەتەکانی رۆژئاوای ئەوروپا بە بازرگانی و گەڕان بەشوێن سەرچاوەی نوێی ساماندا لە پشت دەریاکانەوە و گوێنەدان بە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و هەروەها دوژمنایەتی نێوان کەنیسەی ئورتودۆکسی رۆژهەڵات و کاتولیکی رۆژئاوا، دەرەفەتێکی باشی تر بوو بۆ عوسمانییەکان، کە ناوچانەکانی بەلقان بە ئاسانی بخەنە ژێر دەسەڵاتی خۆیانەوە.

سەرکەتنی عوسمانییەکان بەسەر دەوڵەتە بچووک و خێڵە تورکەکانی تری ئەنادۆڵ و هەروەها سەرکەوتنی بەسەر بێزەنتیەکان و داگیرکردنی ناوچەیەکی زۆری بەلقان تەنها سەرکەوتنی سیاسی و سەربازی و ئایینی نەبوو، بەڵکو لەو ڕێگایەوە داهات و سامانێکی زۆریان پەیداکرد. تاڵانکردنی ئەو ناوچە و وڵاتانە بەناوی غەزا و فتوحاتەوە، کردنی بەخاوەنی سامانێکی زۆری زێڕو زیو و چەك و شتی تری گران بەها. سەرەڕای ئەوە لەڕێگای دەستبەسەراگرتی ئەو ناوچانەوە رووتاندنەوەی خەڵکەکەیەوە، داهاتێکی زۆری باج و جزییە دەهاتە خەزێنەی دەوڵەتەکەیانەوە. کۆنترۆڵکردنی ئەو ناوچانە و ئارامی ڕێگاوبان، بوو بەهۆی بوژاندنەوەی بازرگانی و داهاتێکی زۆری گومرگ لەسەر بازرگانی و دەوڵەمەندبوونی توێژێك لە ئۆروستۆکراتی دەسەڵاتدار لە ڕێگای قۆرخکردنی بازرگانییەوە<٩١ ل٤٦>.

عوسمانییەکان بە سەرکەوتن لە شەڕەکانیاندا بەسەر ئەو میللەت و پێکهاتە مەسیحیانەی کە بە خۆشی خۆیان نەدەدا بەدەستەوە، زۆربەی زۆری خەڵکەکەیان دەکردە یەخسیر. ئەو پیاوانەی لەشەڕەکاندا نەدەکوژران دەیانگرتن و دەیانکردنە کۆیلە و لە کاروبار و بەرهەمهێنان و خزمەتکاری و شەڕدا بەکاریاندەهێنان.

کچەکانیان دەکردن بە جاریە، یان دەیان فرۆشتنەوە، هەرە جوانەکانیان دەبوونە جاریە و ژنی سوڵتان و ئۆروستۆکراتی خێڵەکی عوسمانییەکان. منداڵە نێرینە هەتیوەکانیان خەتەنە دەکردن و

دەیان کردن بە موسڵمان و دەیان خستنە قوتابخانەی سەربازی تایبەتیەوە. لەوانە سوپایەکی تایبەتیان لێدروستکردن بە ناوی سوپای ئینکیشاریەوە. سوپای ئینکیشاری هەتا دەهات مەزن و بەهێز دەبوو، سەربازی ئەو سوپایە بێ خزم و کەسوکار بوون و لە سوپا بەولاوە کەسی تریان نەبوو. لەبەرئەوە بەشداریکردن لە شەڕەکانی دەوڵەتی عوسمانیدا لای ئەوان پارێزگاریکردن بوو لە مان و نەمانی خۆیان<١٠٦ ل٢٢>.

ئەم فاکتەرانە، هەتا دەهات دەوڵەتەکەی بەهێزتر دەکرد و ناویان زیاتر لە ناو موسڵماناندا دەردەکرد و خەڵکی زیاتر ڕووی تێدەکردن و بۆ پارستنی خۆیان دەچوونە ژێر چەتری دەوڵەتەکەوە. ساڵی ١٣٨٩ تەواو کۆنترۆڵی ئەنادۆڵیان کرد و هەرێمە نیمچە سەربەخۆکانیان لەناوبرد و ئەنادۆڵیان خستە ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی ناوەندیەوە. ساڵی ١٤٥٣ هێرشێکی گەورەیان کردە سەر پاشماوەکانی دەوڵەتی بێزەنتی و قوستەنتەنیەی پایتەختیان داگیرکرد و ناوەکەیان گۆڕی بە ئەستەنبول و کردیان بە پایتەختی خۆیان<٩١ ل٦٥>.

شاری ئەستەنبول، لەگەڵ ئەوەی لەو سەردەمانەدا چەند گورزێکی بەرکەوت، بەڵام هێشتا جوانترین و گەورەترین و گرنگترین شاری جیهان بوو. ژمارەی دانیشتوانی دەوروبەری نیو ملیون کەس بوو، کوشك و تەلار و کەنیسەی مەزنی جوانی تێدا بوو، کە عوسمانییەکان زۆربەیان کردن بە ماڵ و بەلات و حەرەم و مزگەوت. گرنگترین شاری بازرگانی جیهان بوو، کە دەریای ڕەش و دەریای سپی ناوەڕاست و هەروەها ئەوروپا و ئاسیای پێکەوە دەبەستەوە. گرتنی ئەم شارە کۆنترۆلی بازرگانی ئەو ڕێگەیانەی خستە دەستی ئۆروستۆکراتی بنەماڵەی عوسمانی و خەڵکانی نزیك لێیانەوە. لەو ساتەدا دانیشتوانی ڕەسەنی شارەکە زۆربەیان نە تورك نە موسڵمان بوو و بە کاروباری بازرگانی و پیشەیی و پیشەسازی سەرەتایی ئاوریشم و کەلوپەلی گرانبەهاوە خەریك بوون.

گرتنی ئەم شارە سەرەڕای دەستکەوتنی سامانێکی زۆری تاڵانی زێڕ و زیو و شتی تری گرانبەها و داهاتی زۆری باج و جزییە و گومرگ، هەیبەتی دەوڵەتی عوسمانی لە جیهاندا بەرزکردەوە و، کردینیە پاڵەوان لەناو موسڵمانەکاندا بەوەی کە پایتەختی ڕۆژهەڵاتی جیهانی مەسیحیان گرت و کردیانە پایتەختی دەوڵەتێکی ئیسلامی و کەنیسەکانیان کردن بە مزگەوت. سەرکەوتنەکانی دەوڵەتی فیوداڵی خێڵەکی، بنەماڵەی عوسمانیان کرد بە سەرکردە و هەڵگری ئاڵای ئیسلام<١٠٦ ل٤٠>.

دەوڵەتی عوسمانی لە دامەزراندنیەوە هەتا کۆتایی ساڵەکانی ١٤٠٠ بۆ ماوەی دەوروبەری ٢٠٠ ساڵ خەریك بوو بە خۆجێگیرکردنی دەوڵەتەکە لە ئەنادۆڵ و شکاندنی بێزەنتێکان و فراوانکردنی سنوورەکانی لە بەلقان و ڕۆژهەڵاتی ئەوروپا. لەو ماوە درێژەدا هێندە گوێیان نەدایە شوێنەکانی تری خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، نمونەی کوردستان و میزوپوتانیا و ئێران و شام و میسرو شوێنەکانی تر. هەڵبەتە هۆکاری ئەوە لە لایەکەوە بۆ دەوڵەمەندی ئەنادۆڵ و ڕۆژهەڵاتی ئەوروپا و خەیراتی زۆری تاڵان و باج و جزییە تیایاندا دەگەڕێتەوە، لە لایەکی ترەوە شەڕی ئەو دەوڵەتە لەگەڵ نا موسڵمانەکان و بەناوی بڵاوکردنەوەی ئایینی ئیسلامەوە پێگەی دەوڵەتەکەی لە ناو موسڵمانەکاندا بەهێزکرد.

سەرەڕای ئەمانە، ناوچەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بەهۆی قەیرانی ناوخۆ و دەرەکی و شەڕو تاڵانکاری بەردەوامەوە هەژار و بێ سامانتر بوو، بەشێوەی ئەنادۆڵ و ڕۆژهەڵاتی ئەوروپا سەرچاوەی تاڵانکاری و داهاتی باجی زۆر نەبوو. بێجگەلە پاشماوەی مەغولەکان، ناوچەکە ژمارەیەك زۆر دەوڵەتی بچووکی فیوداڵی خێلایەتی و ئەمارات و میرنشینی لاوازی تێدا بوو، کە هەمیشە لە شەڕ و ئاژاوەدابوون لەگەڵ یەك. کەنیسەی ڕۆژئاوای مەسیحی ڕۆما، ئەو لاوازیەی بەهەلزانی و چەندەها هەڵمەتی خاچپەرستانەی کردە سەر ناوچەکانی فەڵەستین.

لەو دوو سەد ساڵەدا دەوڵەتی عوسمانی فراوان بوو، توانی خێڵ و پێکهاتەکانی تری ئەو ناوچانە سەرکوت بکات و لەشکرێکی مەزن پێکەوەبێ و دەستەڵاتی ناوەندی دەوڵەتەکە و سوڵتان بەهێز و ڕەها بکات. بەڵام هەمان ئەو فاکتەرە بنچینەییانەی ئەو خێڵەی بەو ئاستەگەیاند، هەتا دەهات دەبووە هەڕەشە لەسەر مانەوەی دەوڵەتەکە. سروشتی خێڵەکی و دەسەڵاتی ڕەهای ئەو دەوڵەتە لە دەوڵەتە فیوداڵە خێڵایەتەکانی پێشتری قوڕەیش جیاوازتر نەبوو. تاکڕەوی دەسەڵاتی سوڵتان و ئۆروستۆکراتی عوسمانی و سەرکوتکردنی خێڵە تورکەکانی ترو دەستگرتن بەسەر سامان و زەوی و زاریاندا، پێش هەموو پێکهاتەکانی تر ناڕەزایی و بێزاری خێڵە تورکەکانی تری لێکەوتەوە. بەهێزترین و بزێوترینی ئەوانە خێڵە قزڵباشەکان بوون.

قزڵباش، چەندین خێڵی نیمچە ڕەوەندی تورك بوون. ئەمانە لە ناوەڕاستی ئەنادۆڵ و دەوروبەری دەریاچەی قەزوین و هەندێ شوێنی کوردستان نیشتەجێ بوون. مەزهەبی ئەمانە

شیعەی دوانزە ئیمام بوو، لەبەرئەوە مەزهەب و کۆنترۆڵی عوسمانییە سوننەکانیان لا قبوڵ نەبوو. دەوڵەتی عوسمانی دەستی گرتبوو بەسەر ناوچەکانیاندا و دەسەڵاتی سیاسی و ئابوری لە سەرکردەکانیان سەندبوو و خەڵکی سەر بەدەوڵەت حوکمرانی دەکردن. وەکو هەموو شوێنەکانی تری ژێر دەسەڵاتیان، دەوڵەتی عوسمانی زەوی و زار و لەوەڕگاکانی ئەمانیشیان کردبوو بە موڵکی دەوڵەت و سوڵتان و ئەوان تەسەروفیان پێیانەوە دەکرد و بڕیاریان ئەدا ئەو زەویانە بەدەست کێوە بێت و چۆن بەکاربهێنرێن. هەروەها دەوڵەت باجێکی زۆری لەسەر زەوی و بەرهەمهێنان لێدەسەندن و پیاوەکانیان ناچاردەکردن بەشداری شەڕوشۆڕەکانی دەوڵەت بکەن. لەسەر هەموو شتێکەوە قزڵبازیش وەکو عوسمانییەکان ئەیانویست خۆیان یەکخەن و لە کۆمەڵگەیەکی سادەی خێڵەکیەوە هەنگاو بنێن بۆ فیوداڵی خێڵەکی و دەوڵەتێکی بەهێز دامەزرێنن و جێگای عوسمانییەکان بگرنەوە. هەتا کۆتایی ساڵەکانی ١٤٠٠ عوسمانییەکان توانیان سەرکوت و کۆنترۆڵیان بکەن<١٠٦ ل٥٢>.

خاوەن تەریقەتێکی ئایینی بەهێزی تر، شێخە سەفەوییەکان بوون، کە لە ساڵەکانی ١٤٠٠ هوە لە شاری ئەردەبیل رۆژئاوای قەزوین نیشتەجێ بوون. رەچەڵەکی ئەم بنەماڵەیە بەتەواوەتی ئاشکرا نییە، بەڵام لەوە دەچێ تێکەڵاوێك بووبن لە تورك و کورد. سەفەوییەکان لەسەرەتادا سوننە مەزەب و سۆفی بوون بۆیە ناوەکەیان هەر بە سەفەوی مایەوە. لەبەرئەوەی شێخەکانیان لافی ئەویان لێدەدا کە بە رەچەڵەك دەچونەوە سەر ئیمامی کازم، کە ئەویش لەرەچەڵەکی ئەبو تاڵیبی مامی محمد بوو، توانیان لەناو ئەو خێڵانەدا پێگەی ئایینی و کۆمەڵایەتی خۆیان بەهێزکەن و ناوبانگ دەرکەن<٩٠ ل٣٥>.

لەگەڵ دروستبوونی نارەزایی لە ناو خێڵەکانی قزڵباش و گردبوونەویان لەو ناوچانە و پێویستیبوونیان بە ئایدۆلۆجێتێکی بەهێز، کە بتوانێ یەکیان بخات و لەو ڕێگەیەوە بتوانن رووبەڕووی عوسمانییەکان ببنەوە، سەفەوییەکان ئەو دەرفەتەیان قواستەوە و وازیان لە مەزهەبی سوننە هێنا و لە ڕێگای بەکارهێنانی رەچەڵەکە پیرۆزەکەیانەوە تەبەنی و بانگەوازی مەزهەبی شیعەی دوانزە ئیمامیان کرد و خۆیان بە میراتگری ڕاستەقینەی محمد وعەلی و رێبازی میراتگری شیعە دانا و لەهەمانکاتدا کەوتنە رەجمکردنی سێ خەلیفەکەی تری راشدین و رێبازی حوکمڕانییان. بەو جۆرە چۆن ئایینی ئیسلام لەسەرەتادا بووە فاکتەرێك بۆ یەکخستن و سەرخستنی

قوڕەیش لە حیجاز، بە هەمان شێوە مەزهەبی شیعە هەمان ڕۆڵی بینی لەناو خێڵە تورکە قزڵباشەکاندا.

هەرچەندە مەزهەبی شیعە هەر لەسەردەمی بوەیهییەکانەوە هاتبووە ناو فارسەکان و هەندێ پێکهاتەی تری ئێرانەوە، بەڵام لەو سەردەمەدا زیاتر لەناو چینوتوێژەکانی خوارەوەدا بەهێزبوون و مەزهەبی فەرمی وڵاتەکە نەبوو<٧٠ ل١٨>. سەفەوییەکان لەڕێگای یەکخستنی قزڵباش و سەرکردایەتیکردنی خێڵەکانیان، ویستیان ئەو مەزهەبە لە ناو ئێرانیەکاندا سەرلە نوێ زیندووبکەنەوە و وڵاتەکە یەکخەن و بیخەنە ژێر چەتری دەوڵەتێکی فیودالّی خێڵەکی ناوەندی شیعەوە<١٠٥ ل١٠>.

لەو سەردەمەدا، بەهۆی دووبەرەکی ناوخۆو دوژمنایەتیان لەگەڵ ڕێبازەکانی تردا، شێخە سەفەوییە گەورەکان یان مردبوون یان کوژرابوون. ئەوەی لەبەر دەستیاندا بوو شێخ ئیسماعیلی سەفەوی بوو، کە ئەویش هێشتا منداڵێکی پانزە ساڵ بوو. شێخ ئیسماعیل لەگەڵ لاوێتیدا خەتمی قورئانی تەواوکردبوو، بنەماکانی شیعە و شەریعەتی ئیسلام فێرکرابوو.

شێخ ئیسماعیل، دەروێشەکانی ڕێکخست و ئەرکی پێویستی پێسپاردن و خێڵەکانی قزڵباشی لە خۆ کۆکردەوە و کۆنترۆڵی شاری تەوریزی کرد و مەزهەبی شیعەی دوانزە ئیمامی بەسەر دانیشتوانەکەیدا سەپاندن و ناچاریکردن تەپلەی سووری قزڵباش لەسەرکەن. لەو پرۆسەیەدا زیاتر لە بیست هەزار سوننە مەزهەبیان کۆمەڵکوژکرد. کەوتنە گیانی خێڵە تورکە رکابەرەکانیان و لە ناویاندا خێڵەکانی قەرەقۆیلۆ. لە دوای کۆمەڵکوژکردنیان و سەرکەوتن بەسەریانیاندا و کۆنترۆڵکردنی ناوچەکانیان، گۆڕی سەرکردە کۆنەکانیان هەڵدانەوە و لەبەرچاوی خەڵکی ناوچەکە سوتاندنیان. ساڵی ١٥٠١ شێخ ئیسماعیل بانگەوازی دەوڵەتی سەفەوی کرد و خۆشی بوو بە شای دەوڵەتەکە.

سەرکردەکانی دەوڵەتی سەفەوی بەشێوەی سەرکردەکانی دەوڵەتی عوسمانی سەرۆك خێڵ نەبوون، بە ڵکو بەپێیی ڕێبازی شیعە سەرکردەی دەسەڵاتی ئایینی بوون و ڕۆڵیان یەکخستن و سەرکردایەتی کردنی خێڵە تورکەکان و کۆنترۆڵکردنی پێکهاتەی کۆمەڵگەکە بوو. ئەمانە سەرەڕای ڕۆڵی سەرکردەی رۆحی دەیانویست بڕیاری سیاسی و سەربازی و ئابوری دەوڵەتە فیودالە خێڵیەتیەکەیان لەدەستدا بێت و بەڕێوەبردنی دەوڵەت و پۆستە سەربازی و ئیدارەکانیان بە

سەرکردە و دەستەبژێری دەسەڵاتداری خێڵەکان بسپێرن و لەژێر کۆنترۆڵی خۆیاندابن<٧٠ ل٤٧>.

سەفەوییەکان بەدامەزراندنی دەوڵەتێکی ناوەندی بەهێز لەو ناوچانەدا و زیندووکردنەوەی مەزهەبی شیعە و بەهێزکردنی، توانایان زۆربەی پێکهاتە شیعەکانی ئێران بەلای خۆیاندا راکێشن، چونکە وڵاتەکە لەو سەردەمەدا لە قەیران و شەڕوشۆڕی بەردەوام و ناسەقامگیریدا بوو، خەڵکەکانی هەژاربوون و بەدەست ئەو بارە نالەبارەوە هیلاك و ماندوو بوون.

پێش دامەزراندنی دەوڵەتی سەفەوی، قزڵباش گرفتێکی ناوخۆی دەوڵەتی عوسمانی بوو، هەتا رادەیەك بە ئاسانی کۆنترۆڵیان کردبوون. بەڵام دوای دامەزراندنی ئەو دەوڵەتە ئەوانە بوونە گرفتێکی دەرەکیش و هەڕەشەیەك لەسەر رێبازی حوکمرانی و فراوانبوونی سنووری دەوڵەتەکە و پێناسەی ئایینی. دەوڵەتی عوسمانی و رێبازی سوننە گەورەترین کۆسپ بوو لەڕێگای بەهێزبوون و فراوانبوونی سەفەوییەکان.

سەفەوییەکان، دەیانویست کۆنترۆڵی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و ئەنادۆڵ بکەن و رووبکەنە ئەوروپا و بکەونە تاڵانکاری و رووتاندنەوەی خەڵکەکانی. دەیانویست مەزهەبی شیعە بەکاربێنن بۆ ئەو مەبەستە، بەڵام مەزهەبی سوننە لەسەر ڕێگەیان بوو. بەرژەوندی جیاوازی ئابوری و سیاسی و ئایدۆلوجی ئەو دوو دەوڵەتە، سەرەتای ململانێیەکی درێژخایانی چەند سەدەیەك بوو لە نێوانیاندا.

لە پێناوی مانەوەدا، تاڵانکردنی دەرەوە و رووتاندنەوەی ناوەوە

شەڕەکانی دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتەکانی ئێران بۆ تاڵانی و فراونکردنی سنوورەکانیان دوو شێوە بوون. یەکەمیان هەوڵدانی داگیرکردن و تاڵانکردنی وڵاتە ناموسڵمانەکان بوو بە ناوی فەتحی ئیسلامی و بڵاوکردنی ئایینی ئیسلامەوە، دووهەمیان شەڕکەدن بوو لەگەڵ یەکدا بە مەبەستی داگیرکردنی ناوچە و تاڵانکردنی یەکتری بە ناوی شەڕی مەزهەبییەوە.

هەتا پەیدابوونی دەوڵەتی سەفەوی، عوسمانییەکان بە پلەی یەکەم بە تاڵانکردن وداگیرکردنی وڵاتە مەسیحیەکانی بەلقان خەریك بوون، بەڵام بە دروستبوونی ئەو دەوڵەتە، لە ترسی

بەهێزبوونی سەفەوییەکان، سەرەڕای ڕۆژئاوا، ڕووی شەڕیان کردە سەفەوییەکان و تاڵانکردن و داگیرکردنی وڵاتانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست.

سەفەوییەکان، هەر لەدوای جێگیربوونی دەوڵەتەکەیان، ساڵی ١٥٠٦ دەست پێشخەرییانکرد و ڕوویانکردە ڕۆژئاوا و دەرفەتیان هێنا لە لاوازی میرنشین و خێڵە کوردەکان و ململانێی ناویان. بە خۆشی و ناخۆشی ناوچەیەکی زۆری باکوری کوردستان هەتا ئەمەدیان داگیر و تاڵانکرد و خستیانە ژێر دەسەڵاتی خۆیانەوە. لەگەڵ ئەوەی بەشێك لە سەرەك خێڵە کوردەکان هاریکاریان کردن، بەڵام ژمارەیەکی زۆریان لێ کۆمەڵکوژکردن و ئەوانیتریان لە سەرۆکایەتی خێڵ و ناوچەکان لابرد و قزڵباشیان لە جێگە دانان. سەرەڕای تاڵانیکردن و رووتاندنەوەیان و کردنیان بە رەعیەت لە ڕێگای سەندنی باج و سەرانەی زۆرەوە، سووکایەتیان بە مەزهەبەکەیان دەکرد و هەوڵیان ئەدا بەزۆرەملی بیانکەنە شیعە <٩٦ ل١٩>.

ناوچەکانی قەزوینی ژێر دەسەڵاتی سەفەوییەکان یەکێك بوو لە شوێنە دەوڵەمەندەکانی جیهان لە بەرهەمهێنانی ئاوریشمدا. بۆیە بێجگەلە کۆنترۆڵکردنی زەویوزار و سەندنی باج و جزییە و تاڵانی، شای سەفەوی مۆنۆپۆڵی بەرهەمهێنان و بازرگانی ئاوریشمی ناوچەکانی دەوروبەری قەزوینی کرد<١٠٥ ل٤٠>.

هەتا ئەوسا بازرگانی و هەناردەکردنی ئاوریشم لە ڕێگای دەوڵەتی عوسمانیەوە بوو، کە سەرچاوەی قازانج و داهاتی زوری گومرگ بوو بۆیان، بۆیە شا دەیویست ئەو بازرگانییە بخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە و ڕێگایەکی بازرگانی نوێ بدۆزێتەوە. بۆ ئەو مەبەستە و لەهەمانکاتدا لە پێناوی فراوانکردنی سنوورەکانی و تاڵانی و زیادکردنی داهاتی باج و هەروەها بەرزکردنەوەی پێگەی خۆی و بەهێزکردنی دەوڵەتی فیودالی خێڵەکی شیعە، ساڵی ١٥٠٨ لە باشورەوە هێرشی کردە سەر بەغدا و بەسرە و مەڵبەندە پیرۆزەکانی شیعە لە نەجەف و کەربەلا و داگیریکردن. ئەوکاتە هێشتا ئەو ناوچانە لەژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی خێڵەکی ئاق قۆیلۆی تورکدا بوون. لەو هێرشەدا هەرچی لە ڕێگەیاندا بوو تاڵانیانکرد و هەرچی بەرەنگاریان دەبووەوە دەیانکوشتن و دەستیان دەگرت بە سەر زەویوزار ماڵ و ماڵاتیاندا و دەیانکردن بە موڵکی دەوڵەتی سەفەوی و باج و جزییە و گومرگیان لێ دەسەندن. ساڵی ١٥١٠ شا ئیسماعیل لەتەمەنی ٢٥ ساڵیدا لەدوای دە ساڵ

حوکمرانی دەستی بەسەر ئێران و بەشی هەرە زۆری کوردستان و عێراقی ئەمڕۆدا گرتبوو<٩٠ ل٥٧>.

سەرەڕای هەڕەشەی سەفەوییەکان، دەوڵەتی عوسمانی رووبەڕووی چەندین قەیرانی ناوخۆ و هەڕەشەی دەرەکی تری ناوچەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بۆوە. عوسمانییەکان رووبەڕووی ناڕەزایی خێڵ و خاوەن موڵکە کۆنەکانی ئەنادۆڵ بوونەوە، کە سوڵتان زەویوزاری لێ زەوتکردبوون و کردبوونی بە موڵکی خۆیی و دەوڵەتی عوسمانی. خێڵە رەوەندەکانی ئەنادۆڵ پێشتر لەوەرگای خۆیان هەبوو و بە ئازادی تیایدا دەگوزەران، بەڵام دەوڵەتی عوسمانی دەستی بەسەردا گرتبوون و لە بەرامبەر بەکارهێنانیدا باجی لەسەر زەوی و ئاژەڵ لێدەسەندن. سەرەڕای ئەوانە دەبوایە هەمیشە چەکداریان بۆ شەڕەکانی سوڵتان دابینبکردایە.

شام و لوبنان و کەنارەکانی تری دەریای سپی ناوەڕاست، لەژێر دەسەڵاتی مەمالیکەکانی میسردا بوون. بەشێك لە بازرگانی ئاوریشمی ئێران لەو ناوچانەوە هەناردەی دەرەوە دەکرا و جێگەی تەماعی عوسمانییەکان بوو. لەبەرئەوەی مەمالیکەکانی میسرهەتا ئەوسا ئاڵای خەلافەتی ئیسلام لەدەستیاندا بوو، پێگەییان لەناو موسڵمانەکاندا لە عوسمانییەکان بەرزتر بوو. بەهۆی ئەو پێگەیانەوە دەستیان لە کاروباری دەوڵەتی عوسمانی وەردەدا و سودیان لە ململانێی نێوان شازادەکانی بنەماڵەی دەسەڵاتداری دەوڵەتی عوسمانی وەردەگرت بۆ دانانی سوڵتانێك، کە لە خۆیانەوە نزیك بێت<١٠٦ ل٥٣>.

دەوڵەتی عوسمانی، پێش هەموو شتێك کەوتە گیانی ئەو خێڵە قزڵباشانەی کە دانیشتوانی رۆژهەڵات و ناوەڕاستی ئەنادۆڵ بوون و قەتڵوعامێکی باشیان لە ناویاندا کرد و ئەوانی تریان دەربەدەرکرد. زۆربەی ئەوانە ڕوویانکردە ناوچەکانی دەوروبەری قەزوین و کوردستان، کە لەژێر دەسەڵاتی سەفەوییەکاندا بوو. بە کۆچکردنی ئەوانە بۆ ئەو ناوچانە و پەنابردن بۆ سەفەوییەکان، هێندەی تر توانای سەربازی دەوڵەتی سەفەوی بەهێزکرد و هەڕەشەی بۆسەر عوسمانییەکان زیادیکرد.

ئەمە دەوڵەتی عوسمانی ناچارکرد، رووبەڕووی سەفەوییەکان ببێتەوە. خێڵە کوردەکان لەبەر لاوازیان بەهۆی شەڕی دەرەکی و ناوخۆی درێژخایانەوە توانای خۆپاراستن و سەربەخۆییان نەبوو، بەڵکو ناچار بەشێکیان چوونە پاڵ سەفەوییەکان، بەڵام زۆربەیان هاواریان بردە لای

دەوڵەتی عوسمانی و ئامادەیی خۆیان پیشاندا کە لەگەڵیاندا شەڕی سەفەوییەکان بکەن و لەو ناوچانە دەریانپەڕێنن. لە بەرامبەردا سوڵتانی عوسمانی بەڵێنی پێدان لەدوای سەرکەوتن بەسەر سەفەوییەکاندا، ڕێگایان پێبدرێ لەژێر چەتری دەوڵەتی عوسمانیدا ئیدارەی ناوچەکانی خۆیان بکەن<٧٧ ل٢١>.

ساڵی ١٥١٤ شەڕێکی گەورە لە نێوان دوو دەوڵەتەکە لە چاڵدێران ڕوویدا. شەڕەکە بەسەرکەوتنی عوسمانییەکان کۆتاییهات. زۆربەی خێڵە کوردەکان لەژێر چەتری دەوڵەتی عوسمانیدا ڕێگای بەڕێوەبردنی ناوچەکانیان پێدرا و نیمچە سەربەخۆییەکیان پێبەخشرا. خێڵە کوردەکان بوونە پاڵپشتی دەوڵەتی عوسمانی لە شەڕەکانی دواتردا. ساڵی ١٥١٦ عوسمانییەکان بەرەو باشور هێرشیان کرد و شاری حەلەب و دیمەشق و بەیروت و قودسیان گرت و دەستیان گرت بەسەر کەنارەکانی ڕۆژهەڵاتی دەریای سپی ناوەڕاستدا. بە گرتنی ئەم شوێنانە کۆنترۆڵی ڕێگا بازرگانیەکانی نێوان دەریای سپی ناوەڕاست و ئێران و شوێنەکانی تری خۆرهەڵاتی ناوەڕاستیان کرد. ساڵی ١٥١٧ بەرەو میسر کشان و مەمالیکەکانی میسریان خستە ژێر دەسەڵاتی خۆیانەوە، لەوێشەوە ڕوویانکردە وڵاتەکانی تری باکوری ئەفەریقا و کردنیان بە بەشێك لە دەوڵەتی عوسمانی.

بەسەرکەوتنی دەوڵەتی عوسمانی بەسەر مەمالیکدا، شەریفی مەککە ئاڵای ئیسلامی محمدی بۆ ناردن. بەوە دەوڵەتی عوسمانی بە فەرمی بوو بەدەوڵەتی خەلافەت و سوڵتان نازناوی خەلیفەی مسوڵمانانی پێدرا.

بە داگیرکردنی میسر و باکوری ئەفریقا و ناوچەکانی تری خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، سنووری دەوڵەتی عوسمانی کەوتە ناو سێ کیشوەرە کۆنەکەی جیهانەوە، ئاسیا و ئەفریقا و ئەوروپا. بەمەش دەوڵەتەکە بووە گەورەترین و بەهێزترین ئیمراتوریەتی کیشوەری جیهان و کۆنترۆڵی هەموو ئەو ڕێگە بازرگانیانەی کرد، کە ئەو سێ کیشوەرەی پێکەوە دەبەستەوە. بەهۆی ئەو سەرکەوتنانە و داهاتی زۆری تاڵانی و باج و جزییە و گومرگ، هەروەها بەهێزبوونی هێزی سەربازی لەڕێگای بەکارهێنانی لاوانی ئەو ناوچانە لە لەشکرەکانیدا، سەرلەنوێ دەستیان کردەوە بە هێرشکردنە سەر ڕۆژهەڵاتی ئەوروپا. لە ساڵەکانی ١٥٠٠-١٦٠٠ بەهێزترین و گەورەترین هێزی چەکداریان

هەبوو لە جیهاندا و بوونە خاوەنی بەهێزترین ئوستول لە دەریای سپی ناوەڕاستدا و دەوڵەتەکە کەوتە سەرەدەمی زێڕینەوە و بوژاندنەوەی ئابوری تیایدا کەوتە لوتکە<١٠٦ ل٥٤>.

بە بەهێزبوونی عوسمانییەکان و خەریکبوونیان بە خۆرهەڵاتی ناوەڕاستەوە، دەوڵەتی سەفەوی بۆ ماوەیەك وازی لە شەڕکردن لەگەڵیان هێنا و لەباتی ئەوە ڕووی شەڕەکانی کردە رۆژهەڵات. ساڵی ١٥٢٠ هێرشیان کردە سەر ئوزبەکان لە خۆراسان و ئەفغانستانیان گرت و کردیانە بەشێك لە دەوڵەتی سەفەوی.

بەڵام کە عوسمانییەکان کەوتنەوە شەڕکردن لەگەڵ ئەوروپییەکاندا، دەوڵەتی سەفەوی کەوتە بەرەی ئەوروپیەکانەوە دژی دەوڵەتی عوسمانی. بۆیە ساڵی ١٥٣٤ سەرلەنوێ دەوڵەتی عوسمانی ڕووی شەڕی کردەوە سەفەوییەکان و تەبریز و بەغدادیان داگیرکرد و دواتریش بەسرەیان گرت. دواتر ئستولێکی بەهێزیان لە کەنداو دروستکرد بۆ بەرەنگاربوونەوەی پورتوگالیەکان لە کەنداو و دەریای سوور و دەریای هیندی.

دەستگاکانی دەوڵەتە فیوداڵە خێڵەکیەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لە دوو بەش پێکهاتبوون. یەکێکیان ئەرکی تاڵانکاری دەرەوەی لە ئەستۆ بوو، کە ئەویش هێزە چەکدارەکان بوو، دووەمیان دەستگاکانی دەوڵەت بوو بۆ رووتاندنەوەی ناوەوە، کە بریتی بوو لەباج و جزییە و گومرگ کۆکردنەوە و پاراستنی سەقامگیری و ئارامی کۆمەڵگە.

بۆئەوەی ئەو کارانە لەو دەوڵەتە بەهێزە فراوانانەدا بەڕێوەبڕوا، دەبوایە ئەو دەستگایانە لەژێر کۆنترۆڵی تەوای دەسەڵاتی ناوەندیدا بوونایە. هەتا دەوڵەتەکان نوێ و بچووک بوون و هێشتا توانای هەڵفریواندن و کۆکردنەوەی خەڵکیان هەبوو بە ناوی ئایینی ئیسلام و ئیتاعەتی دەوڵەتی ئیسلامی و بڵاوکردنەوەی ئەو ئایینە لە جیهاندا، هەتا رادەیەك دەیانتوانی ئەو کۆنترۆڵە بکەن. بەڵام لەگەڵ فراوانبوونی دەوڵەتەکان و زیادبوونی ژمارە و خەستی شەڕەکان و لەهەمانکاتدا زیادبوونی بێزاری و ناڕەزادەربرینی رەعیەت و پێکهاتەکانی کۆمەڵگە، هەتا دەهات کۆنترۆڵی دەسەڵاتی ناوەندی بەسەر ئەو دەزگایانەدا لاوازتر دەبوو.

هێزە چەکدارەکانی دەوڵەتی عوسمانی لە سێ بەش پێکهاتبوون. ئەوەی لەکاتی بەهێزی دەوڵەتەکەدا ڕۆڵی سەرەکی بینی سوپای ئینکیشاری بوو. لەسەرەتادا گوێرایەڵی سوڵتان بوون، بەڵام لەگەڵ زۆربوونی شەڕ و گەورەبوونی لەشکرەکە و زیادبوونی ڕۆڵی سەرکردەکانی هەتا دەهات پێگەیان بەهێزتر دەبوو، کەمتر گوێرایەڵی سوڵتان دەبوون<١٠٨ ل٧٨>.

بۆ کەمکردنەوەی ڕۆڵی سوپای ئینکیشاری و دروستکردنی هاوسەنگی لەناو لەشکردا، سوڵتان لەپاڵ ئەواندا لەشکرێکی نوێی لە گەنجە تورکەکانی ئەنادۆڵ دروستکرد و بە چەکی مودێرن چەکداریکردن و موچەی پێدەدان. لەکاتی سەرکەوتن لەشەڕەکاندا و تاڵانی زۆردا ئەم لەشکرە کاری خۆی باش بەڕێدەکرد، بەڵام لەکاتی کەمبوونەوەی شەڕ و شکستهێناندا، زۆربەی سەربازەکان لە ریزەکانی لەشکرەکە دەردەکران و رەوانەی ناوچەکانی خۆیان دەکرانەوە. ئەمانە هەتا دەهات ژمارەیان زۆر دەبوو. لەبەر بێکاری و هەژاری بڕینی موچەی سوپاوە، کە لەگەڵی راهاتبوون، ئەوانە دەبوونە سەرچاوەی ئاژاوە و پشتگیریکردنی راپەرینی مسکێن و پێکهاتەکان. نمونەی ئەوە بزوتنەوەی چەکداری جەلالی بوو لە نێوانساڵەکانی ١٥٩٨-١٦١٠ دا. ژمارەی ئەو چەکدارانەی بەشداریان لەو راپەڕینەدا کرد گەیشتە ٢٠هەزار چەکدار.

بەشێکی تری چەکدارانی دەوڵەت، کە لەکاتی شەڕدا بەکاردەهێنران، هێزی خێڵە دۆستەکانی ئۆروستۆکراتی دەسەڵاتداری دەوڵەت و هێزە چەکدارەکانی ئەو توێژە کۆمەڵایەتیە بوو، کە ئەرکی سەرپەرشتی زەویوزار و باج کۆکردنەوەیان پێدرابوو. ئەمانە لەبەر سروشتی خێڵەکییان دژی گۆڕانکاری بوون لە بەکارهێنانی چەك و تەکنیکی سەربازی نوێدا و دەیانویست هەر بە عورفی جەنگاوەری خێڵەکی کۆن و بەکارهێنانی شیرو رم و چەکی کۆن شەڕبکەن، کە چیتر لەگەڵ پێویستە نوێیەکانی سەردەمدا نەدەگونجا.

دەوڵەتی عوسمانی، هەتا دەهات ژمارەی بەرەی شەڕەکانی زیادیدەکرد و دوژمنی زیاتری بۆ پەیدا دەبوو. روسیا کە پێشتر لاواز بوو و لەژێر چنگی یەکێ لەدەوڵەتە مەغۆلەکاندا بوو، ساڵی ١٥٥٦ دەوڵەتی فیوداڵی قەیسەری تێدا دامەزرا. دروستبوونی ئەو دەوڵەتەو تەماعی لە وڵاتەکانی رۆژهەڵاتی ئەوروپا و ڕێگا بازرگانیەکانی دەریای رەش، رکابەرێکی گەورەی بۆ دەوڵەتی عوسمانی پەیداکرد و بەرەیەکی جەنگی نوێ رووبەڕووی بۆوە. سەرەڕای ئەوە دەوڵەتی عوسمانی لە هێرشەکانیدا بۆسەر نەمسا و داگیرکردنی ڤیەنای پایتەختی شکستی هێنا. ئەو

شکستهێنانە کاردانەوەیەکی ئابوری و دەروونی بۆسەر دەوڵەتی عوسمانی و جەنگاوەرکانی هەبوو.

شکستهێنانی دەوڵەتی عوسمانی لە فتوحاتی نوێدا و بەهێزبوونی روسیا لە ناوچەکەدا، میللەتەکانی بەلقانی خستە جموجۆڵ و بەرهەڵستیکردنی عوسمانییەکان و روودانی چەندین راپەڕین لە ناویاندا. لەدوای ئەمانە، ئەو دەوڵەتە چیتر توانای نەما سنوورەکانی بەرەو رۆژهەڵات فراوان بکات و وڵات و ناوچەی نوێ تاڵان بکات، بەڵکو ڕۆڵی سەربازی دەوڵەتەکە بووە بەرهەڵستیکردن و هەوڵدانی مانەوەی دەسەڵاتی لە ناوچەکانی ژێر دەستیدا. شەڕەکانی ئەو دەوڵەتە لەو ناوچانەدا لەباتی ئەوەی داهاتی دەوڵەتەکە زیادبکات بووە بارێك و مەسرەفێکی قورس بەسەریەوە.

ململانێ و شەڕی دەوڵەتی عوسمانی لە رۆژهەڵات لەگەڵ دەوڵەتی سەفەوی بەردەوام بوو. سەرەڕای ئەوە لەبەر لاوازبوونی دەسەڵاتی ناوەندی دەوڵەتەکە و لەشکرەکەی لە باکوری ئەفەریقا، ئەو میللەتانە چیتر گوێڕایەڵی دەوڵەتی عوسمانی نەبوون و دەسەڵاتدارە خۆجێییەکانیان بەهێزبوون و کەوتنە تاڵانکردنی کەشتییە بازرگانیەکانی دەریای سپی ناوەڕاست. مەمالیکەکانی میسر سوودیان لە لاوازی دەوڵەتی عوسمانی وەرگرت و سەرلەنوێ دەسەڵاتی خۆیان بەسەر وڵاتەکەدا زیادکرد و کەمتر داهاتی باجی ساڵانەیان رەوانەی سوڵتان دەکرد.

کەمبوونەوی داهاتی تاڵانی دەوڵەتی عوسمانی و زیادبوونی خەرجیی شەڕی دەرەکی و خەرجیی سەرکوتکردنی ناوەوە هەروەها گەندەڵی توێژە دەسەڵاتدارەکان و کەمبوونەوەی هاتنی داهاتی ناوچەکانی دەوڵەتەکە بۆ مەرکەز دەوڵەتەکەی رووبەڕووی قەیرانی ئابوری کردەوە.
ئەو دەوڵەتە بۆ دابینکردنی خەرجییەکانی، ناچار دەبوو لەڕێگای زیادکردنی باج و جزییە و گومرگەوە رەعیەت بڕوتێنێتەوە. رووتاندنەوەی رەعیەت لە لایەکەوە نارەزایی چینوتوێژەکانی زیاتر دەکرد و ڕێگای لە گەشەکردنی کەرتەکانی ئابوری دەگرت، لە لایەکی ترەوە بەهۆی گەندەڵی دەستگاکانی دەوڵەت و چینوتوێژە دەسەڵاتدارەکانی فیوداڵی خێڵەکی، (پاشتر دەگەڕێینەوە سەر باسکردنی ئەو بابەتە) بەشێکی کەم لەو داهاتانە دەچوونە خەزێنەی دەوڵەتەوە. سەرەڕای ئەوە ئەو چینوتوێژە فیوداڵە خێلەکیانە دەرفەتیان لە لاوازی سوڵتان و مەرکەز وەردەگرت بۆ بەهێزکردنی جێپێی خۆیان و دزینی بەشێکی زیاتر لە داهات و هەروەها سەرانە و بەرتیل سەندن

له رەعیەت. له کۆتایی ساڵەکانی ١٦٠٠ و بەدرێژایی ساڵەکانی ١٧٠٠، باری ئەو دەوڵەته هەتا دەهات بەرەو لاوازی و شکستهێنان دەچوو<٩٠ ل٦٧>.

دەوڵەتی فیودالّی خێڵەکی ئێرانیش، بەهەمان شێوەی دەوڵەتی عوسمانی تووشی گرفت و قەیرانی دارایی دەبوو، بەڵام لەبەر خاسڵەته تایبەتەکانی ئەو وڵاته، چۆنیەتی دروستبوونی ئەو گرفت و قەیرانانه و کارداوەیان جیاواز بوو.

به پێچەوانەی دەوڵەتی عوسمانییەوە، که بەدەست ئۆروستۆکراتی خێلێکەوە بوو، دەوڵەتی سەفەوی دەستەبژێریەکی ئۆروستۆکراتی مەزهەبی سەرکردایەتی دەستگاکانی دەوڵەتی دەکرد. لەلایەن ئەو دەستەبژێریەوە ئەرکی تاڵانکردنی دەرەوە و رووتاندنەوەی ناوەوە درابووە دەست خێڵەکانی قزڵباش. دەستگاکانی بەڕێوەبردنی دەوڵەت بۆ باج سەندن و کۆنترۆڵکردنی وڵاتەکه بەدەست بنەماڵه بەهێزەکانی ئەو خێڵانەوە بوو، له لایەکی ترەوە بڕبڕەی پشتی هێزه چەکدارەکانی دەوڵەت، جەنگاوەری ئەو خێڵانه بوون. لەسەرەتای دروستبوونی دەوڵەتەکه ئەوانه به لادانی بەشێکی کەمی داهاتەکانی دەوڵەت ڕازی بوون و لەڕووی مەزهەبیەوە سەریان گەرمبوو، بەڵام هەتا دەهات ئەوانه کەمتر گوێرایەڵی دەستەبژێری دەسەڵاتداری ئایینیان دەکرد و داهاتی تاڵانی و باجەکانیان بۆ خۆیان دەهێشتەوە. ئەمه له لایەکەوە ململانێی نێوان بنەماڵه بەهێزەکانی ئەوانەی زیاتر دەکرد و له لایەکی ترەوە نارەزایی خێڵه تورکەکانی تر و پێکهاتەکانی وڵاتەکەی لێدەکەوتەوە. سەرەڕای ئەوە ڕێژەیەکی زۆری خەڵکی وڵاتەکه لەوانه ئەفغان و کوردی سوننه بوون و له ڕووی مەزهەبییەوە سەرکوت کرابوون.

دەوڵەتی عوسمانی، بەناوی جیهادکردن دژی غەیره دینەکانی ئەوروپا توانی پشتگیری و سۆزی شەڕیفی مەککەو سوننه، که زۆرینەی موسڵمانان بوون، بەلای خۆیدا رابکێشێ و لەو ڕێگەیەوە داهاتێکی زۆری تاڵانی و باجی دەستکەوێت و بەردەوامی به مانەوەی هەمان دەوڵەت و بنەماڵه بدات. ئەوەی بۆ عوسمانییەکان هەڵکەوت بۆ دەوڵەتەکانی ئێران ڕێك نەکەوت. ئێران دەوڵەتێکی بچووکتر بوو سنووری به ئەورووپاوە نەبوو، هەروەها مەزهەبی شیعه لەچاو سوننەدا بچووکتر و لاوازتر بوو و له هەمانکاتدا به شەڕکردن لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانیدا کەوتبووە بەرەی غەیرەدینەوە، بۆیه ئەو وڵاته هێنده داهاتی زۆری تاڵانی نەبوو. لەبەر کەمی گرتنی یەخسیری ناموسڵمان و کردنیان بەکۆیله و بەکارهێنانیان له سوپادا، وەکو دەوڵەتی عوسمانی نەیانتوانی

لەشکری ئینکیشاری مەزن دروست بکەن، بۆیە لەوەشدا زیاتر چاوەڕوانی دەستی جەنگاوەری خێڵەکان بوون. نەبوونی داهاتی زۆری تالآنی دەرەکی، هەر لەسەرەتاوە دەوڵەتەکەی ناچار دەکرد زیاتر رەعیەت بروتێنێتەوە.

ململانێی بەهێزی نێوان دەسەڵاتی ئایینی و خێڵە تورکەکان، ململانێی نێوان بنەماڵەکانی قزڵباش، ململانێی توندی نێوان خێڵە تورکەکانی تر بۆ گرتنی دەسەڵات و هەروەها رووتاندنەوەی بێ سنووری رەعیەت، لەو وڵاتەدا ململانێکانی توندوتیژتر و خوێناوی تر کرد و بووە هۆکارێك بۆ روخاندنی دەوڵەتی سەفەوی و دروستبوونی دەوڵەتی ئەفشان و داگیرکردنی وڵاتەکە لەلایان ئەفغانەکان و دواتر دروستبوونی دەوڵەتی قەجار لە کۆتایی ساڵەکانی ١٧٠٠ دا<٩٠ ل٦٤>.

دەستەبژێری ئۆروستۆکراتی شیعە لە ئێران توانی بۆ ماوەیەك دەسەڵات بگرێتە دەست و سەرکردایەتی هەندێ خێڵی تورك بکات، هەروەها توانی ناسنامەی مەزهەبی شیعە بە ئێران بدات و وەکو وڵاتێکی یەکگرتوو بیهێڵێتەوە، بەڵام نەیتوانی خێڵە تورکەکان لەژێر چەتری رێبازی شیعەدا بۆ ماوەیەکی کورت بەو لاوە یەکخات.

(٢) بۆچی شۆڕشی سیاسی و پیشەسازیی خۆبەخۆ لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست رووی نەدا؟

دوو فاکتەری بنچینەیی مەرجن بۆ گواستنەوەی کۆمەڵگە لە سیستەمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری سنووردارەوە بۆ سیستەمێکی بەرفراوان تر، هەروەها ماندنەوە و بەردەوامبوونی ئەو پرۆسەیە. ئەم فاکتەرانە زۆربەی کۆمەڵگەکان دەگرێتەوە، لەوانە کۆمەڵگەی کۆنی فیودالّی ئەوروپا یان فیودالّی خێڵەکی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست.

یەکەمیان دروستبوونی چین و توێژی کۆمەڵایەتی بەهێزی نوێیە، کە گۆڕانکاری سیاسی و ئابوری ریشەیی لە بەرژەوەندیدا بێت و لەهەمان کاتدا توانایان هەبێت ئەو گۆڕانکاریانە بهێننەدی.

دووهەمیان دەرفەتی بەشداریکردنی ئەو چین و توێژانەیە لە بڕیاری سیاسی و ئابوریدا، کە ببێتە بنەمایەك بۆ بونیادنانی سیستەمێکی سیاسی و ئابوری بەرفراونی پلوراليزم و لە هەمانکاتدا بەردەوامی بوونی درێژخایان لە پرۆسەی چاکسازیکردن و نوێکردنەوەی بەردەوامی ئەو سیستمەو زاڵبوون بەسەر ئەو کۆسپانەی دێنە ڕێگای.

لە کتێبی (چۆن پرۆسەی گەشەکردن و خۆشگوزاری لە ئەوروپا دەستپێکرد و جێگیر بوو) باسی ئەوە کرا، کە لەو کیشوەرەدا پرۆسەی گۆڕانکاری چەندین سەدەی خایاند و ئەو گۆڕانکاریانە هەر وا بە ئاسانی بۆ ئەو چینوتوێژە نوێیانە نەهاتە کایەوە، هەروەها چینوتوێژە کۆنەکان وا بە ئاسانی وازیان لە بەرژەوەندییە ئابوری و سیاسییەکانیان نەدەهێنا.

باسی ئەوەمانکرد، کە گۆڕانکارییە سیاسی و ئابورییەکان پێکەوە بەندبوون و ڕێگەیان بۆ یەکتر خۆشدەکرد. گۆڕانکارییە ئابورییەکان پێگەی چینوتوێژە نوێیەکانی بەهێز دەکرد و توانای بەشداری پێکردنیانی لە بڕیارەکاندا زیاددەکرد، چاکسازییە سیاسییەکان مەرج بوون بۆ ئەوەی گۆڕانکاری و گەشەکردنی ئابوری بەردەوامی بەخۆوە ببینێت.

پێشتر باسی خاسڵەتەکانی کۆمەڵگەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستمان کرد، لێرەدا هەوڵ دەدەین ئەو زانیارییانە بەکاربێنین بۆ روونکردنەوەی هۆکاری ئەوەی بۆچی پێش سەدەی نۆزدە، پێش بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان بۆ خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، خۆبەخۆ لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست شۆڕشی سیاسی و پیشەسازی ڕووی نەدا، بۆچی سیستمی فیودالّی خێڵەکی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بەشێوەی فیودالّیزمی ئەوروپا تێك نەشکا و سیستەمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر جێگەی نەگرتەوە. بۆ ئەو مەبەستە، لەسەر بنەمای ئەو دوو خالّەی سەرەوە، هەوڵ دەدەین لە چەند رووبەکەوە بەراوردی مەرج و زەمینەی ئەو دوو ناوچە گرنگەی جیهان بکەین.

نەبوونی دەرفەتی بەشداریکردن لە بڕیارداندا ڕێگربوو لە گۆڕانکاری

لەگەڵ ئەوەی هەریەکێك لە دەوڵەتە فیوداڵە خێڵایەتییەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست هەندێ خاسڵەتی تایبەتی خۆیان هەبوو، بەڵام بەگشتی خاسڵەتە بنچینەییەکانیان هاوشێوەی یەکتریبوون. هەروەها لەبەرئەوەی زانیاری لەسەر خاسڵەت و بنەما ئابوری و سیاسییەکانی دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتەکانی ئێران زیاترە لەچاو دەوڵەتەکانی پێشیانەوە، لەمەودوا لە باسەکانماندا زیاتر سەرنج دەخەینە سەر ئەم دوو دەوڵەتەی دواتر.

سیستمی فیوداڵی خێڵەکی لەژێر چەتری دەوڵەتە زلهێزەکانی عوسمانی و ئێراندا هەتا کۆتایی شەڕی یەکەمی جیهانی لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا مایەوە. چەندەها جار بەهۆی ململانێی ناوخۆوە لاواز دەبوون و ڕووبەڕووی شکستهێنان دەبوونەوە، بەڵام بەهۆی چەند فاکتەرێکی بنچینەییەوە بۆ ئەو ماوە دوور و درێژە مایەوە. یەکێ لە هۆکارە بنچینەییەکانی مانەوەیان نەبوونی دەرفەتی بەشداریکردنی پێکهاتە و چینوتوێژەکانی کۆمەڵگە بوو لە بڕیاردانی سیاسی و ئابوریدا و درووست نەبوونی شورایەك یان پەرلەمانێکی ساوا تێیاندا. لێرە بە شێوازی ڕۆژئاوای ئەوروپا ئەو دەرفەتە نەخوڵقا.

نەبوونی ئەو دەرفەتە بۆ چەندین فاکتەر و خاسڵەتی تایبەتی ئەو سیستمە و مێژووی پێشتری خۆرهەڵاتی ناوەڕاست دەگەڕێتەوە. گرنگترین ئەو فاکتەرانە بریتین لە سروشتی خێڵەکی دەوڵەت، نەبوونی چینێکی فیوداڵی بەهێز، لاوازی و پاشکۆیی دەسەڵاتی ئایینی و کاردانەوەی خاسڵەتی شارستانییەتە کۆنەکان.

یەك : سروشتی خێڵەکی دەوڵەت

- دەوڵەتی فیوداڵی خێڵەکی نەوەک دەوڵەتی ئیسلامی یان نەتەوەیی

زۆربەی نوسەر و روناکبیرەکانی جیهان و خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، دەوڵەتە فیوداڵیە خێڵایەتەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بەدەوڵەتی نەتەوایەتی یان ئیسلامی دادەنێن. بەڵام ئەگەر بەوردی سەیری خاسڵەت و بونیاد و رەفتاری ئەو دەوڵەتانە بکەین، دەبینین زۆر لە دەوڵەتی نەتەوایەتی و

ئیسلامییەوە دوور بوون. هەروەك چۆن دەوڵەتەكانی سەدەكانی ناوەڕاستی ئەوروپا سروشتێكی فیودالًیان هەبوو، ئەوانەی رۆژهەلاَت سروشتێكی فیودالّی خێڵەكیان هەبوو.

وەكو پێشتر باسمانكرد دروستبوونی دەوڵەتەكانی خەلافەتی راشدین، ئەمەوی و عەباسی بۆ بەرژەوەندی و خۆشگوزارنی میللەتی عەرەب نەبوو، بەڵكو دامەزراندنی ئەو دەوڵەتانە لەلایەن چەند بنەماڵەیەكی خێڵی قورەیشەوە بوو.

ئەوانە بێجگەلە دوژمنایەتیكردنی بنەماڵەی یەكتری لە خێڵەكەی خۆیاندا، هەمیشە پێش هەموو كەسێكی تر، خێڵ و پێكهاتە عەرەبەكانی تریان سەركوت دەكرد. ئەگەرچی هەندێ ئەرك و پۆستی دەوڵەت و سەربازیان بە خێڵەكانی تر دەسپارد، بەڵام ئەوە تەنها بۆ كاربەڕێوەبردن وماوەیەك بوو لە پێناوی جێگیركردنی خۆیاندا.

بە هەمان شێوە لەسەردەمی عەباسییەكاندا چەندین خێڵی تورك ڕۆڵیان بینی لە بەڕێوەبردنی كاروباری دەوڵەتەكەدا و چەندیین دەوڵەتی بچووكی توركی سلجوقی دروست بوو، هەروەها هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و سەفەوی خێڵی تورك دایانمەزراندن. هەموو ئەوانە لە پرۆسەی دامەزراندی دەوڵەتەكانیاندا، پێش هەموو كەسێكی تر خێڵ و بنەماڵە توركەكانی تریان سەركوت و كۆمەڵكوژكرد. دواتریش دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتەكانی ئێران لەگەڵ ئەوەی بەدەست خێڵی توركەوە بوون، بەدرێژایی مێژوویان دوژمنایەتی و شەڕی یەكتریان دەكرد. میرنشینەكانی كوردستانیش، هەمیشە بەرژەوەندی خێڵەكی خۆیان پێش بەرژەوەندی نەتەوایەتی كەوتبوو.

ئەو دەوڵەتانەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لەسەر لاشەی یەكتر دروست دەبوون. هەر بەناو لە پێناوی مانەوە و بەهێزكردنی دەسەڵاتیاندا ئیسلام بوون. ئەمەوییەكان بە كوشتنی عەلی و كۆمەڵكوژیی شیعە دروست بوون. دەوڵەتی عەباسی بە لەناوبردنی ئەمەوی، عوسمانییەكان بە لەناوبردنی خێڵ و پێكهاتە و دەوڵەتە موسڵمانەكانی تر دروستبوون و هەروەها دەوڵەتی سەفەوی و ئەفشار و قاجاری ئێرانیش لەسەر لاشەی یەكتری و پێكهاتە و خێلە موسڵمانەكانی تر دروستبوون. لە كاتێكدا كە دەوڵەتی عوسمانی شەڕی لەگەل، بەناو كافرەكانی ئەوروپا دەكرد و بوو بە

هەڕەشە بەسەر وڵاتە ئەوروپاییە مەسیحیەکانەوە، دەوڵەتە ئیسلامەکانی ئێران لەگەڵ دەوڵەتە ئەوروپاییەکان هاریکاریان دەکرد دژی دەوڵەتی عوسمانی. هەڕەشەی دەوڵەتەکانی ئێران لەسەر دەوڵەتی عوسمانی بوو بە فاکتەرێکی گرنگ بۆ پارێزگاری سەقامگیری و ئارامی ئەوروپا و بەهێزبوون و گەشەکردنی کەپیتالیزم تیایدا.

دەسەڵاتدارانی ئەو دەوڵەتانە بنەماکانی ئاینی ئیسلام و شەریعەتیان بەسەر رەعیەتدا دەسەپاند بەڵام خۆیان بەکردەوە نە گوێیان دەدایە بنەماکانی ئیسلام و نە کەسیش دەیتوانی شەریعەت و یاسا ئاینیەکان بەسەریاندا بسەپێنێت. بە پێچەوانەوە، خۆیان بە دەیان و سەدان ژن و جاریەیان رادەگرت و خەریکی خواردنەوە و کەیف و سەفابوون. ڕۆڵی ئاین و دەسەڵاتی ئاینی تەنها لە وەدا بوو بەرژەوندی توێژی ئۆروستۆکراتی ئەو خێڵانە بپارێزێ و پشتگیریان بکات. زۆرینەی رەعیەتی ئەو دەوڵەتانە، کە زۆربەیان موسڵمان بوون بە هەژاری و نەخۆشی و ناسەقامگیری دەژیان و لەژێر باج و زوڵم و فشاری ئەو دەسەڵاتدارانەدا ئەیانناڵاند. دەسەڵاتدارانی ئەو دەوڵەتانە بە درێژایی هەموو مێژوویان لەگەڵ ئەوەی بە باج و جزییە و گومرگی ئەو خەڵکە ژیانی سەڵتەنەتیان دەبردەسەر، هیچ خزمەتگوزارییەکیان بۆ باشترکردن و ئاسانترکردنی ژیانی خەڵک نەدەکرد<١٥ ل٧٦>.

ئەو دەوڵەتانە مۆدێلێکی گەورەی خێڵ بوون، لەسەر هەمان بنەمای خێڵەکی و لە پێناو دەستەبژێری دەسەڵاتی خێڵ و بەهێزبوونی دروست بوون و ئەرك و کاریان پارێزگاریکردنی بەرژەوەندی ئەوانە و بەهێزکردن و خۆشگوزاریان بوو. دەستگاکانی دەوڵەت و بەڕێوەبردنی کۆمەڵگە و حوکمرانی لەسەر پرنسیپەکانی خێڵەکی بوو<١١٣ ل٤٨٤>.

سروشتی خێڵەکی دەوڵەت دوو واتای هەبوو، یەکەمیان پەیڕەوکردنی بنەماکانی خێڵەکی بوو لە کاروباری دەوڵەتدا لە سەرەوە هەتا خوارەوە، دووەمیان بە گۆڕانی سەرەك خێڵ سەرلە نوێ گۆڕانکاری بە دەستگاکانی دەوڵەت دەهات و هەروەها بە شکستهێنانی سەرکردە و ئۆروستۆکرانی خێڵی دەسەڵاتدار هەموو دەوڵەتەکە دادەڕما.

وەکو چۆن لە خێڵدا دەسەڵاتی بڕیاردانی سیاسی و سەربازی و ئابوری دەکەوتە دەستی بەهێزترین بنەماڵەو سەرکردە، بە هەمان شێوە لەو دوڵەتانەشدا دەکەوتە دەست ئۆروستۆکراتی خێڵی دەسەڵاتدار و لە ناویاندا سوڵتان\ شا (سوڵتانی عوسمانی و شای ئێران) دەسەڵاتی رەهای

هەبوو.

شا، یاخود سوڵتان هەموو مافێکی ڕەهایان هەبوو، بەڵام هیچ ئەرکێکیان لەسەر نەبوو، هیچ یاسا و شەریعەت و دەستگایەك نەبوو لێپرسینەوەیان لەگەڵ بکات، بەڵکو بە پێی توانا و ئازایەتی و چالاکی و بەژەوەهیندی خۆیان یاسایان دادەنا و تەفسیری شەریعەتیان بۆ دەکرا و دەستگای دەوڵەتی دادەمەزران و دەیگۆڕین، هەروەها پۆستی دەدا بە دەست و پێوەندی و لێشی دەسەندنەوە. توێژی ئۆروستۆکراتی، وەزیرەکان ، سەرکردە سەربازیەکان لەسەرەوە هەتا خوارەوە دەبوایە وەلای تەوایان بۆی هەبێت و گۆێرایەڵی بن. مەسەلەی وەلاو ملکەچی بۆ گەورە و گوێڕایەڵی بۆ بڕیارەکانیان، لە سەرەوە هەتا خوارەوەی کۆمەڵگەکەی گرتبۆوە. هەر لە سوڵتان \شاوە هەتا وەزیرەکان و سەرەك لەشکرەکان، لەوانەوە بۆ کاربەدەستانی خوارەوە و سەرەك خێڵ و دەست ڕۆیشتووی پێکهاتەکان، هەروەها لە بنەماڵەی وەجاخزادەوە بۆ سەر بنەماڵەکانی تر، لە پیرەوە بۆ سەر گەنج و لە باوکەوە بۆ سەر کوڕ و لە نێرینەوە بۆ سەر مێیینە.

بەپێی عورفی خێڵەکی و شەڕیعەتی ئیسلامی، هەموو زەویوزاری وڵات، سامانی دەوڵەت و هەروەها داهاتی باجەکان و تاڵانکاری، لەژێر تەسەروفی سوڵتان\شا دا بوو. دوای لادانی بەشی خۆی و خەرجی بەلات و حەرەم و سوپا و شەڕوشۆڕ، بەشی کاربەدەستانی دەوڵەتی دەدا و ئەرکی بەڕێوەبردنی پێ دەسپاردن. هەتا ئەوانە وەلایان بۆی زیاتر بوایە و کوێرانە گوێرایەڵی بوونایە زیاتریان بەردەکەوت، ئەگەر وانەبوایە پۆستەکانیان لێ دەسەنرایەوە. بە گۆڕانی سوڵتان\شا گۆڕانکاری لە هەموو ئەوانەدا ڕووی دەدا، لەبەرئەوە مان و نەمانی بەرژەوەندی و دەسەڵاتی ئەو خەڵکە بە خودی سوڵتان\شاوە بەسترابوو.

بەشکستهێنانی ئەو بنەماڵەیە، یان خێڵە دەوڵەتەکە لەسەرەوە هەتا خوارەوە دا دەڕما، وەکو لە نمونەی دەوڵەتەکانی قوڕەیشدا باسمانکرد و دواتر لە ڕوخاندنی یەك لە دوای یەکی دەوڵەتەکانی ئێراندا. ڕۆڵی تاکڕەوی خێڵ و بنەماڵە و تاك لە دەوڵەتی فیوداڵی خێڵەکیدا، دەسەڵاتێکی ڕەهای خستبووە دەست سوڵتان\ شا. دەسەڵاتی ڕەهای ئەوانە لەو دەوڵەتدا، بواری دروستبوونی دیالۆگ و گفتوگۆی نەدەدا و ڕێگربوو لە دروستبوونی شورایەك یان پەرلەمانێکی سەرەتایی، کە دەرفەت بۆ ژمارەیرەکی زیاتری خەڵك بدات، کە بەشداری لە بڕیارداندا بکەن و ئەوە ڕێگە بۆ بونیادنانی سیستەمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری پلورالیزم تر خۆشبکات.

- ململانێی خێڵەکی

لە دەوڵەتەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا، سەرەڕای خێڵی دەسەڵاتدار، چەندین خێلی تری لاوز و بەهێزی تورك و نەتەوەکانی تر هەبوون. لێرەدا چەند فاکتەرێك دەبووە هۆی بەهێزبوونی دەماری حوکمرانی رەها لە ناویاندا و مانەوەی سیستمی فیودالّی خێلایەتی لە ناوچەکەدا.

خێڵی دەسەڵاتدار، هەمیشە ترسی ئەوەی هەبوو خێڵێکی تری بەهێز بێت و زەفەری پێ بێنێت و بیڕوخێنێ. رووداوێکی وا تەنها هەڕەشە نەبوو بۆسەر ئۆرستۆکراتی دەسەڵاتداری دەوڵەت، بەڵکو هەڕەشە بوو لەسەر دەسەڵات و بەرژەوەندی هەموو خێڵەکە. هەڕەشەی خێڵ و بنەماڵە و پێکهاتەکانی تری کۆمەڵگە وای لە پێکهاتەکانی خێڵی دەسەڵاتدار دەکرد، زیاتر لە دەوری سەرۆکەکەیان کۆببنەوە و گوێرایەڵی بن و دەسەڵاتی رەهای بەهێز تر بکەن.

- چۆنیەتی دانانی سوڵتان\شا

هەروەك چۆن بەپێی عورفی خێڵەکی بەهێزترین و ئازادترین و چالاکترین نێرینەی بەهێزترین بنەماڵە دەبوو بەسەرەك خێڵ، بە هەمان شێوە دانانی سوڵتان\شا لە دەوڵەتی فیودالّی خێڵەکی، لەسەر هەمان پرنسیپ بوو<٩١ ل٦٥٠>. دانانی ئەوانە بەو شێوەیە، سەرەڕای ئەوەی دەبووە هۆی توندوتیژی و دەستێوەردانی بنەماڵە و خێڵەکانی تر و دەستێوەردانی دەسەڵاتی ئایینی بەتایبەتی لە ئێران و هەروەها دەستێوەردانی دەرەکی، کوشتار و یەکتر کوشتنی شازادەکانی لێدەکەوتەوە.

هەموو جارێك، کە سوڵتان یان شایەکی نوێ دادەنرا، پێش هەموو شتێك کاری سەرەکی ئەو لە ناوبردن و کوشتنی مونافیسەکانی بوو، لە برا و مام و پیاوە بەهێزەکانی تری ئۆروستۆکراتی دەسەڵاتدار. ئەم کارە لە لایەکەوە دەسەڵاتی تاکڕەوە و توندڕەوی حوکمی رەهای بەهێز دەکرد و لەلایەکی ترەوە هەرچی خەڵکی چالاکی تر هەبوو لەناو دەچوو<١٠٦ ل٩٩>.

ئەو سوڵتان و شایانەی لەو کارەیاندا باش سەردەکەوتن، دەبوونە سەرکردەی ئازا و سەرلەنوێ دەوڵەتەکان و سیستمی فیودالّی خێڵەکیان بۆ ماوەیەك بەهێز دەکرد، بەڵام دوای کوشتنی

یان مردنی خۆیان، ئەوەی جێگای دەگرتنەوە سەرکردەیەکی لاوازی ترسنۆك بوو، کە زۆرجار شکستی دەهێنا لە کۆنترلکردنی دەوڵەتەکە و بەرەو لاوازی دەیبرد. ئەم دیاردەیە لە دەوڵەتەکانی ئێران بەهۆی ململانێی توندوتیژی بنەماڵە و خێڵەکان و ڕۆڵی بەهێزتری دەسەڵاتی ئایینی خوێناوی تر بوو، حوکمرانی تیایدا رەهاتر بوو لەچاو دەوڵەتی عوسمانیدا.

لەبەرئەوەی سوڵتان و شاکان ژمارەیەکی زۆر ژن و جارییەیان هەبوو، کە جاری وا هەبوو لەسەد زیاتر بوون، بە سەدان شازادەیان لێدەکەوتەوە. ژمارەی زۆری ژن و کوڕ لەناو کۆشکدا، ئەو ململانێیەی بەهێزتر و فراوانتر دەکرد. دەسیسەکردن و بوختانکردن و دەرمانخواردن و کوشتنی کۆرپەی یەکتری دیاردەیەکی باو بوو کە گوژمی دەدا بە بەهێزکردنی دەسەڵاتی رەها. ئەمە جیاوازێکی تری گرنگە لەگەڵ چۆنیەتی هەڵبژاردنی پاشای دەوڵەتە فیوداڵە ئەوروپییەکان.

- بەهێزکردنی لاواز و لاوازکردنی بەهێز

ئۆروستوکراتی دەسەڵاتداری فیوداڵی خێڵەکی، بۆ ئەوەی پێکهاتە و گروپی بەهێز دروست نەبێت کە بتوانن جێگایان بگرنەوە، یان فشار بخەنە سەریان و هەوڵی بەشداریکردن لە بڕیاردان و حوکمرانیدا بکەن هەمیشە هەوڵی ڕێگرتنیان لەوە کردووە.

بۆ بەردەوامبوونی دەسەڵاتی رەهایان هەوڵی بەشداریکردنی لاوازترین پێکهاتەیان داوە لە دەستگاکانی دەوڵەت و سوپادا. بەکارهێنانی کۆیلە لەو دوو دەوڵەتەدا و بەتایبەتی دەوڵەتی عوسمانی ڕۆڵی گرنگی هەبوو<١٠١ل٣١>.

ئەوانە لە دەستگاکانی دەوڵەت و کۆشک و حەرەم و سوپادا پۆستی گەورە و بچووکیان پێ سپێراوە. بەکارهێنانی ئەوانە لە لایەکەوە بۆ سەرکوتکردنی بنەماڵە و خێڵەکانی تر بوو، لەلایەکی ترەوە لەبەرئەوەی ئەوانە خێڵەکی نەبوون و پشتیان نەبوو لێیان نە ترساون. بە هەمان شێوە پێکهاتە و خێڵ و میللەتە لاوازەکانیان لەکات و شوێنی جیاواز و پێویستیدا بەکاردەهێنا. بەکارهێنانی ئەرمەن و سریان و جولەکە، لە کاری بازرگانیدا نمونەیەکن لەوانە. بەکارهێنانی خێڵە کوردەکان لە ململانێی نێوان دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتەکانی ئێران نمونەیەکی ترە.

بەشداریکردنی پێکهاتە و کەسایەتی و سەرکردەی خێڵ و بنەماڵەی دەسەڵاتداری هەندێ ناوچە لەسەر بنەمای عورفی خێڵەکی بوو. ئەم بنەمایە لە ڕێگای بەشداریکردندا نەبووە لە بڕیارە سیاسی و ئابوریەکاندا، لە ڕێگای گۆڕانکاری نەبووە لە یاسا و چۆنیەتی حوکمرانیدا، بەڵکو لەڕێگای پێدانی پۆستی سەربازی و سیاسی و ئیدارەی دەوڵەت و باج کۆکردنەوە و مافی تەسەروفکردن بووە بە زەوی و زاری ناوچەیەك یان بازرگانیکردن لە بوارێکی تایبەتیدا، یان پێ بەخشینی سامان و خەڵات و دیاری و چەك. پێدانی ئەوانە بەندبووە بە پلەی وەلا و گوێڕایەڵیان بۆ سەرەوە، بە کەمبوونەوەی وەلایان یان بەهێزبوون و بەرزبوونەوەی پێگەی کۆمەڵایەتیان، لەبەرچاوی خەڵك شکێنراون و تۆمەتیان بۆ دروستکراوە و گوێیان بڕاوە و چاویان دەرهێنراوە، یان هەرچێکیان پێدرابوو لێیان سەنراوەتەوە و یان لەناویان بردوون. دانی پۆست و پایە بەو خەڵکە وایلێکردوون مان و نەمانیان ببەسترێ بەوەی دەوڵەت پێیداون، چونکە بە نەمانی ئەوانە یان بە گۆڕانی دەسەڵاتدارانی سەرووترەوە ئەوانە هیچیان نەماوە و سووك و ڕەزیل بوون لەو کۆمەڵگەیەدا، بۆیە بەدڵ و بەگیان هەموو هەوڵێکیانداوە بۆ مانەوەی ئەوانەی سەرەوە و ڕازیکردنی دڵیان.

بەکارهێنانی ململانێی نێوان خێڵەکانی ناو دەوڵەتەکە و نێو بنەماڵە و سەرکردەکانی ناو خێڵەکان، ڕێگەیەکی تر بوو بۆ بەهێزکردنی دەسەڵاتی رەها. خێڵەکان بەپێی سروشتی تایبەتیان هەمیشە لە دوژمنایەتی و یەکتر کوشتن و سەرکوتکردنی یەکدا بوون. ئەو دەسەڵاتدارانە لاوازەکانیان بەهێز دەکرد بۆئەوەی بەهێزەکانی پێ لاوازبکەن یان لەناویان بەرن. جاری وا هەبووە بە پاڵپشتی بنەماڵەیەك بەتەواوەتی خێڵێك یان میرنشەنێك یان ئەمارەتێکیان ڕووخاندوە و یەکێکی نزیك خۆیان لە جێگایان داناوە.

ئەم کردارە لە لایەکەوە سیستمی خێڵەکی دەبوژانەوە، لەلایەکی ترەوە خەڵکی دەتۆقاند و ترسی دەخستە دڵیانەوە، کە نەوێرن بەرەنگاری دەسەڵات ببنەوە و بەمەش دەسەڵاتی رەهای سوڵتان\شا بەهێزتر دەبوو<٩١ ل٧٤٤>.

- سوڵتان \ شا. ڕاعی(شوان) و میللەت رەعیەت (ڕانەمەڕ)

هەر وەك چۆن سەرۆك لە خێڵدا ئەرکی سەرکردایەتیکردن و پاراستنی ئەندامەکانی خێڵ بوو، لە بەرامبەردا دەبوایە ئەوانیش وەلایان بۆیان هەبوایە و گوێڕایەڵی بوونایە. بەهەمان شێوە لە

دەوڵەتی فیوداڵی خێڵەکیشدا، شا\سوڵتان ئەرکی سەرکردایەتیکردن و پاراستنی رەعیەتی دەکەوتە ئەستۆو دەبوایە بەپێی شەریعەتی ئیسلامی بە عەدالەت بەرژەوەندیانی بپارستایە و ئەرکی سەرپەرشتیکردنی زەویوزار و کاروکاسبی و بەرهەمهێنانی پێ دەسپاردن و داهاتی بەسەریاندا دابەشدەکرد. لە بەرامبەردا رەعیەتیش دەبوایە ملکەچ و گوێرایەڵی بوونایە و باج و رسوماتیان بدایە. چونکە ئەم پرنسیپە لە گۆمەڵگەی خێڵەکیەوە هەڵقوڵاو بوو، بە شوان و ڕانەمەڕ بەراورد کرابوو. چۆن شوان بە بەکارهێنانی سەگەکانی ئاگاداری ئاژەڵەکانی دەکرد و دەیپاڕاستن و ڕێگای پیشان دەدان و بەوەش ئاژەڵەکان دوای دەکەوتن و گوێرایەڵی دەبوون، بە هەمان شێوە شا\سوڵتان و فەرمانرەوای دەوڵەت و رەعەیەت هەمان پەیوەندییان لە نێواندا هەبوو<١٠٦ل١٠٣>.

هەڵبەتە ئەمە چەند واتایەکی هەبوو. سوڵتان\شا بە گەورەترین دەسەڵاتداری بەروبەحر دادەنرا و لە خودا بەو لاوە کەس لەو گەورەتر نەبوو. چونکە ئەو سەرکردەی دەوڵەتی ئیسلامی دەکرد و نامەی خودای بە جیهان دەگەیاند، دەبوایە کوێرانە گوێرایەڵی بکرایە. بەرەنگار بوونەوەی ئەو دژایەتیکردنی خودا و قورئان و ئایینی ئیسلام بوو.

دووەمین دەلالەتی ئەوە، بێدەسەڵاتی و بێ توانایی و گەمژەیی رەعیەتی دەگەیاند. لای ئۆروستۆکراتی دەسەڵاتدارانی فیوداڵی خێڵەکی دەوڵەت، ئەوەی لەدەرەوەی ئەو بنەماڵە وەجاخزادانە بوایە، خەڵکانی بێدەسەڵات و ترسنۆك و گەمژەبوون. ئەوانە تونای بەڕێوەبردنی ژیان و پاڕاستنی خۆیان نەبوو، بێ ئەو دەوڵەت و سەرکردە و دەستەبژێریە، ئەوانە گورگ دەیخواردن. ئەم پرنسیپە هیچ دەرفەتێکی نەدەهێشتەوە بۆ خەڵك کە بیربکەنەوە و رادەربڕن یان بەشداری لە بڕیاری سیاسی و ئابوریدا بکەن و ڕۆڵیان هەبێت لە گۆڕانکاریکردنی کۆمەڵدا. ئەم پرنسیبە ڕەگو ڕیشەی لە کۆمەڵگەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا داکوتاوە و هەتاکو ئەمڕۆ لە زۆربەی هەرە زۆری دەوڵەت و پارت و هێزە سیاسیەکاندا دەبینرێت، بۆیە هیچ حسابێك بۆ ڕا و تێروانین و توانای پێکهاتە و چینوتوێژەکانی خوارەوەی کۆمەڵگە ناکەن و وەك رەعیەت و موڵکی خۆیان سەیریان دەکەن.

عەدالەتی کۆمەڵایەتی لێرەدا دوو ئامانجی هەبوو:

یەکەمینیان ئەوەبوو، کە لەبەرئەوەی شا\سوڵتان و دەوڵەت، رەعیەتی دەپاراست و مۆڵەتی بەکارهێنانی زەویوزار و کاسپی پێدەدان، بۆ دانەوەی ئەو ئەجرە هەموو رەعیەت کەم و زۆر بە عەدالەت دانی باج و رسومات لە ئەستۆیاندا بوو، لەلایەکەوە بۆ سوپاسکردنی ئەو دەسەڵاتدارانە و لەلایەکی ترەوە بۆ بەهێزکردنی ئەو دەوڵەتە ئیسلامیە.
دووهەمینیان، گوێرایەڵبوونی فەرمانڕەوای دەوڵەت و دژایەتی گەندەڵی بوو. چونکە سوڵتان\شا ئەو پۆستانەی بەو فەرمانڕەوایانە بەخشی بوو، ئەرکی ئەوان پاداشدانەوە و خزمەتکاریکردنی ئەو دەستەبژێریە خێڵەکیە و دەوڵەتی ئیسلامی بوو. دەبوایە وەلای تەواویان بۆ سەرەوە هەبوایە و دزی و گەندەڵیان نەکردایە. چونکە دانی ئەو پۆستانە لەسەر بنەمای وەلا و خزمایەتی و بەرتیل و پیاوەتی بوو، نەکو لەسەر بنەمای شارەزایی و کارکردن و موڵکداری بەپێی یاسا، گەورەترین گرفتی ئەو دەوڵەتانە گەندەڵی و دزی و بەرتیل بوو. مەسەلەی گەندەڵی و بەرەنگاربوونەوەی گەندەڵی ڕەگو ڕیشەی لەو سیستەم و کۆمەڵگایانەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا هەبوو. دەوڵەتە کۆنەکانی رۆژهەڵاتی ناوەراست دژایەتی گەندەڵییان کردووە، بەڵام هەریەکەیان لەوانە لە پێناوی بەرژەوەندی دەستەبژێری دەسەڵاتداردا ئەو دژایەتییەیان کردووە. دژایەتیکردنی گەندەڵی لە دەوڵەتێکدا کە زۆربەی پێکهاتەکانی گۆمەڵگە بەشداربن لە حوکمرانی و بڕیارداندا، بەسودی زۆربە دەگەڕێتەوە، بەڵام لە کۆمەڵگەیەکی تاکڕەوی وەکو ئەو دەوڵەتانەی ئەوسای خۆرهەڵاتی ناوەڕاست ئەو دژایەتیکردن و چاکسازییە تەنها لە پێناوی پاراستنی بەرژەوەندی ئەو دەستەبژێر دەسەڵاتدارارەدا بوو.

مەسەلەی عەدالەتی کۆمەڵایەتی لە سیستمی بەڕێوەبردنی فیوداڵی خێڵەکیدا لە پێناوی ڕووتانەوەی پێکهاتە و چینوتوێژەکانی کۆمەڵگەدا بوو. لە پێناوی ڕازیکردنی ئەوانەدا بوو، کە بەدڵ و بە گیان بە ئەرکەکانیان هەستن و ڕازیبن بە هەژاری و بێدەسەڵاتی.
بۆ پاداشدانەوەیان چاوەڕوانی رەحمەتی دەستەبژێری دەسەڵاتداربن و چاوەڕوانبن لە رۆژی قیامەتدا خودا ئەجریان بداتەوە. لێرەدا دەسەڵاتی ئایینی ڕۆڵێکی گرنگی هەبوو بە قەناعەت پێکردنی خەڵك و ڕازیکردنیان بە ژیانی تاڵ و چەوساندنەوە و زوڵم و زۆری ئەو دەوڵەتانە.

ئەو یاسایانەی کە پەیرەوکراون بۆ چەسپاندنی دەسەڵاتی دەستەبژێر و بەدیهێنانی عەدالەتی کۆمەڵیاتەی سێ جۆر بوون. شەریعەتی ئیسلامی، عورفی خێڵەکی و بڕیارەکانی شا\سوڵتان<١٥ ل٩٤>.

لەبەرئەوەی جیاوازی هەبووە لە نێوان ناوچەکاندا، لە ڕووی بەهێزی دەسەڵاتی ناوەندی و هەروەها توانای دەسەڵاتدارانی خۆجێیی و کلتور و عورف و نەریتیان، لەو دەوڵەتانەدا یاساکان لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی تر، لە کاتیەکەوە بۆ کاتێکی تر گۆڕانکاریان بەسەردا هاتووە. هەتا شا\سوڵتان بەتواناتر بوایە بڕیارەکان و پێویستیەکانی ئەو دەکەوتە پێش شەریعەت و عورفی خێڵەکیەوە. هەتا دەسەڵات و خێڵ و بنەماڵە خۆجێیەکان بەهێزتر بونایە و سەربەخۆییان زیاتر بوایە، عورف و نەریتی ناوچەکە زاڵ دەبوو. لەناو ئەوانەشدا شەریعەتی ئیسلامی و دەسەڵاتی ئایینی، بە پێی رۆژگار و جێگا، لێکدانەوەی شەریعەتیان دەکرد.

ئەو یاسایانە تەنها توانراوە بەسەر رەعییەتدا بسەپێنرێ، رەعیەتیش جیاوزیان لە نێواندا کراوە. جیاوازی کراوە لە نێوان موعامەلەکردنی سەرەك خێڵ و ئەندامی خێڵ و مسكێنێكدا، جیاوازی هەبوو لە نێوان بازرگانێکی دەوڵەمەند و کاسبکارێکی بچووکدا، لە نێوان موسڵمان و ناموسڵماندا، لە نێوان نێرینە و مێینەدا. عەدالەتی کۆمەڵایەتی هەر بەناو بووە، پێکهاتە و چینوتوێژەکانی کۆمەڵگە وەك یەك بەیەك یاسا حوکمرانی نەکراون و بەپێی بەهێزی شا\سوڵتان و عورفی خێڵەکی، بەهێزی و لاوازی دەسەڵاتی ئایینی ئەو شەریعەت و عەدالەتە کۆمەڵایەتییە لێکدانەوەی جیاوازی بۆ کراوە.

ئۆروستۆکراتی دەسەڵاتدار، فەرمانرەواکانی دەوڵەت، سەکردە سەربازیەکان و بنەماڵە و سەرەك خێڵە دەسەڵاتدارەکان ئەو شەریعەتە نەیگرتونەتەوە. ئەوان بەهەوەسی خۆیان ژنیان هێناوە، لە خەڵکیان داوە و کوشتوویانن، راوڕووتیان کردوەوە... نە قازی، نە دەسەڵاتی ئایینی جورئەتی لێپرسینەوەی ئەوانەی نەبووە. ئەوەی توانای لێپرسینەوەی ئەوانەی هەبوو، دەستەبژێری دەسەڵاتدارانی دەوڵەت بوو. شا\سوڵتان گەورە دەسەڵاتداری سیاسی و ئابوری و سەربازی و قەزایی دادەنا و لایدەبردن و دووری دەخستنەوە و دەیشکاندن و سزای دەدان و دەیکوشتن. سیستمەکە لەسەرەوە هەتا خوارەوە بەو شێوەیە پەیرەودەکرا، هەمیشە ئەوەی سەرەوە بەسەر خوارەوەی خۆیدا زاڵ بوو... هەموو ئەمانە فاکتەری بنچینەیی بوون لە بەهێزکردنی دەسەڵاتی ناوەندی و سروشتی رەهای حوکمرانی شا\سوڵتان.

دوو: نەبوونی چینێکی فیودالّی بەهێز

لە باسکردنی مێژووی سیاسی و ئابوری ئەوروپادا، باسی ئەوەم کردووە کە لە دوای دارمانی دەوڵەتی رۆما، کیشوەرەکە بەسەر ژمارەیەك دەوڵەتی بچووک و ناوچەی سەربەخۆی فیودالّیدا دابەشبوو و لەو شوێنانە چینی فیودالّی بەهێز دروستبوو، کە ئەوانە بەپێی یاسا مافی پشتا و پشتی موڵکایەتی زەویوزاریان بۆ مابووەوە و خاوەنی ناوچەکانی خۆیان بوون و حوکمڕانیان دەکرد و هێزی سەبازیی خۆیان هەبوو.

باسی ئەوم کردووە، کە لەو دەوڵەتانەدا چینێکی ئۆروستۆکراتی فیودالّی بەهێز دروستبوو، کە کەم یان زۆر توانای فشارخستنە سەر پاشایان هەبوو. پاشا زیاتر ناچاری ئەوان بوو، وەکو ئەوان لە پاشا. ئەوە بووە فاکتەرێکی بنچینەیی گرنگ بۆ دەرفەت دروستبوون لە بەشدارکردنی ژمارەیەك خەڵکی زیاتر لە بڕیارداندا و دروستبوونی پەرلەمانێکی ساوا لەو وڵاتانەدا.

وەکو پێشتر باسمانکرد، لە سیستمی خێڵەکیدا، زەویوزار و سامان و داهاتی تاڵانی موڵکی هەمووو خێڵ بوو. خێڵەکە لەسەر بنەمای موڵکایەتی بەسەر چین و توێژدا دابەش نەبوو، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا سەرۆك خێڵ و بنەماڵەی دەسەڵاتدار مافی تەسەروفکردنیان بەوانەوە پێدەدرا، کە کۆمەڵگەکەی بەسەر پێکهاتەی جیاوازدا بەشدەکرد. سەرەك خێڵ، لەسەر بنەمای خزمایەتی و ئازایەتی و وەلا بۆ خێڵ و سەرۆك، ئەو مافەی پێدەستپێران و ئەوانیش لە بەرامبەردا دەبوایە وەلای کوێرانەیان بۆ سەرۆك هەبوایە.

بەکارهێنانی ئەم پرنسیپە لە دەوڵەتی فیودالّی خێڵەکیدا ڕێگر بوو لە دروستبوونی چینێکی فیودالّی ئۆروستۆکراتی بەهێز، کە خاوەنی زەویوزار و ناوچەی خۆی بێت و چەکداری خۆی هەبێت<١٠٦ل١١٣>.

ڕاستە لە ژێر سایەی ئەم سیستمەدا چینێك یان چەندین توێژی فیودالّی خێڵەکی هەبوو، ڕۆڵیان گرنگ بوو لە دەوڵەتەکەدا و کاروباری ئابوری و سیاسی و سەربازیان بەڕێوەدەبرد و کۆنترۆڵی تەواوی رەعیەتیان دەکرد و دەیانڕوتاندەوە و هەوڵی بەسەربردنی ژیانی سەڵتەنەتیان دەدا، بەڵام ئەمانە موڵکدار نەبوون و ئەرکی تەسەروفکردن بەوانەوە و مانەوەی پۆستەکانیان بەندبوو بە دوو خاڵەوە. یەکەمیان وەلایان بوو بۆ شا\سوڵتان و ئۆروستۆکراتی دەسەڵاتدار و دووەمیان بەندبوو بە

مان و نەمانی شا\سوڵتان و بنەماڵە و خێڵی دەسەڵاتدارەوە. ئەم توێژانە ئەگەر وەلایان کەمی بکردایە یان زۆر بەهێز بوونایە و سامانیان زیادی بکردایە بە بڕیارێکی سەرەوە لەناو دەبران و هەرچیەکیان هەبوو لێیان دەسێنرا. هەروەها هەموو شا\سوڵتانیەك، بنەماڵە و خێڵێك خەڵکی نزیك و پیاوی خۆیان هەبوو. بە جێگاگورکێکردنی ئەو دەسەڵاتدارانەی سەرەوە ئەو چین و توێژی فیوداڵە خێڵەکیانە گۆڕانکارییان بەسەردا دەهات. ئەوانە ناچاری دەستی دەستەبژێری دەسەڵاتدارانی سەرەوە بوون و مان و نەمانیان بە ڕازیبوون و مانەوەی دەسەڵاتی ئەوانەوە بەند بوو.

ئەم فاکتەرە بنچینەییە و خاسڵەتە گرنگەی سیستمی فیوداڵی خێڵیایەتی ڕێگای نەدەدا بە دروستبوون و بەهێزبوونی چینێکی فیوداڵی بەهێز، کە بتوانێت فشار بخاتە سەر شا\سوڵتان و دەرفەتی بەشداریکردنی هەبێت لە بڕیارداندا و پەرلەمانێکی ساوا دروست بێت. بەشێکی گرنگی مێژووی دوور و درێژی دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتەکانی ئێران، بەناوی چاکسازییەوە بۆ هێشتنەوە و زیادکردنی داهاتەکانی باج و جزییە و گومرگی دەوڵەت، گۆڕانکاریکردن بوو لە پێکهاتەکانی ئەم چین و توێژانە و ڕێگرتن بوو لە مانەوە و بەهێزبوونیان. پەیڕەوکردنی ئەوە یەکێك بوو لەو فاکتەرە گرنگانەی کە تەمەنی ئەو دەوڵەتەی درێژتر کرد.

سێ : لاوازی و پاشکۆیەتی دەسەڵاتی ئایینی

دەسەڵاتی ئایینی مەسیحی لە ئەوروپادا سەربەخۆیی تەواوی ئابوری و سیاسی و سەربازی هەبوو. هەروەها ڕۆڵی گرنگی هەبوو لە ڕووی ئیداری و کلتوریدا. بەهێزی دەسەڵاتی ئایینی لەوێ بووە فاکتەرێکی تری بنچینەیی بۆ دەرفەتی بەشداریکردن لە بڕیاردان و دروستنبوونی پەرلەمانێکی ساوا، بەڵام دەسەڵاتی ئایینی ئیسلام بە پێچەوانەوە بوو.

دەستەڵایتی ئایینی ئیسلام نە خاوەنی زەویوزاری خۆی بوو، نە خاوەنی کڵێسەی گەورەبوو، نە خاوەنی بەرهەمهێنانی تایبەتی بوو، نە هێزی سەربازی خۆی هەبوو، نە مافی سەندنی باجیان هەبوو لە پێکهاتەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست.

پیاوە ئایینیە گەورەکان، یان بە داهاتی باجی ناوچەیەك دەژیان، کە سوڵتان\شا بۆی تەرخان دەکردن، یان بە بەشێك لە داهاتی وەقف، کە ئەویش بە پێی بڕیار و سەرپەرشتی دەوڵەت بوو. ئەگەر ئەو پیاوە ئایینیانە پەیوەندیان لەگەڵ دەسەڵاتدارانی دەوڵەت باش نەبوایە، ئەوا لەلایەن هەندێ سەرەك خێڵ یان بنەماڵەی بەهێزەوە یارمەتی و پاڵپشتی دەکران. توێژی ناوەڕاستی دەسەڵاتی ئایینی چاویان لە رەحمەتی پیاوچاکان بوو، بە یارمەتی ئەوان دەژیان و مزگەوتەکانیان بەڕێوەدەبرد و مەلا هەژارەکانیش چاوەڕوانی زەکاتی خەڵکە هەژارەکە بوون و فەقێیەکانیش بە چێشتی مجێوەر و خێری دەوروپشت دەژیان.

جیاوازی هەبوو لە نێوان پیاوە ئایینیە گەورەکانی سوننە و شیعە. سوننەکان کوتومت چاوەڕوانی دەستی دەستەبژێری دەسەڵاتدار بوون. بەڵام شیعەکان هەتا رادەیەك نیمچە سەربەخۆییەکیان هەبوو ئەویش بەهۆی ڕۆڵی گرنگیان لە دامەزراندنی دەوڵەتی سەفەوی و دواتریش هەوڵدانیان بۆ گرتنەوەی دەسەڵاتی دەوڵەت و کۆنترۆڵکردنی خێڵەکان. هەروەها لای شیعە گرنگ بوو، کە بتوانن مزگەوت و مەرقەدەکانیان جوانتربێت لەوانەی سوننەکان، چونکە کەمینە بوون لە ناو موسڵماناندا وهەمیشە دەیانویست بیسەلمێنن کە پێگەی ئەوان لە سوننە بەرزترە.

بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا، دەسەڵاتدارانی ئایینی ئیسلام بە گشتی لەچاو مەسیحیەکانی ئەوروپادا هەژار و بێ سامان بوون و داهاتی تایبەتی خۆیان نەبوو و چاوەڕوانی دەستی دەستەبژێری دەسەڵاتدارانی دەوڵەت و خێڵ و پیاوچاکان و خێرو رەحمەتی خەڵك بوون. بێجگە لە هەندێ مزگەوتی گەورە، کە خەلیفە و سوڵتان و شاکان دروستیان کردبوون بۆ بەرزکردنەوەی پێگەی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئایینی خۆیان، زۆربەی مزگەوتەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لەبەر هەژاری دەسەڵاتی ئایینی لەچاو کەنیسەکانی ئەوروپادا وەکو کەلاوە وابوون.

بەهۆی ئەوەی دەسەڵاتی ئایینی ئیسلام خاوەنی ئابوری خۆی نەبوو، ڕۆڵی سیاسی و سەربازیشیان زۆر لاواز بوو. ڕاستە لە کاتی ململانێی ناو بنەماڵەکانی دەسەڵاتدارانی دەوڵەت و ململانێی نێوان خێڵەکان، بەتایبەتی لەناو شیعەکاندا، دەستیان لەو ململانێیانە وەردەدا، بەڵام بەشێوەیەکی گشتی سەرەك خێل و بنەماڵە بەهێزەکان و شا\سوڵتان و شازادەکان بوون هەوڵیان دەدا سوود لە پیاوە ئایینیەکان وەرگەن بۆ بەهێزکردنی جێپێی خۆیان.

هاریکاری فیوداڵی خێلایەتی لەگەڵ دەسەڵاتی ئایینی و ڕازیکردنیان لەسەر بنەمای خێڵەکی بوو، لەڕێگەی پێدانی ڕۆڵی ئایینی و پێدانی داهاتی ناوچەیەك و دیاری و بیناکردنی مزگەوت و تەکیە بوو بۆیان، نەکو لە بەشداریکردنیان لە بڕیاردان و حوکمڕانیدا. دەسەڵاتدارە ئایینیەکان خاوەنی هێزی چەکداری خۆیان نەبوون، کە بیانپارێزی و ڕۆڵیان هەبێت لە یەکلاکردنەوەی ململانێیەکاندا، بەڵکو ئەگەر رۆڵێکیشیان بوبێت لەڕێگەی چوونە پاڵ شا\سوڵتانێك، بنەماڵەیەك یان خێڵێك بوو. ڕاستە شێخە سەفەوییە شیعەکان لەسەرەتادا ڕۆڵیان هەبوو لە حوکمڕانی و بڕیارداندا، بەڵام ئەوە لەڕێگای قزڵباش و تەنها بۆ ماوەیەکی کورت بوو و دواتر خۆشیان چوونە ریزی سەرەك خێڵەکان و بنەماڵەکەیان، وەکو بنەماڵەی خێڵەکانی تریان لێهات. لە دوای ئەوەی کە ساڵی ١٥١٧ سوڵتانی عوسمانی نازناوی خەلیفەی موسڵمانانی پێدرا، دەسەڵاتی سولتان بەسەر عولەمادا هێندەی تر زیادیکرد.

دەسەڵاتی ئایینی ئیسلام، چونکە خاوەنی سامان و داهاتی زۆر نەبوو، نە ڕۆڵی ئیداری و سجیلات و زانیاری کۆکردنەوەیان هەبوو لەسەر کۆمەڵگا و نە ڕۆڵی کلتوری و مۆسیقا و تەندروستیان هەبوو بەشێوەی کەنیسەی ئەوروپا.

ئەگەرچی دەسەڵاتی ئایینی ئەوروپا دژی هەموو گۆڕانکاریەك بوو لە سیستمی فیوداڵی ئەوروپادا، بەڵام بەهێزیبیان لە ڕووی ئابوری و سیاسی و سەربازیەوە رۆڵێکی گرنگی بینی لە دەرفەت دروستبوون بۆ چینوتوێژە نوێەکانی ئەوروپای رۆژئاوا لە بڕیاردانادا و ڕێگا خۆشکردن بۆ کەوتنی هەموو سیستمەکە، بەڵام دەسەڵاتی ئایینی ئیسلام بەهۆی لاوازیانەوە بووە پاشکۆ و پشتیوانی تەواوی سیستمی فیوداڵی خێڵەکی و تەمەن درێژبوونی و هەروەها دروست نەبوونی دەرفەت بۆ چینوتوێژی نوێ، کە بەشداری لە بڕیاردان و دانانی یاسای نوێ و گۆڕانکاریکردن لەو دەوڵەتانەدا بکەن.

چوار: کاردانەوەی خاسڵەتی شارستانیەتە کۆنەکان

لە کتێبی (کاردانەوەی شارستانیە کۆنەکانی میزۆپتامیا لەسەرمان چیە)، باسی خاسڵەتی شارستانیە کۆنەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست کراوە. یەکێ لەو خاسڵەتە گرنگانە، بەهێزی ڕۆڵی دەسەڵاتی ناوەندی بوو لە کونترۆڵکردنی لادێ و ناوچەکانی وڵاتدا بەهۆی چەندین فاکتەری جیاوازەوە. ئەم خاسڵەتەی حوکمرانی کردنە لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست ئاسانکاریکرد بۆ بەهێزبوونی دەسەڵاتی ناوەندی دەوڵەتە فیوداڵە خێڵەکیەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و دەسەڵاتی رەهای خەلیفە و شا و سوڵتانەکانی.

ئەو خاسڵەتە هەرلە کۆنەوە رەگی لە کۆمەڵگاکاندا داکوتابوو و قبوڵکردنی لای خەڵکی ناوچەکە زۆر زەحمەت نەبوو. هەڵبەتە ئەو کاردانەویە هەتا ئێستا بەردەوامە و تاکڕەوی و دەسەڵاتی رەهای سەرۆکی دەوڵەت و حیزبەکان لای خەڵك هێندە غەریب نییە. لە غیابی سیستەمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی ئابوری پلورالیزمدا، رەنگە زۆرجار لای خەڵك نا سەقامگیری و نا ئارامی و ترسی خەڵك لە رووتاندنەوە و گەندەڵی بێسنوور، لە چەند لایەکەوە، ترسناکتر بێت لە دەستڵاتی تاکڕەوی رەها.

لاوازی پێکهاته و چینوتوێژه نوێیەکان

لە باسی بنەما ئابورییەکانی فیودالّیزمی ئەوروپادا، سروشت و ڕۆڵی چینوتوێژەکانی ئەو کۆمەڵگەیە شیکراوەتەوە، تیایدا باسی ئەوە کراوە، کە فیودالّیزم و چینوتوێژەکانی ئەو کۆمەڵگەیە خۆبەخۆ نە لە توانایاندا بوو گۆڕانکاری بەکەن و نە لە بەرژەوەندیاندابوو.

گۆڕانگاری و گەشەکردن لەو سیستمە قفڵدرا و داخراوەدا، پێویستی بە فاکتەر و چین و توێژی نوێ بوو. ئەو گەشەکردنەی لەو کیشوەرە ڕوویدا، لەناو جەرگەیدا دروست نەبوو، بەڵکو لە پاڵیدا لە شارە بازرگانییەکانەوە دەستیپێکرد و چینوتوێژە نوێیەکانی ئەو شوێنانە بوو، درزیان خستە ئەو کۆمەڵگەیەوە و پێکهاتەکانیان راکێشا بەرەوە پرۆسەی گۆڕانگاری مەزن و چاکسازی سیاسی و ئابوری، سیستمە کۆنەکەی هەڵوەشاندەوە و سیستمێکی نوێ جێگایگرتەوە.

لێرەدا، لەوە دەکۆڵینەوە ئایا فیوداڵی خێڵەکی و پێکهاتە و چینوتوێژەکانی خۆبەخۆ توانای گەشەکردنیان هەبوو؟ ئایا بە بەرژەوەندی خۆیان دەزانی گۆڕانکاری ڕیشەیی بکەن؟ یاخود بە هەمان شێوازی فیودالّیزمی ئەوروپا لێرەش لە توانایاندا نەبوو. هەروەها بەدوای ئەو فاکتەرانەدا دەگەڕێین کە چینوتوێژە نوێیەکانی ئێرەی لەوانەی رۆژهەڵاتی ئەوروپا لاوازتر کرد و بەهەمان شێوەی ئەوان، توانای ئەو گۆڕانکاریانەیان نەبوو. ئایا ئەو خاسڵەت و فاکتەرانە چی بوون، کە لە فیوداڵی خێڵەکی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا ئەو پرۆسەیەی خاوتر و زەحمەتتر کرد؟

بۆ وەڵامدانەی ئەو پرسیارانە، هەوڵ دەدەین چاوێك بە خاسڵەتە ئابوریەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا بخشێنین. بچینە بنج و بناوانی بەرهەم و بەرهەمهێنان لە لادێ و شارەکانی ئەوسای خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا و خاسڵەت و ڕۆڵی پێکهاتە و چینوتوێژەکانی لەو پرۆسەیەدا و پەیوەندییەکانیان لەگەڵ یەکدا و هەروەها ڕۆڵی دەسەڵاتدارانی دەستەبژێری ئۆروستۆکراتی سیاسی و ئایینی تیایاندا.

هەندێ زانیاری گشتی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست ١٥٠٠-١٨٠٠(ز.)

ئابوریی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، لەو سەردەمەدا لەسەر سێ کۆڵەکە بەندبوو. کشتوکاڵ و ئاژەڵ بەخێوکردن، بەرهەمهێنانی پیشەیی و بازرگانی. دەوروبەری٩٠% دانیشتوانی ناوچەکە بە کاری کشتوکاڵی و ئاژەڵ بەخێوکردنەوە خەریك بوون. بەرهەمهێنانی پیشەیی و بازرگانی بە پلەی یەکەم لە شارەکاندا بەڕێوەدەچوو<١٥ ل٣٣>.

لەگەڵ ئەوەی دەوڵەتی عوسمانی و سەفەوی بە درێژایی چەندین سەدە لەژێر سایەی هەمان سیستمی بەڕێوەبردنی فیوداڵی خێڵەکیدا ناوچەی گەورەیان پێکەوە بەستبۆوە، رەنگە بکەوینە هەڵەیەکی گەورەوە، ئەگەر بە یەك چاو سەیری هەموو ناوچەکانی ئەو دەوڵەتانە وەك یەك بکەین، یاخود وا بزانین، کە بە درێژەیی هەموو ئەو ماوەیە ژیانی ئابوری لە هەمان دۆخدا بوبێت.

ناوچەکانی ئەم دەوڵەتە وەکو دوورگەی بچووک وابوون لەناو دەریایەکی گەورەدا، بێجگە لە بەرژەوەندی دەوڵەتەکان لە باج کۆکردنەوە و کۆنترۆڵی ئابوریان و پاراستنی ئارامی و سەقامگیری، بەرژەوەندییەکی ئەوتۆی تر ئەو ناوچانەی پێکەوە نەدەبەستەوە. بێگومان ئەوە بۆ بنەما ئابورییەکانی ئەو وڵاتانە و ئاستی گەشەکردنی ئابوری و ئاڵوگۆڕی بازرگانی تیایاندا دەگەڕێتەوە. هەتا ناوچەیەك لە ڕێگا بازرگانی و کەنار دەریاکان و ناوەندی دەسەڵاتی دەوڵەت و شارە گەورەکانەوە نزیك تر بوایە بە ئاسانتر کۆنترۆڵ دەکرا و جموجۆڵی ئابوری تیایدا زیاتر بوو. هەتا ڕوباری گەورەو، یان باران زیاتر تیایاندا بباریایە بەرهەمی کشتوکاڵی باشتر بوو، هەروەها هەتا ناوچەکان سەختر بوونایە پەیوەندی و ئاڵوگۆڕی بازرگانی لە ناویاندا زەحمەتر دەبوو. لە هەندێ ناوچەدا دەسەڵاتی خێڵەکی بەهێزتر بوو، کلتور و عورف و نەریتیان جیاواتر بوو. ئەوانە و چەندەها خاسڵەتی تایبەتی تر کاردانەوەی هەبوو لەسەر ناوچەکان و دەبووە هۆی جیاوازی ئاستی گەشەکردنی ئابورییان <٣٠ ل١>.

لەگەڵ تاکڕەوی و توندڕەوی و حوکمداری رەهای ئەم دەوڵەتانەدا، لە کاتی بەهێزبوونی دەوڵەتەکان و هاتنی شا\سوڵتانێکی بەهێز و زیادبوونی کۆنترۆڵی سوپا و دەستگاکانی دەوڵەت بەسەر ناوچەکاندا، بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و پیشەیی تیایاندا زیادیدەکرد، هەروەها بە هۆی ئارامی و سەقامگیری ڕێگاوبان ئاڵوگۆڕی بازرگانی دەبووژایەوە، کە سەرلەنوێ دەبووە هۆی زیادکردنی بەرهەمهێنان. بێگومان ئەو بوژاندنەوە ئابورییانە، تەنها بۆ ماوەیەك بەردەوام دەبوون،

چونکە وەك هەمیشە زەحمەتە لەژێر سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری سنووردارردا گەشەکردن بۆ ماوەیەکی دورودرێژ بەردەوامی بەخۆوە ببینێت.

لە نیوەی یەکەمی سەدەی حەڤدەدا، بەپێی تۆماری باجەکانی دەوڵەتی عوسمانی، لە ئەنادۆڵ و میسر و باشوری سوریا ژمارەی دانیشتوان ٤٠% زیادیکردووە، بەرهەمهێان زیادیکردووە و رووبەری زەوی کشتوکاڵیەکان فراوان بووە. بەرهەمی دانەوێڵە هێندە زیادیکردووە، کە لەو سەردەمەدا هەناردەی ئەوروپا کراوە. بەپێی ئەوانەش داهاتی باجەکانی دەوڵەتی عوسمانی زیادیکردووە. پێش داگیرکرنی میسر لەلایەن دەوڵەتی عوسمانییەوە لە سەدەی شانزەدا، ژمارەیەکی زۆری جوتیارانی هەندێ ناوچەی میسر لەتاو زۆرداری دەسەڵاتدارانی مەمالیك زەویوزارە پڕ پیت و بەرەکەتەکانیان بەجێ هێشتبوو و کۆچیان کردبوو بۆ شوێنی تر، بەڵام لەدوای هاتنی عوسمانییەکان، هەمیسانەوە گەڕاونەتەوە و دەستیانکردۆتەوە بە بەرهەمهێنان. بەسەرلەنوێ گرتنەوەی ناوچەکانی عێراق وباشوری کوردستان لە ساڵەکانی ١٦٥٨دا لەلایەن دەوڵەتی عوسمانی و کەمبوونی شەڕ لەگەڵ سەفەوییەکان و ئارامی و سەقامگیری بۆ ماوەیەك لەو ناوچانەدا، بوژاندنەوی ئابوریيان تێکەوت و ژمارەی دانیشتوان زیادیکرد. بە پێچەوانەوە لە کۆتایی ساڵەکانی ١٧٠٠ دا بەهۆی لاوازبوونی دەسەڵاتی ناوەندی، سەرلەنوێ بەرهەمهێنان کەمیکرد و ژمارەیەکی زۆر لە جوتیاران ناوچەکانی خۆیان بەجێهێشت وکۆچیان بۆ ناوچەی تر کرد. لە کۆتایی سەدەی هەژدەدا ژمارەی دانیشتوانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بە ١٨ ملێون دەخەملێنرا. لەوە ئەنادۆڵ ٦،٥، ئێران ٦، سوریا١،٥، عێراق١،٥، میسر ٣،٨ملیون. ئەگەر بە هەمان ڕێژەی ئەمڕۆ بە بەراورد لەگەڵ میللەتەکانی تری ناوچەکە بەراوردی بکەین، ژمارەی دانیشتوانی کوردستان لە ١،٥- ٢ملیون نەترازاوە<٣٠ ل٣-٧>.

کەمایەتی دانیشتوانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لە شارەکاندا نیشتەجێ بوون. لە میسر ١٠% لە قاهیرە و ئەسوان و ئەسکەندەریە، شام ٢٠% لە شارەکانی دیمەشق و حمس و حەلەب و حەما و قودس، عێراق ١٥% لە شارەکانی بەغدا و موسڵ و بەسرە، ئەنادۆڵ: ئوستەنبول ٧٥٠ هەزار، ئەزمیر ١٠٠هەزار، بۆرسە ٥٠هەزار دانیشتوانیان بووە<٣٠ ل٤٥>. لە کوردستان بەهۆی دابەشبوونی بەسەر ناوچەی خێڵەکی بچووک و سەختی تۆپۆگرافی وڵاتەکە و خراپی و نائارامی ڕێگەوبان و دووری لە دەریا و ڕێگە بازرگانییەکانەوە زۆرکەم لە شارەکانی ژمارەی دانیشتوانی

گەیشتۆتە ١٠هەزار کەس لەوانە ئامەد، وان، تبلیس، هەولێر، کرکوك، ورمێ، سنەو کرماشان..<٧٧ ل٢٠>.

شارەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، لەو سەردەمانەدا لە شارەکانی سەرەدەمی فیوداڵیزمی ئەوروپا مەزنتر بوون. بەشێوەیەکی گشتی گەورەیی شار واتای گەشەکردنی ئابورییە، بەڵام ئەوکاتە لەخۆرهەڵاتی ناوەڕاست گەورەیی شارەکان بۆ نیشتەجێ بوونی ژمارەیەکی گەورەی دەسەڵاتدارانی دەوڵەت بە خۆیان و پیاوکانیان و خێزان و کۆیلەکانیانەوە گەڕاوتەوە و لە هەمانکاتدا نیشتەجێبوونی توێژە فیوداڵە خێڵەکیەکانی لادێ و باج کۆکەرەوە و خاوەن تەسەروف بە زەویوزاری لادێ و سەرەك خێڵەکان لە شارەکاندا. هەروەها نیشتەجێ بوونی ژمارەیەك زۆری جوتیاری دەوروپشتی شارەکان تیایاندا بەهۆی ناسەقامگیری و نائارامی لادێکان و زوڵم و زۆری باج کۆکەرەوکان و دەسەڵاتداران لەسەریان. لەکاتی بڵاوبوونەوەی نەخۆشی و پەتادا، چونکە زیاتر شارەکانی گرتۆتەوە ژمارەیەکی زۆر لە خەڵکی شارەکان ڕوویان کردۆتە لادێ، هەروەها لەکاتی کۆنتڕۆڵی لادێکان لەلایەن دەسەڵاتی ناوەندییەوە و پەیدابوونی ئارامی تیایاندا هەمیسانەوە بەشێك لە دانیشتوانی شارەکان ڕوویان کردۆتەوە لادێ و بەوهۆیەوە شارەکان بچووکتر بوونەتەوە<٣٠ ل٤٥>.

چەند فاکتەرێك کاری کردۆتە سەر ژمارەی دانیشتوان بەتایبەتی لە شارەکاندا، لەوانە نەخۆشی و پەتا، هەژاری و برسێتی، وشکانی و لافاو هەروەها شەڕو کوشتن. ڕێژەی مردنی دانیشتوان لە هەندێ کاتدا زیادیکردووە. بۆ نموونە لە سەدەی هەژدەدا بەهۆی پەتا بڵاوبوونەوەوە لە شاری ئەزمیر ٣\١ دانیشتوانەکەی مردوون. هەر لە هەمان سەدەدا هەر لە شەش کەسی میسری یەك کەسیان، تاك چاو بوون و یەك لە دە کەس کوێر بوون<٣٠ ل٤٧>. ساڵەکانی ١٧٤٠ لەژێر دەسەڵاتی ئەفشارەکانی ئێراندا بەهۆی زوڵم و زۆر و باجی قورس و کۆمەڵکوژی مسکێن و پیشەیی و کاسبکارانەوە لە شارەکانی ئەسفەهان و شیراز و قەزوین و تەورێز و دەوروپشتیان ٣\٢ دانیشتوانی لەناوچوون <١٥ل١٦>.

ئەم ئامارە سادانە چۆنیەتی ئارامی ژیان و گوزەران و ئاستی ئابوری و خواردن و خواردنەوە و هەروەها ئاستی خراپی خزمەتگوزاری ئەو دەوڵەتانەمان بۆ خەڵکی ئەو شوێنانە پیشان دەدات.

بەرهەم و بەرهەمهێنان لە لادێکاندا ١٥٠٠-١٨٠٠

بۆ تێگەیشتنی بنەما ئابوریەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و رۆڵ و سروشتی پێکهاتە و چینوتوێژەکانی و پەیوەندییان لەگەڵ یەکدا پێش هەموو شتێك لە چەند ڕوویەکەوە هەوڵی باسی جۆری ئەو بەرهەمە کشتوکاڵیانە دەکەین، کە توانراوە لە ناوچەکاندا بەرهەم بهێنرێت، قەبارەی ئەو بەرهەمانە، ئامانجی بەرهەمهێنان، ئەو بازاڕانەی کە بەرهەمی زیاد لە پێویستی خۆ تیایاندا ساغ کراوەتەوە، چۆنیەتی بەرهەمهێنان، بەرهەمهێنەرەکان کێ بوون و چۆن و لەکوێ ژیاون، هەروەها لەچی زەمینە و مەرجیەکدا ئەو پرۆسەیە بەڕێوەچووە.

بۆ زانینی جۆری بەرهەم و قەبارەیان و شوێنی بەرهەمهێنانیان لەبەر نەبوونی زانیاری و ئاماری پێویست، مێژوو نووسەکان لەڕێگەی بەکارهێنانی مێتودی زانستیانەوە، نمونەی کەشوهەوا و تۆپۆگرافی ناوچەکان و بوون و نەبوونی سەرچاوەی ئاویان کردۆتە بنەمایەك بۆ گەیشتن بەو زانیارییانە.

هەڵبەتە مرۆڤی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بەهۆی ناسەقامگیری و نائارامی و زوڵم و زۆر و هەڕەشەی بەردەوام لەسەر ژیان و ماڵ و منداڵیان، زۆرجار نەیان توانیوە هەرە شوێنە باش و بەپیت و سەرچاوەی ئاوی زۆر بۆ نیشتەجێ بوون و بەرهەمهێنان هەڵبژێرن. بەڵکو بە پێچەوانەوە ناچارکراون شوێنی نالەبار و سەخت و کەم ئاو و بچووک هەڵبژێرن، کە کارکردن و بەرهەمهێنان لێیان سەختتر بووە و قەبارە و جۆری بەرهەم تیایاندا کەمتر بووە.

لە زۆربەی شوێنەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، کەم و زۆر توانای بەرهەمهێنان و ئاژەڵ بەخێوکردن هەبووە. بەڵام رووبەری گەورەی زەوی کشتوکاڵی و سەرچاوەی ئاو وەکو روبارەکانی نیل و دیجلە و فورات و یان باران بارینی زۆر و هەروەها نزیکی لە ڕێگە و شارە بازرگانیەکانەوە فاکتەری گرنگ بوون بۆ زیادبوونی قەبارە و جۆرەکانی بەرهەمهێنان. قەبارەی گەورەی بەرهەم لە پێناوی ئاڵوگۆڕپێکردن و ساغکردنەوەدا لە بازاڕەکاندا مەرجی گرنگن بۆ گەشەکردنی ئابوری و بونیادنانی شارستانیەتی پێشکەوتوو، هەروەها پێکەوە بەستنەوەی ناوچەکان.

کەشوهەوا کاریگەریی زۆری کردۆتە سەر قەبارەی بەرهەمهێنان. بۆ نمونەساڵی کەم باران لە هەندێ ناوچەدا رێژەی بەرهەمهێنانی زیاتر لە ٢٥% هێناوەتە خوارەوە. لە شوێنە سەختەکانی

کوردستان ساڵانی زستانی سارد و بەفر بارینی زۆر بۆتە هۆی ئەوەی ڕێژەیەکی زۆری مەڕوماڵاتیان ڕەقبێتەوە<٣٠ل٢٥>.
هەروەها لەساڵانی کەم باران و وشکدا لەبەر کەمبوونەوەی بەرهەمی کشتوکاڵی، خەڵکەکە بۆ ئەوەی نەمرن لەبرسا ناچار بوون بەشێکی زۆر ئاژەڵەکانیان سەربڕن، کە ئەوەش بۆ چەندین ساڵ کاری کردۆتە سەر ئابوری ساڵەکانی دواتریان. کەمبوونەوەی ژمارەی ئاژەڵ بۆتە هۆی نەبوونی کەرسەی خاو بۆ بەرهەمی پیشەیی و بەرزبوونەوەی نرخ و کەمبوونەوەی توانای خەڵك بۆ شت کڕین و دواتر کەمبوونەوەی بەرهەمهێنان و برسێتی و دابەزینی ژمارەی دانیشتوان.

لە ناوچەکانی ناوەوە و باشوری شامی گەورە (سوریا، لبنان، ئوردن و فەڵەستین) و باشوری عێراق و ناوەندی ئێران بارانبارین لە ١٠ئینج کەمتر بووە. کەمی باران وایکردووە کەم ساڵ بتوانن پشت بە باران بەستن بۆ بەرهەمهێنانی دانەوێڵە، کە خواردنی سەرەکی خەڵك بووە، بەڵکولە هەندێ شوێندا پشتیان بە ئاوی روبارەکان و دروستکردنی بەنداو و گۆماو لە کەناریاندا بەستووە.
لە ناوچەکانی ناوەوەی ئەنادۆڵ و باکوری ئێران و شوێنە فێنکەکانی کوردستان باران بارین لە نێوان ١٠-٢٠ ئینج بووە. لەم شوێنانەدا توانیویانە بۆ بەرهەمهێنانی زستانە زۆربەی ساڵ پشت بە باران ببەستن، بەڵام لەبەر باران نەبارین لە هاویناندا زەحمەت بووە لە ساڵێکدا لە وەرزێك بەولاوە بە بەرهەمهێنانی فراوان هەستن. لە کەناری دەریاکانی سپی ناوەڕاست بارانبارین لە نێوان ٢٠-٤٠ ئینج بوو، بۆیە لەو ناوچانە دەکرا چوار ورزە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی بکەن.

گواستنەوەی بەرهەم لە ناوچەکانی کەنار دەریا و روبار و دەشتاییەکان و نزیك شارە گەورەکان ئاسانتر بووە، بەڵام لە شوێنە شاخاوییە سەختەکانی نمونەی کوردستان زەحمەتتر و نائارامتر بووە. لەو شوێنەدا لەو ساڵانەی، کە توانیویانە بەهۆی کەشوهەوای باشەوە دانەوێڵەی زیاد لە پێویستی خۆیان بەرهەمهێنن بەهۆی خراپی و سەختی ڕێگاوبان و نەبوونی ئامرازی گونجاوی گواستنەوە نمونەی عەرەبانە لە ٢٠-٣٠ کیلۆمەتر بەولاوە و بە میقدارێکی کەم نەبوبێت بە باری وڵاخ نەیانتوانیوە ئەو بەرهەمانە بگەیەنە بازاڕەکان<٣٠ ل٣٧>.

لە ناوچەکانی میزوپۆتامیا کەنار روبارەکان و دەوروبەری روباری نیل بەهۆی ئاوی زۆر و زەویوزاری کشتوکاڵی زۆر و بەرفراوان و تەختی ڕێگاوبانەوە، قەبارەی گواستنەوەی بەرهەم

زیاتر بووە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا گوند و شوێنەوارەکانی ئەو ناوچانە زۆرجار سەرەڕای کۆنترۆڵی دەسەڵاتدارانی دەوڵەت بەسەریانەوە ڕووبەڕووی هەڕەشە و تاڵانیی چەتە و خێڵە تاڵانچییەکان دەبوونەوە.

بەهۆی ئەو فاکتەرانەوە لەو شوێنانەی ئاوی زۆر بووە وەکو دەوروبەری ڕووبارەکانی دیجلە و فورات و نیل، یان بارانی زیاتر لێ باریوە و ڕێگەوبان باشتر بووە و نزیك بووە لە شارە گەورەکان و بەندەرەکانەوە، بەرهەمەکان قەبارەیان زیاتر و هەمە چەشن بووە. سەرەڕای بەرهەمی زستانە وەکو دانەوێڵە بەرهەمی هاوینەی وەکو توتن و برنج و لۆکەو و میوە و سەوزە چاندراون و لە بازاڕدا ساغکراونەتەوە. ئەو بەرهەمە هاوینانە لە شوێنە سەختە شاخاوییەکان و شوێنە کەم ئاو و بارانەکان ئەگەر کرابێت زۆر کەم بووە و بۆ پێویستی خۆیان بووە، بەتایبەتی بۆ دابینکردنی پێویستیەکانی توێژ و چینە دەسەڵاتدارەکان بووە و زۆربەی دانیشتوان لەبەر هەژاری و بێدەسەڵاتی توانای بەرهەمهێنان و پەیداکردنی ئەوانەیان نەبووە.

لە زۆربەی شوێنەکاندا، ئاژەڵ بەخێوکراون و زۆربەی بۆ دابینکردنی پێویستی خۆیان بووە. گرنگترین ئەو ئاژەڵانەی کە ڕاگیراون بریتی بوون لە مەڕ و بزن و حوشتر و ئەسپ و ئێستر و گوێدرێژ و پەلەوەر. لەو شوێنانەی سەوزایی و ئاوی زۆر بووە، هەروەها لەو شوێنانەی لەوەرگای زۆر بووە وەکو کوردستان و ناوەڕاستی ئەنادۆل، رەوەند و نیمچە رەوەند بە پلەی یەك لەسەر ئاژەڵ بەخێوکردن ژیاون و بەرهەمی خوری و موی بزن و حوشتر و پێستە و ڕۆن و ئاژەڵیان گۆڕیوەتەوە بە دانەوێڵە بۆ خۆیان و ئاژەڵەکانیان و پێویستی تری ناو شارەکان.

ئەوانەی بە ئەرکی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و بەخێوکردنی ئاژەڵیان لەسەربووە، ئەندامانی خێزانی مسکێن و جوتیارە بچووکەکان و شوان و گاوان و رەوەند و نیمچە رەوەندەکان بوون. خێزانی ئەوانە یەکەی بەرهەمهێنان و سەرچاوەی هەموو بەرهەم و سامان و باج و هەموو پێویستیەکانی دەوڵەت و چینوتوێژە دەسەڵاتدارەکان و دەسەڵاتی ئایینی و دابینکردنی پێویستی شارەکان و هەناردەکردنی ئەو بەرهەمانە بوون بۆ ناوچەکانی تر و وڵاتانی تر<١٥ ل٣٥>.

گرنگترین ئەو ئامرازانەی بۆ بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی بەکارهاتوون بە شێوەیەکی سەرەکی بریتی بوون لە گاسن و وڵاخ بۆ کێڵان و تەختکردنی زەوی و راکێشانی جۆگەلە و داس بۆ دروونەوەی دەغڵ. ئەو گاسنانەی بەکارهاتوون بریتی بوون لە دوو پارچە تەختەی نوکداری

پێکەوە بەستراو. هەندێکیان ئەوەندە سووك بوون بە ئاستەم رووبەری زەوییان هەڵکەندووە یان هێندە قورس بووە بە زەحمەت راکێشراوە و بەکارهاتووە. ئەو وڵاخەی بەکارهاتووە لەبەر لاوازی و ئەرکی قورس بەسەریەوە بە نارەحەت گاسنەکەی راکێشاوە. لە ناوچە سەخت و شاخاوەکانی کوردستاندا لەبەر سەختی ناوچەکە و بەرز و نزمی و لێژی زەوی و زۆری بەرد تیایدا هێندەی تر ئەو ئەرکە قورستر بووە لەسەر جوتیار. ئەو داسەی بەکارهاتووە لەبەر کولی و زۆر بەکارهێنانی و خراپی چۆنایەتی کاری جوتیارەکانی زەحمەتتر کردووە. زۆر لە جوتیارەکان لەبەرهەژاری، خاوەنی گاسن یان وڵاخ نەبوون و ناچاربوون لە دەسەڵاتدارانی وەرگرن بەرامبەر بەشێك لە بەرهەمەکانیان. لەبەرهەژاری جوتیارەکان توانای کرینی ئامرازی بەرهەمهێنانیان لە شارەکان کەم بووە، بەڵکو زۆربەی ئامرازی بەرهەمهێنان هەر لە لادیەکاندا بەدەستی هەندێ خەڵکی ناشارەزا دروستکراون و لەبەر خراپیان بەکارهێنانیان بۆتە ئەرکێکی قورس بۆ ئەو جوتیارانە. خراپی و بێکەڵکی ئامرازەکانی بەرهەمهێنان فاکتەرێکی گرنگ بووە لە گەشەنەکردنی بەرهەمهێناندا<١٥ ل٣٥>.

پرۆسەی بەرهەمهێنان بەپێی پلاندانان و مێتودی زانستی نەبووە، بەڵکو لە هەڵبژاردنی پارچە زەوی بۆ چاندن و کێڵان و کاتی چاندن و دروێنەوە و چۆنیەتی ئاودان و خەزنکردن و گواستنەوە و گۆڕینەوە و ساغکردنەوەدا، هەمیشە بەپێی عورف و نەریتی کۆن کراوە و باوباپیریان چۆنیان کردبێت و ریشسپییەکان چیان بڕیاردابێت وایانکردووە. نوێکردنەوە و خوڵقاندن و بیرکردنەوە لەو کارانەدا لە بیری خەڵکدا نەبووە و کەس جورئەتی نەبووە گۆڕانکاریان تێدا بکات.

بەپیتکردنی زەویوزار بەهۆی پەین و سەمادەوە، یان لە ڕێگای چاندنی رووەکی جیاوازەوە لە زەویەکاندا زۆرکەم، یان هەر بەکارنەهاتووە. بۆ هێشتنەوەی پیتی زەوی ساڵە و نا ساڵ پشوویان داوە بە زەویەکان و هیچیان تیادا نەچاندووە. ئەمە وایکردووە، کە خەڵکی تەنها بتوانن سوود لە نیوەی زەویوزارە کشتوکاڵیەکان وەرگرن و هەتا هاتووە ئەو زەویانە لاوازتر بوون و بەرهەمی کەمتریان داوە <٣٠ ل٤٠>.

بەرهەمهێنان لەو سەردەمانەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا بەشێوەیەکی سەرەکی دوو ئامانجی هەبووە.

یەکەمینیان، بەشی هەرە زۆری بۆ دابینکردنی پێویستی خۆدی بووە(اكتفاى زاتى)، کە ئەویش

لەپێش هەموو شتێکدا بۆ دابینکردنی پێویستی خواردنی ساڵانەی خێزانەکە بووە و ئەگەر لێیان زیاد بوبێت بەشێکی کەمی بۆ گۆڕدانەوە بەو پێویستیە بنچینیانەی کە خۆیان نەیان توانیوە بەرهەمی بهێنن یان لە سروشت کۆیکەنەوە بەکارهاتووە.

دووەمیان بۆ دابینکردنی باج و جزییە و سەرانە و بەرتیل و دیاری بووە بۆ کاربەدەستان و باج کۆکەرەوەکان و سەرەك خێڵ و پیاوانی ئایینی. لەبەرئەوە لە زۆربەی شوێنەکان بەرهەمهێان لە پێناوی ساغکردنەوەی بەرهەم نەبووە لە بازاڕەکاندا بەمەبستی فرۆشتن و قازانجکردن، ئەوەی کرابێت بۆ ئاڵوگۆڕ پێکردن بووە. کڕین و فرۆشتن و باجدان هەتا سەرەتاکانی سەدەی نۆزدە عەینی بووە (لە ڕێگەی گۆڕینەوەی کەلوپەل یان دانی باج بە بەرهەم نەکو پارە) و دراو لە لادیەکاندا زۆرکەم بەکارهاتووە. ئەو باج و باجکاریانەی دراوە، بەشێکی بۆ دابینکردنی پێویستیەکانی چین و توێژ و دەسەڵاتداران و سوپا و پیاوانی ئاییینی بووە و ئەوەی زیادبووە لە شارە گەورەکان و کەنار ئاو و دەریاکاندا لە بازرگانیدا بەکارهاتوون.

موڵکداری بێ موڵك و چینی تەمەن کورت

سیستمی بەڕێوەبردنی ئابوری فیوداڵی خێڵەکی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لە لادێکاندا ئیتر دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتەکانی ئێران یان مەمالیکەکانی میسر و میرنشینەکانی کوردستان بوبێت لە ناوەرۆکدا هاوسروشت بوون و رۆڵ و ئەرکیان دوو ئامانجی هەبووە. یەکەمیان کۆنترۆڵکردنی زەویوزار و بەرهەم و بەرهەمهێنان و لە هەمانکاتدا بەکارهێنانی ئەوانە بووە بۆ کۆنترۆڵکردن و زامنکردنی وەلای کۆمەڵگە بە هەموو چینوتوێژەکانیەوە. دووەمیان دابینکردنی پێویستیە ئابوریەکانی دەستەبژێری ئۆروستوکراتی فیوداڵی خێڵەکی دەسەڵاتدار و دەوڵەتەکەیان بووە لە ڕێگای داهاتی باجەکانەوە.

ئەم سیستمە بناغەی بۆ دروستبوونی پێکهاتە و چین و توێژی جیاواز لە کۆمەڵگەدا و چۆنیەتی پەیوەندییان لەگەڵ یەکدا داناوە و جۆری پەیوەندیان لەگەڵ زەویوزار و کاردانەوەی ئەوانە لە بازارەکاندا.

بەپێی عورفی خێڵەکی کەس موڵکی تایبەتی نەبووە و زەویوزار موڵکی خێڵ بووە و سەرەك خێڵ و دەست و پێوەندی مافی تەسەروف کردنیان پێوەی هەبووە. بەپێی عورفی فیوداڵی خێڵەکی و شەریعەتی ئیسلامی، زەویوزاری ژێر دەسەڵاتی ئەو دەوڵەتە موڵکی تایبەتی کەس نەبووە بەڵکو موڵکی دەوڵەت بووە و شا\سوڵتان یان میر مافی بڕیاردانی چۆنیەتی بەکارهێنانیان و تەسەروفکردن پێیانەوە دەخاتە ئەستۆی چەند توێژ و پێکهاتەیەك بەپێی ئاستی وەلایان بۆ شا\سوڵتان و ئەو دەوڵەتە. هەتا ئەو توێژانە نزیك تر بوونایە لە ئۆروستۆکراتی دەسەڵاتدار و وەلایان زیاتر بوایە و پاڵپشتیان بکردایە لە بڕیاردان و شەڕو شۆڕەکاندا، ئەوانەیان زیاتر بەرکەوتووە و پێگەی کۆمەڵایەتیان بەرزتر بووە.

ئەگەرچی زەویوزارێکی زۆر لە ژێر تەسەروفی چەندین توێژی کۆمەڵایەتیدا بوو و وەکو موڵکی خۆیان سەیریان دەکرد، بەڵام بەهۆی گۆڕانی بەردەوام لەو مافەدا هەمیشە ئاڵوگۆڕی بەردەوام لەو موڵکایەتیدا ڕوویداوە. ئەو ئاڵوگۆڕکردنە لە لایەکەوە بۆ ئەوەی دەسەڵاتی رەهای دەوڵەت دەگەڕایەوە، کە نەیویستووە چین و توێژی موڵکداری بەهێز لە کۆمەڵگەدا دروست بێت و ببنە هەڕەشە لە سەریان و لەلایەکی ترەوە گەڕاوەتەوە بۆ ناسەقامگیری بەردەوامی کۆمەڵگەکان. ناوچەکانی دەوڵەت بەهۆی ململانێوە و شەڕوشۆڕ وگۆڕانکاری لە بەلانسی نێوان دەسەڵاتدار و

پێکهاتە و زیاد و کەمبوونی وەلایان بۆ دەوڵەت وایکردووە، کە پێگەی ئەوانە لە کۆمەڵگەدا گۆڕانکاری بەسەربێت و بەپێی ئەوەش موڵکایەتی زەویوزار گۆڕانکاری بەسەرداهاتووە. هەروەها بە گۆڕانی شا\سوڵتان یان گۆڕانکاری لە خێڵ و بنەماڵەی دەسەڵاتدار و دروستبوونی دەوڵەتی نوێ یاخود گۆڕانکاری لە کاربەدەستانی دەوڵەت و سوپا لە ناوچەیەکدا کاردانەوەی هەبووە لەسەر موڵکایەتی زۆربەی ئەوانەی مافی تەسەروف کردنیان هەبووە بە زەویوزاری ناوچەکەوە. بەو گۆڕانکارییانە زەویوزار لە بنەماڵە یان گروپێك یان خێڵێك سەندراوە و دراوە بە خەڵکی تر. ئەو موڵکایەتیە شێوەی پاداشت دانەوە یان دیاری بەخۆوە بینیوە بۆ بنەماڵەیەك یان پیاوێکی نزیك لە دەسەڵاتدارەوە یان پیاوێکی ئایینی یان سەرەك خێڵێك یاخود بەکاربەدەستانی سوپا و دەوڵەت دراوە لەباتی دانی مووچە پێیان<١٥ ل١٠\١٠٦ ل١٧٩>.

بەپێی ئەمانە موڵکایەتی زەویوزار سەنەدێك نەبووە لە نێوان ئوروستوکرتی دەسەڵاتدار و ئەو کەسانەدا و بەهیچ شێوەیەك مسۆگەر نەبووە و هیچ بنەمایەکی یاسایی و موڵکایەتی نەبووە. ئەوەی رۆژێك موڵکدار و پایەبەرز بووە لە ناوچەیەکدا رۆژی دواتر رەنگە هەرچیەکی هەبووبێت لە دەستی چوو بێت و لە کۆمەڵگەکەدا خۆی و بنەماڵەکەی بێ موڵك و داهات رسوا و شاربەدەر کرابن. ڕاستە هەمیشە چین و توێژی دەسەڵاتدار و خاوەن موڵك و سامان هەبووە و پایەی بەرزیان هەبووە لە کۆمەڵگەدا، بەڵام لەهەمانکاتدا هەر یەك لەوانە تەمەن کورت بوون و چاك زانیویانە ئەوەی هەیانە هەتا سەر نابێت. ئەمە وای لەو توێژانە کردووە، کە دڵیان نەسوتێت بەو موڵکانە و بەرهەمهێنان و گەشەکردنی بەرهەمهێنان و ڕێگاوبان وماڵی جوان و ئاوەدانکردنەوەی وڵاتەکە، چونکە بە موڵکی خۆیان نەزانیوە و هەتا بۆیان کرابێت لە ڕێگای گەندەڵی و دزی و بەرتیل و ئازاردانی خەڵك و چەوساندنەوەیانەوە بە کورترین ماوە سامانی خۆیان زیادکردووە و لەباتی بەکارهێنانی لە وەبەرهێناندا لە ترسی ئەوەی لێیان نەسەنرێ شاردویانەتەوە<١٠٦ ل١١١،١٠٣>.

لەسەر ئەم پرنسیپە دەسەڵاتدارانی فیوداڵی خێڵەکی بەسەر چەند توێژێکی سەرەکییەوە دابەشبوون. بەشێکیان ئەو توێژانە بوون، کە بەشێك لە زەویوزاریان بە ناوەوە بووە و تەسەروفیان پێوە کردووە و دووەمیان ئەو توێژانە بوون، کە ئەرکی باج کۆکردنەوە و سەرپەرشتی زەویوزاری میرییان کردووە.

شا\سولتان دەوڵەمەترین و بەدەسەڵاترین تاکی کۆمەڵگا بووە. بێجگەلە داهاتی زۆری باجەکان و تاڵانکاری دەرەوە، مافی تەسەروفکردنی بەسەر رێژەی ١٠-١٥% باشترین و دەوڵەمەترین زەویوزاری کشتوکاڵیدا هەبووە. ئەو زەویانە کەوتونە ناوچەی جیاوازی دەوڵەتەکانەوە و مسکێن و کرێکاری کشتوکاڵی و کۆیلە کاریان تێداکردووە و خەڵکانی نزیکی خۆیان سەرپەرشتیان کردووە. ئەم شوێنانە بێجگەلە لەوەی سەرچاوەی داهاتی ئابوری زۆر بووە بۆ مەسرەفەکانی کۆشک جێگای سەیران و راو و حەسانەوەشیان بووە و هەموو کەسێ بە ئاسانی بۆی نەبووە توخنی ئەو شوێنانە بکەوێت. بوونی ئەمانە و کەمکردن و زیادکردنیان بەندبووە بە توانا و دەسەڵاتی سوڵتان\شاوە و ماندنەوەی لە دەسەڵاتدا. بە گۆڕانی ئەوان ئەو موڵکانە لە بنەماڵەکانیان سەندراوەتەوە و دراوەتە دەست ئەوانەی دوای خۆی یان دابەشکراوە بەسە بنەماڵەی تردا.

بەشێکی گرنگ لە ئۆروستۆکراتی بنماڵەکانی خێڵی دەسەڵاتدار، شازادە و خزمە نزیکەکانیان بووە کە ڕۆڵیان لە بەڕێوەبردنی کاروباری دەوڵەتدا هەبووە و هەمیشە ململانێیان لە نێوانیاندا هەبوو بۆ پچڕینی دەسەڵات و سامان و موڵکی زیاتر.

زۆرجار بە مەبەستی دوورخستنەوەیان لە دەسەڵاتی ناوەندی ئەرکی سیاسی و ئیداری و سەربازی ناوچەکانیان پێ دراوە و لەبەرامبەردا زەویوزاری بەنرخی کشتوکاڵیان پێ بەخشراوە یاخود خۆیان لەڕێگای هەڕەشە و گەندەڵیەوە دەستیان بەسەر زەویوزاری خەڵکی تردا گرتووە.

دەسەڵاتدارانی دەوڵەت، کە ئەرکیان بەڕێوەبردنی ئەرکە ئیداری و ئابوری و سیاسی و سەربازیەکان بوو لە وەزیر و پیاوانی کۆشک و سەرەك لەشکر و والی و خەڵکانی تری ئورستوکراتی دەسەڵاتدار لە جیاتی موچە موڵکایەتی زەویوزاری کشتوکاڵیان پێ بەخشراوە و لەسەر داهاتەکانیان ژیاون.

توێژێکی تر، کە لە ڕێگەی وەقفەوە تەسەروفیان بە زەویوزار و موڵك و هەندێ سامانەوە کردووە خەڵکانی ئایینی و قازی و پیاوچاکان بوون. ئەو زەویوزار و موڵکانە پێشتر میری بوون، یان موڵکی هەندێ خەڵکانی ناوچەکە بوون و لێیان سەنراوە، یان هەندێ موڵکدار خۆیان بەشێك لە موڵکەکانیان داوە بە وەقف لە پێناوی مانەوەی بەشێك لە موڵکەکانیان و ڕازیبوونی پیاوانی دەسەڵاتداری دەوڵەت و ئایینی لێیان. بەوەش پێگەی کۆمەڵایەتیان بەرزبۆتەوە و بڕوایان وابووە لە قیامەتیشدا خودا پاداشتیان دەداتەوە. داهاتی ئەمانە وا دانربوون، کە بۆ دابینکرنی ژیانی پیاوە

ئایینیە گەورەکان و شێخەکان و دروستکردنی مزگەوت و تەکێ و جێگەی حەوانەوە و کارێز هەڵدان و ڕێگاو پرد دروستکردن بەکاربهێنرێن. بەڵام لە پراکتیکدا زۆربەی ئەوانە لە ڕێگەی گەندەڵی و بەرتیل و خزمایەتی و وەلاوە بوونەتە موڵك و سەرچاوەی ئابوری بۆ توێژێك لە پیاوانی ئایینی و شێخ و قازی و دەسەڵاتدارانی دەوڵەت و سوپا. لەگەڵ ئەوەشدا ئەو زەوییانە هەمیشە لەژێر چاودێری دەوڵەتدا بوون و بەردەوامبوونی ئەوانە لە بەکارهێنانیاندا بەندبووە بە وەلایان بۆ شا\سوڵتان و ئەو کەسانەی بەپێی رۆژگار دەسەڵاتدار بوون. بە گۆڕانکاری لەوانەدا گۆڕانکاریش لە توێژانەدا هاتووە، کە تەسەروفیان بە وەقفەوە کردووە<٨٥ ل٢٠٧>.

لە زۆربەی ناوچەکانی دەوڵەتەکاندا توێژێکی بچووک هەبوون، کە هەر لەکۆنەوە پشتاوپشت زەویوزاری خۆیان هەبووە. ئەمانە هەمیشە لەژێر هەڕەشەی توێژە دەسەڵاتدارەکانی فیوداڵی خێڵەکیدا بوون و موڵکەکانیان کەم و زۆر لێ زەوتکراوە. هەندێکان لە ڕێگەی بەرتیلدان و خزمایەتی و دانی بەشێك لە موڵکەکانیان بە وەقف توانیویانە بەشێك لە موڵکەکانیان بپارێزن. بە لاوازبوونی دەسەڵاتی دەوڵەت، هەندێکیان دەرفەتیان هێناوە و گەڕاونەتەوە سەر زەویوزارەکانیان<٣٠ ل٣٣\ ١٥ ل١٠>.

روانگەی سیستمی فیوداڵی خێلایەتی بۆ میللەتان و پێکهاتەکانی کۆمەڵگە خێڵەکیانە بووە. لای ئەوان بێجگەلە خێڵ و بنەماڵەی دەسەڵاتدار خەڵکەکانی تر هەموو رەعیەت بوون و دەبێ ملکەچی خێڵی دەسەڵاتداربن.

لەسەر بنەمای ئەم راستیە کۆمەڵگەی فیوداڵی خێڵەکی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بەشێوازی کۆمەڵگەی فیوداڵی ئەوروپا تەنها بەسەر چین و توێژی کۆمەلایەتی جیاوازدا دابەش نەبوو، بەڵکو لەهەمانکاتدا لە پێکهاتەی جیاواز پێکهاتبوو. زۆربەی خێڵ و میللەت و گروپ و ناخێڵەکییەکانی کۆمەڵگەکە لە دەرەوەی خێڵ و بنەماڵەی دەسەڵاتداربوون، بێجگە لە ئەو خێڵ و گروپانەی، کە لەکاتێکی دیاریکراودا لەوانەوە نزیك بوون، بە رەعیەت و هاونیشتیمانی پلە دوو و سێ و خوارتر حسابیان بۆ کراوە. راستە هەموو ئەو پێکهاتانە لە چین و توێژی جیاواز پێکهاتوون، بەڵام بە راونگە و پێوانەی فیوداڵی خێڵەکی هەر هەموویان خراونەتە خانەیەکی کۆمەڵایەتی تایبەتییەوە.

ئەم خاسڵەتە هەتا ئێستا کاردانەوەی گرنگی بەسەر کۆمەڵگە و سیستەمی حوکمڕانی و روانگە و هەڵسوکەوتی پارت و هێزە سیاسیەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا هەیە. دابەشبوونی کۆمەڵگەکان بەسەر پێکهاتەی جیاواز، ئیتر ئەوانە نەتەوایەتی، ئایینی و مەزهەبی بن، یان حیزبی سیاسیبن، رێگرە لە بەهێزبوونی چینوتوێژە نوێیەکانی کۆمەڵگە و بەشداریکردنیان لە بڕیاردانی سیاسی و ئابوریدا.

لەناو ئەو پێکهاتانەدا هەندێ خێڵ و بنەماڵە لە کات و شوێنی تایبەتیدا پێگەی کۆمەڵایەتی بەرزتریان پێ بەخشێنراوە و ئەرکی کاربەڕێوەبردنی ناوچەیەکیان پێسپێردراوە و لەهەمانکاتدا مافیان پێدراوە، کە تەسەروف بەو زەویوزارەی کە لەسەری ژیاون بکەن. هۆکاری ئەوە بۆ لاوازیی دەسەڵاتی ناوەندی گەڕاوەتەوە لە هەندێ ناوچەدا. لەوانە ململانێی دەسەڵاتدارانی دەوڵەت بووە لەگەڵ دراوسێکانیاندا، یاخود نمونەی میرنشین وهەندێ خێڵەکانی کوردستان بووە، کە دەوڵەتی عوسمانی و ئێران لە پێناوی بەرهەڵستیکردنی یەکتریدا ئەو دەرفەتەیان پێداون. لە بەرانبەردا ئەوانە بەشداری و پشتگیری دەوڵەتیان کردووە لە شەڕەکانیدا و پارێزگاری سنوورەکانیان کردووە و ئەگەر باجیشیان نەدابێت ساڵانە بەناوی دیارییەوە سامانێکی زۆری

مەڕومالآت و بەرهەمی تری کشتوکاڵییان پێشکەش بە ئۆروستۆکراتی دەسەڵاتدار کردووە<٨٥ ل٢٢١>.

لە شوێنی تردا، وەکو میسر بەهۆی لاوازی دەسەڵاتی ناوەندی عوسمانییەوە ڕازیبوون بەوەی مەمالیك حوکمی ئەو وڵاتە بگرێتە دەست، لە بەرانبەردا باجی ساڵانەیان داوە بە عوسمانییەکان و هاریکاری سەربازی و سیاسیان کردوون. لەو وڵاتە بەهۆی خاسڵەتی مێژووی کۆنەوە دەسەڵاتی ناوەندی و سەربازی هەر بەهێز بووە و زیاتر سەرکردە مەمالیکەکانی سوپا کۆنترۆڵی زەوی کشتوکاڵی و بەرهەمهێنان و باج کۆککردنەوەیان کردووە. مەسەلەی سەرپەرشتیکردنی زەوی و باج کۆکردنەوە لە عێراق بەهۆی ململانێی عوسمانییەکان و ئێران لەو ناوچانەدا، دەوڵەتی عوسمانی نیمچە سەربەخۆیەکی دابوو بەوالیەکانی ئەو ناوچانەوە و سەرکردەکانی سوپادا، کە لە شارەکان و دەوروپشتیاندا، کە دەسەڵاتیان هەبوو لەڕێگەی هەندێ بنەماڵە و ئەعیانی ناوچەکانەوە خۆیان باجەکانیان کۆبکەنەوە. لەو شوێنانەی کەدەسەڵاتیان بەسەریدا نەبوو زیاتر مافی تەسەروفکردنی زەویوزاریان داوە بە هەندێ لە خێڵەکان لە بەرانبەردا ئەرکی باج کۆکردنەوە و سەرکوتکردنی خێڵەکانی تر و پاراستی ئارامی ڕێگاوبانیان پێسپاردوون<٣٠ ل١٢>.

ئەمە سیستمی فیوداڵی خێڵەکی و ململانێی خێڵەکی لەو ناوچانەدا بەهێزتر دەکرد و لەهەمانکاتدا لەبەرئەوەی شێخی ئەو خێڵانە سەرەڕای بەشی خۆیان باجی دەوڵەتیشیان لە مسکێنەکان سەندووە هێندەی تر ژیانی ئەوانەی دوایی سەختکردووە و کاری خراپی هەبووە لەسەر بەرهەم و بەرهەمهێنان. ئەمە لەناوچەکانی ناوەوەی شامی گەورەش پەیرەوکراوە.

لەبەرئەمە جێگای سەرسووڕمان نییە، کە نەریتی خێڵەکی و شەڕ و ململانێ لەو ناوچانەدا بەدرێژایی مێژوو و هەتا ئێستا کاردانەوەی لەسەر ئەو گۆمەڵگەیانە بەهێزە. دەوڵەتەکانی ئێران بەناوی پێدانی بەشێك لەتاڵانی و تەسەروفکردن بە زەویوزار و کاربەڕێوەبردنی دەوڵەتەوە، ژمارەیەك زۆر خێڵیان لە ناوچەیەکەوە گواستوتەوە بۆ ناوچەیەکی تر. نمونەی ئەوانە ئەو خێڵە کوردانە بوون، کە رەوانەی ناوچەکانی رۆژهەڵاتی ئێران و ئەفغانستان کراون. لەو ڕێگەیەوە بە گواستەوەی ئەوانە لەو شوێنانەی کە پێشتر تیایدا ژیاون هەڕەشەو ترسیان لەسەر دەوڵەتی ئێران نەهێشتووە و موڵك و زەویزارەکانیان داون بەو خێڵانەی کە لەخۆیانەوە نزیکبوون، لەهەمانکاتدا ئەو خێڵانەیان لەناوچە نوێیەکاندا لە شەڕوشۆڕدا بەکارهێناوە بۆ سەرکوتکردنی راپەرینی خەڵکی ئەو ناوچانەی کە بۆیان نێردراون<٩٦ل١٩>.

هەڵبەتە ئەم ڕێکەوتنانە هەمیشەیی نەبوون و گۆڕانکاری لەو دۆستایەتیانەدا کراوە. بە بەهێزبوونی ئەو پێکهاتانە یان بە کەمبوونی وەلایانەوە یان بە گۆڕینی شا\سوڵتان یان بنەماڵەی دەسەڵات یان گۆڕینی دەوڵەت، گۆڕانکاری بەسەر ڕۆڵ و پێگەی ئەو توێژانەدا هاتووە. ئەوانەی لابراون بوونەتەوە رەعیەت و تازەیان لە جێگە داناون. ململانێی ناوخۆی ئەو خێڵ و پێکهاتەو بنەماڵانە فاکتەری سەرەکی بووە، کە لە ڕێگایانەوە ئوروسیتۆکراتی دەسەڵاتدارانی ئەو دەوڵەتانە توانیویانە دەست لە کاروباریاندا وەردەن و جێگا گۆڕیان پێبکەن و بۆ بەرژەوەندی خۆیان بەکاریان بهێنن.

سروشتی خێڵەکی ئەو پێکهاتانە و ململانێی ناوخۆیان لەلایەکەوە فاکتەرێکی بنچینەیی گرنگ بوو بۆ بەردەوامبوونی سیستمی فیودالّی خێڵەکی بەگشتی و لە لایەکی ترەوە ئەوانەی وا لێکردووە، کە نە لە توانایاندا بێت گۆڕانکاری و چاکسازی لەو سیستمەدا بکەن و نە لە بەرژەوەندیاندا بووە.

باجکۆکەرەوەکان توێژێکی گرنگی فیودالّی خێڵەکی

سەرەڕای ئەوەی چەند توێژێکی سەرەوەی فیودالّی خێلایەتی بە پلەی جیاواز موڵکایەتی و مافی تەسەروفکردن بە بەشێك لە زەویوزاری لادێکانیان پێ بەخشرابوو، هەروەها هەندێ ناوچە بە وەکالەت درابووە دەست پێکهاتەکان، بەڵام ئەوانە تەنها بەشێك بوون لە زەویوزاری کشاتوکاڵی و بەشێوەیەکی گشتی یان باج و رسوماتیان نەداوە بە دەوڵەت، یان ئەگەر دابیشیان هەمیشەیی نەبووە و قەبارە و رێژەی دیاریکراو بووە بە هاوسەنگی هێز لە نێوان دەسەڵاتی ناوەندی و ئەو توێژانەوە یاخود شێوەی دیاری بەخۆوە بینیوە. بەشی هەرە زۆری زەویوزار میری (موڵکی دەوڵەتی فیودالّی خێڵەکی بوون) و مسکێن کاریان تێداکردووە و بە راستەوخۆ یان ناراستەوخۆ دەوڵەت سەرپەرشتی کردوون و هەتا بۆیکرابێ ویستویەتی سنووری ئەو ناوچانە گەورە بکات. بەرهەم و داهاتی ئەمانە سەرچاوەی سەرەکی باج و پێداویستیەکانی ئوروستوکرتی دەسەڵاتدار و دەوڵەت و سوپا بووە.

لەگەڵ ئەوەی باج کۆکەرەوەکان لەلایەن دەوڵەتەوە ئەرکی سەرپەرشتیکردنی زەویوزاری میری و باج کۆکردنەوەیان پێ دەستپێردا، بەڵام لە پراکتیکدا ئەمانە بوونەتە توێژێکی گرنگی دەسەڵاتداری فیودالّی خێڵەکی و بەشێك لە دەسەڵاتی سیاسی و ئابوری و لەهەمانکاتدا بە کردەوە بوونەتە موڵکداری زەویوزار و رێژەیەکی زۆر لە داهات و سامان.

باج کۆکەرەکان لە رەعیەت و خەڵکی سادە نەبوون، بەڵکو لە چینی سەربازبوون و(چینی سەرباز(عەسکەر) بە هەموو ئەو توێژانە وتراوە، کە لە شا\سوڵتان و دەستەبژێری ئۆروستۆکراتی خێڵی دەسەڵاتدارەوە نزیك بوون و کاربەڕێوەبەری دەوڵەت بوون و بڕیارەکانی ئەوانیان جێبەجێ کردووە) لە ڕێگەی تەبەعیەت و وەلا و خزمایەتی و بەرتیل و واستە و دابەشکردنی داهاتەوە دانراون. لەبەرئەوە گەندەڵێکی بەرفراوان لە پرۆسەی دانانی ئەمانەدا و هەروەها سەرپەرشتیکردنی زەویوزار و دانانی قەبارەی باج و چۆنیەتی کۆکردنەوەیان و بەکارهێنانیان هەبووە<١٥ ل٧٩>\ ٨٥ ل٢٠٧>.

وەکو توێژەکانی تری فیودالّی خێڵەکی، ئەم توێژەش ئالّوگۆڕی هەمیشەیی لە ریزەکانیدا و شێوازی کاروبار و رێکخستنیاندا کراوە. هۆکاری ئەوەش لەلایەکەوە بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە، کە ئەمانە لەدوای ماوەیەك کارکردن لە ڕێگەی گەندەڵی و دزی و بەرتیلەوە بوونەتە خاوەن

زەویوزارێکی زۆر بەناوی دابینکردنی پێویستیەکانی خۆیان و هەروەها لادانی بەشێکی باش لەداهاتی باج بۆ خۆیان. ئەمە وایکردووە سامان و پێگەی کۆمەڵایەتیان بەهێزبێت و ببنە هەڕەشە لەسەر ئۆروستۆکراتی دەسەڵاتداری وڵات. سەرەڕای ئەمانە ناسەقامگیری و ململانێ لە ناوچەکان و هەروەها جێگورکێ و گۆڕانکاری لە ڕیزی دەسەڵاتداراندا جێگۆڕکەی لە ریزی ئەوانەدا دروستکردووە، کۆن لابراون و خەڵکی نوێ لە شوێنیاندا دانراون.

لەبەرئەوەی باج، داهاتێکی سەرەکی بوو بۆ شا\سوڵتان و دەوڵەت و دەستەبژێری دەسەڵاتدار، بردن و دزینی ڕێژەیەیەکی زۆر لەو داهاتانە لەلایەن ئەو توێژەوە ئەو داهاتانەی کەمکردۆتەوە و کاریکردۆتە سەر بووجەی دەولەت. بەتایبەتی لە سەدەی حەڤدەوە بەهۆی شکستهێنانی ئەو دەوڵەتانەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لە تاڵانکردنی دەرەوە، کەمبوونەوەی داهاتەکانی ناوەوە کاریگەری گەورەی هەبووە لەسەر بووجەی ئەو دەوڵەتانە کە وایلێهاتووە داهاتەکانیان بەشی خەرجیان نەکات.

لە پێناوی بەلانس دروستکردن لە بووجەدا ئەو دەوڵەتانە هەوڵیان داوە ئاستی باجدان بەرزکەنەوە. ئەستەم بوو بتوانن ڕێژە و جۆری باج لەسەر خەڵکی رەعیەتی بەرهەمهێنەر زۆر زیادبکەن، لەبەرئەوەی ئەوە دەبووە هۆکاری زیادبوونی نارەزایی و برسێتی و هەژاری و مەترسی ڕاپەرین لە ناوچەکاندا. بۆیە دەوڵەتەکان بۆ مسۆگەرکردنی داهاتی باجەکان و زیادبوونیان هەوڵی چاکسازییان داوە لە سیستەم و شێوازی باج کۆکردنەوەدا.

شێوەیەکی ئەو چاکسازییە بریتی بوو لە لابردنی دز و گەندەڵەکان لە ریزی باج کۆکەرەوکاندا و دانانی خەڵکی تازە لە جێگەیاندا. بەڵام چونکە ئەوەش بە ڕێبازێکی گەندەڵانە کراوە و خەڵکی گەندەڵی تازەی چاوبرسی هاتوتە جێگای کۆنەکان، لەباتی ئەوەی ببێتە هۆکاری زیادبوونی داهاتەکانی دەوڵەت بۆتە هۆی زیاتر رووتاندنەوەی خەڵکەکە. چونکە ئەوانەی هاتوون لە کۆنەکان برسیتر و چاوچنۆکتربوون و لەوانەی پێشتر زیاتر هەڵپەی رووتاندنەوەی خەڵکیانکردووە، ئەم کردارە نەبۆتە هۆی زیادبوونی داهاتی دەوڵەت و لەهەمانکاتیشدا لە بەرژەوەندی خەڵکی هەژاردا نەبووە.

شێوازێکی تری هەوڵدانی دەوڵەتەکان بۆ زیادکردنی داهاتی باج، بە روانگەی خۆیان چاکسازی بنچینەیی بووە لە شێواز و سیستمی باج کۆکردنەوەدا. هەتا سەرەتاکانی ساڵەکانی ١٦٠٠ سیستمی تیمار کە دەوڵەتی عوسمانی کۆنترۆڵی راستەوخۆی بەسەردا هەبوو لە ئەنادۆڵ لە رێی سوپاهییەوە بەردەوام بوو. بەهەمان شێوە ئەو سیستمە لە ئێران پەیڕەوکراوە، بەڵام لەوێ بەهۆی دروستبوونی دەوڵەتی نوێ تیایدا، ئەو سیستمە بۆ ماوەیەکی زیاتر مایەوە<٩١ ل٣٨٩>.

سوپاهی بریتی بوون لە توێژێکی چینی سەرباز، کە یان خزمایەتی و نزیکایەتیان هەبوو لەگەڵ بنەماڵەی دەسەڵاتداری دەوڵەتدا، یان هەندێ خێڵی دەست رۆیشتووی ناوچەکان بوون، کە وەلای تەواویان هەبوو بۆ شا\سولتان و ئۆروستۆکراتی دەسەڵاتدار. زۆربەی ئەوانە لە هۆزە دەسەڵاتدارە تورکەکانی ئەو دەوڵەتانە بوون و ئەرکی سەرپەرشتیکردنی زەوی کشتوکاڵی و باج کۆکردنەوەیان پێ سپێردرابوو. هەر یەکێ لەوانە بۆ دابینکردنی ژیانی خۆیان و خێزان و پیاوکانیان چەند پارچە زەوێکیان پێدرابوو و لەهەمانکاتدا زەویوزاری کشتوکاڵی ناوچەیەکیان لە ئەستۆدا بوو، کە سەرپەرشتی بکەن و باجەکانی دەوڵەتی تێدا خڕبکەنەوە<٨٥ ل٢٤\ ١٠٦ ل١٧٩>.
ئەمانە چەکدار و جەنگاوەر بوون و هەر یەکێکیان چەکداری خزمی خۆی لەگەڵدا بوو. هەر هەموو ئەوانە لەژێر چاودێری و ئەمری سونجوقدا بوون (سونجق یەکەی ئیداری و سیاسی و سەربازی ناوچەیەك بوو کە یەکسەر بەدەوڵەتەوە یان والیەوە بەسترا بوو). سپاهی سەرەڕای سەرپەرشتیکردنی زەویوزاری میری و باج کۆکردنەوە، خۆیان بە خاوەن موڵك و بەشێك لە دەسەڵات دادەناو ئەرکی سەقامگیری و ئاسایشتی ناوچەکەیان لە ئەستۆدا بوو. سەرەڕای ئەوە دەبوایە بەشداری لە شەڕکانی ناوخۆ و دەرەکی دەوڵەتدا بکەن.
سوپاهی هەتا کۆتایی ساڵەکانی ١٥٠٠ ڕۆڵی گرنگیان هەبووە لە سەرکوتکردنی ناڕەزایی و راپەرینی ناوخۆ و شەڕەکانی دەوڵەتەکاندا، بەڵام بەهۆی سروشتی کۆنی خێلایەتیان لە جەنگدا و قبوڵ نەکردنی چەك و مێتودی سەربازی مودێرن بە تایبەتی لە دەوڵەتی عوسمانیدا هەتا دەهات لەو رووەوە ڕۆڵیان کەم دەبۆوە.

لەبەر شکستهێنانی ئەم توێژە لە دابینکردنی داهاتی پێویست بۆ دەوڵەت و دەستەبژێری ئورستوکراتی دەسەڵاتدار و بەهێزبوونی پێگەی کۆمەڵایەتیان، دەوڵەتی عوسمانی لە کۆتایی ساڵەکانی ١٦٠٠ لە سەرەتادا لە ئەنادۆڵ و دواتر لە سوریا و میسر دەستی بە هەڵوەشانەوەی ئەم سیستمە کرد و زۆربەی سوپاهی دوورخستەوە لەو ئەرکە و سیستەمێکی نوێیی باج کۆکردنەوە و

سەرپەرشتیکردنی زەویوزاری کشتوکاڵی بونیادنا، دوابەدوای ئەوانیش دەوڵەتی قاجاری نوێی ئێرانیش هەمان ڕێگەی گرتەبەر<١٥ ل٧٩ >.

به پێی سیستمە نوێیەکە، سەرپەرشتیکردنی ناوچەیەکی کشتوکاڵی و باج کۆکردنەوە به قۆنتەرات به تاکێك یان بنەماڵەیەکی چینی عەسکەر دەدرا. ئەو قۆنتەراتە لەلایەن قازیەوە مەزاد دەکراو ئەوەی بیتوانیایە زۆرترین داهاتی باج، بۆ دەوڵەت کۆبکاتەوە قۆنتەراتەکەیان پێ دەدا. هەرچەندە ئەم سیستمە لەگەڵ بنەما و عورفی فیوداڵی خێڵەکی و شەریعەتی ئیسلامی جیاواز بوو، بەڵام لەبەرئەوە سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری لەسەرەوە هەتا خوارەوە سروشتێکی فیوداڵی خێڵەکی هەبوو ئەم سیستمەش سروشت و روخساری ئەوی وەرگرت. ئەو قونتەراتە ساڵ بەساڵ تازەدەکرایەوە و قۆنتەراتچیەکان دەبوایە پێشەکی ڕێژەیەك لە داهاتی باجەکانیان بدایە بە دەوڵەت. ئەمە لە لایەکەوە بووە هۆی ئەوەی ئەو قۆنتەراتانە بکەوێتە دەستی توێژێکی خاوەن سامان، کە پارەی نەقدیان هەبوو، لەلایەکی ترەوە ئەوانە بۆ دابینکردنی پارەی نەقدی، مسکێن و جوتیارەکانیان ناچاردەکرد باجەکانیان لە باتی عەینی بە نەقدی بدەن. ئەم پرۆسەیە بەهۆی زیادبوونی ئاڵووێری دراو بنەماکانی فیوداڵی خێلایەتی لاواز دەکرد و ڕێگەی بۆ زیاتر ئاڵو گۆڕی بازرگانی و بەستنی لادێکان بە بازاڕ خۆشدەکرد. سەرەڕای ئەوە توێژێکی نوێی خاوەن کەپیتاڵی سەرەتایی دروستکرد، کە کەوتنە کاری بانکی و گۆڕینەوەی دراو و دانی قەرز بە مسکێن و جوتیارەکانی تر. لەبەرئەوەی سوود سەندن لە قەرزدان بەپێی شەریعەتی ئیسلامی حەرام بوو لە باتی ئەوە پیاوانی ئایینی سەلەمیان بۆ داهێنان.

سەلەم کڕینی بەرهەمی جوتیار بوو بە سەوزی پێش پێگەیشتنی بەرهەم بە میقدارێك پارەی کەم، جوتیار پێشەکی نیوەی پارەکەی وەردەگرت و کە بەرهەم پێدەگەیشت نیوەکەی تری وەردەگرت. خاوەن قەرز بەرهەمەکەی لە جوتیار دەسەند و ئیتر گوێی نەئەدا بەوەی ئایا چی بۆ جوتیار دەمێنێتەوە بۆ دابینکردنی پێویستی ژیانی خۆی و خێزانەکەی.

دروستبوون و بەهێزبوونی ئەم توێژە باج کۆکەرەوە نوێیە وایکرد ئەوانە بە هەوەسی خۆیان بتوانن مسکێن و جوتیارەکان بدۆشن. لە کڕینی بەرهەم لە جوتیارەکان بە نەقدی ئەوان بوون نرخیان دادەنا، چونکە لە لایەکەوە پاڵپشتی دەوڵەتیان هەبوو بەهۆی کۆکردنەوەی باج بۆی و لە

لایەکی ترەوە، چونکە پێگەی کۆمەڵایەتیان هەتا دەهات بەرزدەبۆوە و پارە و سامانێکی زۆریان چنگ دەکەوت، لە ڕێگەی بەرتیل و واستە و هەڕەشە و بەکارهێنانی خەڵکی چەکدارەوە دەستەلاتدارانی سیاسی و سەربازی و پیاوانی ئایینیان بەلای خۆیاندا ڕادەکێشا و مونافیسەکانیان سەرکوتدەکرد.

لەڕێگەی سەندنی باجی قورس لە مسکێن و جوتیارەکان و کرینی بەرهەمەکانیان بە هەرزان و هەروەها سەلەم بەکارهێنان، جوتیارەکان وایان لێهات هەتا دەهات زیاتر زەلیل دەبوون و دەکەوتنە باری قورسی قەرز و هەژاری و بێ دەرەتانییەوە. لە ساڵی وشکانی و کەمی بەرهەم و بڵاوبوونەوەی پەتا و نەخۆشی لەناو مرۆڤ و ئاژەڵ و کشتوکاڵدا، باری جوتیاران هێندەی تر سەغڵەت دەبوو و بەشێکیان بە تایبەتی لە ئێران ناچاردەبوون زەوییەکانیان لە باتی قەرز بدەن بەو باج کۆکەرەوانە و خۆشیان پەرەوێز ببن و بە کرێیەکی کەم رۆژانە کار لە زەوی ئەو توێژەدا بکەن یان دەربەدەری شار و وڵاتان بن. لەهەمانکاتدا ئەو توێژە لەبەرئەوەی ڕۆڵیان هەبوو لەسەر زەوی و باج و کرین و فرۆشتنی بەرهەمدا توانیویانە دەست وەردەنە بڕیاری جۆری ئەو بەرهەمانەی کە لە لادێکاندا چاندراوە.

ئەم توێژە دەکرا ببوایە بە هەوێنی دروستبوونی چینێکی کۆمەڵایەتی خاوەن کەپیتاڵی سەرەتایی، کە بتوانێت زیاتر وەبەرهێنانی کەپیتاڵە سەرەتاییەکانیان بکەن و رۆڵ ببینێت لە بونیادنانی سیستمێکی ئابوری نوێدا. بەڵام کارێکی وا پێویستی بە گۆڕانکاری یاسایی و ئاسانکاری بوو بۆیان، کە پێویستی بە دەرفەتی بەشداریکردن بوو لە بڕیارە سیاسی و ئابوریەکاندا، بەڵام دەرفەتی وا لەو کۆمەڵگایانەدا وجودی نەبوو. بە پێچەوانەی ئەوەوە لەگەڵ ئەوەی دواتریش لە هەندێ ناوچەدا ئەم شێوازی سیستمی باج کۆکردنەوەیە لە هەندێ شوێندا هەربەردەوام بوو، بەڵام کەمیکرد و تەنها دەدرا بە خەڵکانی هەرە نزیك لە دەسەڵاتدارانەوە. دەوڵەتەکان سەرلەنوێ ڕێبازێکی تریان دۆزیەوە بۆ کۆنترۆڵکردنی زەوی بەرهەمهێنان لە لادێکان و کۆکردنەوەی باج تیایاندا.

دەستەبژێری دەسەڵاتدارانی دەوڵەتی عوسمانی لە سەرەتای ساڵەکانی١٧٠٠ دا، هەروەها دەوڵەتی قاجاری ئێران لە کۆتایی ساڵەکانی ١٧٠٠، شان بەشانی پاشماوەی سیستمی تیماری سوپاهی و سیستمی قۆنتەرات، بۆ کۆنترۆڵکردنی لادێ و باج کۆکردنەوە هاوپەیمانێکی نوێیان

پێکهێنا لەگەڵ هەندێ لە ئەعیانی ناوچەکان و عولەما و توێژێك لە وەستاباشی پیشەییەکان و هەروەها هێزێکی چەکداری تایبەتی دەوڵەتیان بۆ ئەو مەبەستە دروستکرد.

هەڵبەتە بەهۆی سروشتی خێڵەکی دەوڵەت و بەڕێوبردنی کاری ئابوری و سیاسی و سەربازی لە سەر بنەمای تەبەعییەت و وەلا و گەندەڵی و بەرتیل و واستە و حوکمی رەهاوە، هەرچییەکیان بکردایە توێژێکی نوێی گەندەڵ دروست دەبوو. بۆیە ئەم سیستمە نوێیەش وەکو ئەوانەی پێشووی شکستی هێنا لە زیادکردنی داهاتی باج بۆ دەوڵەت و زیاتر لە جاران رەعیەت دەڕووتایەوە و بەدەستیانەوە هەژار و زەلیل دەبوو.

بۆیە ئەم توێژەش بوون بەسەر چەندین پۆل و بنەماڵەوە و هەر یەکەیان دەیانویست زیاترین دەستاڵات پەیدابکەن و گەورەترین سامان بۆ خۆی ببچڕێت. بۆ ئەو مەبەستە هەر بەشە لە لایەکەوە لەگەڵ خەڵکی چەتە و پیاوکوژ و خێڵە تاڵانکەرەکان رێدەکەوتن و شەڕی یەکتریان دەکرد و نائارامیان خستە زۆربەی ناوچەکانەوە و بووە هۆی ناڕەزایی خەڵك و چەندەها راپەرین بەرپا بوون لەلایەن مسکێن و جوتیارو کۆنە سەربازی دەوڵەت و هەژارەکانی تری لادێوە.

لە پێناوی سەرکوتکردنی راپەرینی ئەو ناوچانە زۆرجار سوپای دەوڵەتیان هێناوەتە ئەو شوێنانە. ئەو هێزانە لەژێر ئەمری والی یان سونجق کاریان نەکردووە و بە هەوەسی خۆیان رەفتاریان لە ناوچەکەدا کردووە و مسکێن و جوتیار و خەڵکانی تری ناوچەکەیان ناچارکردووە خواردن بە چەکدارەکانیان بدەن، کە بۆتە هۆی زیاتر قورسکردنی باری ئەو خەڵکە. سەرەڕای ئەوە بەهۆی ئەوەی بوجەی دەوڵەت کورتی دەهێنا و توانای دانی موچەی سەربازەکانیان نەبوو، سوپاداران بە هەوەسی خۆیان و بەپێی ویژدانی سەرکردەکانیان دەستیان وەردەدایە باج کۆکردنەوە و بەشێکیان لادەدا بۆ خەرجی هێزەکەیان و موچە، لەو ڕێگەیەوە سەرکردەکانیان بەشێکی باشیان بۆ خۆیان لادەدا.

هەرچەندە ئەو دەوڵەتانەی خۆرهەلاتی ناوەڕاست بەدرێژایی هەموو مێژوویان هەوڵی چاکسازیانداوە لە سیستمی زەوی و باج کۆکردنەوەدا، بەڵام هەمیشە لەو هەوڵانەیاندا شکستیان هێناوە و بەتایبەتی لەداوی ساڵەکانی ١٧٥٠ هەر وەکو لە هەموو بوارەکانی تردا ژێرخانی

ئابوریان بریتی بوو لە تاڵانکردنی دەرەوە و رووتاندنەوەی ناوەوە بە تەواوەتی شکستی هێنا و دەوڵەتەکان لە دارماندا بوون.

بە تێروانینی سروشت و رۆڵ و دروستبوونی ئەم چینوتوێژانەی فیودالی خێڵەکی، کە کەم یان زۆر سەرکردایەتی ئەو دەوڵەتانەیان کردووە و بەڕێوەیان بردووە، بۆمان دەردەکەوێت، کە بە هۆی ئەو سیستمەوە ئەوانە نە توانای گۆڕانکاری بنچینەیی و چاکسازیان هەبووە لە سیستمی بەڕێوەبردنی فیودالی خێڵەکیدا و نە لە بەرژەوەندیاندا بووە. لەهەمانکاتدا چونکە زۆربەی ئەمانە هەمیشە جێگۆڕکێیان پێکراوە و تەمەن کورتبوون و دەرفەتی بەهێز بوونیان پێنەدراوە و موڵکداری بێ موڵك بوون، بە هیچ جۆرێك دڵیان بە زەویوزار و بەرهەم و بەرهەمهێنان نەسوتاوە و هەوڵی ئاسانکاریان نەداوە لە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و ئاوەدانکردنەوەی وڵاتدا، بە پێچەوانەوە ئەوەی کردوویانە گەندەڵی و دزی و تاڵانکردنی وڵاتەکە بووە، بۆیە ئەمانە هیچ پاشەوارێکیان لە دوای خۆیان بەجێ نەهێشتووە، کە جێگەی سەرنج بێت.

رەعیەتی لادێی، بێدەسەڵات و سەرچاوەی باج

لە لێکۆڵینەوەی رۆڵ و سروشتی مسکێن و جوتیار و بەرهەمهێنەری تری لادێکانی کۆمەڵگەی فیودالّی ئەوروپا باسی ئەومکرد، کە ئەو چینوتوێژانەی لەگەڵ ئەوەی باری قورسی باج و بێگاری و بەرهەمهێنانیان لە ئەستۆدا بوو، ناخولّقێنەر بوون و توانایان نەبوو گۆڕانگاری ریشەیی لە فیودالّیزمدا بکەن و بگرە بە بەرژەوەندی خۆشیان نەدەزانی. ئەوەی لێرەدا لێی دەکۆڵینەوەیە ئایا رەعیەتی لادێکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بە هەمان شێوەی چینوتوێژەکانی خوارەوەی ئەوێ بوون؟ ئایا بار و ئەرکی ئەمان لەوان ئاسانتر بوو یان قورستر؟

هەڵبەتە لەژێر سایەی سیستمی فیودالّی خێڵەکیدا، رەعیەت لە لادێکاندا وەکو ئەوروپا تەنها مسکێن و جوتیاری بچووک و ناوەندی موڵکداری نەگرتۆتەوە، بەڵکو هەموو ئەوانەی کە لە دەرەوەی ریزەکانی دەستەبژێری ئۆروستۆکراتی خێڵی دەسەلاتدار و توێژەکانی چینی عەسکەردا بوون بە رەعیەت دانراون. ئەمانەش لە دوو بەش پێکهاتبوون. یەکەمیان مسکێن و جوتیاری بچووک بوون و دووەمیان ئەو پێکهاتە و خێلانەی دەرەوەی بازنەی دەسەڵات بوون.

ئەگەر بگەڕێینەوە بۆ بنەمای ئابوری و کۆمەڵایەتی ناوچەکە و ئەو گۆڕانکاریانەی بەسەری هاتووە بۆمان دەردەکەوێت، کە خەڵکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست دوو رەگەزی جیاوازیان هەبووە و لە دوو سیستمی کۆمەلایەتی و ئابوری جیاواز دروست بوون و دواتر تێکەڵاوی یەکتر بوون.

زۆربەی کۆمەڵگە و شارستانی کۆن و خەڵکانی رەسەنی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست ناخێڵەکی بوون و پێش بڵاوبوونەوەی خێڵایەتییەکان و کۆنترۆڵی ناوچەکان و بونیادنانی سیستمی فیودالّی خێڵەکی، هەر لە کۆنەوە خەڵکی بەرهەمهێنەر و نیشتەجێ بوون و بنەمای سیاسی و ئابوری و کۆمەڵایەتیان لە خێڵەکیەوە دوور بووە.

ئەمانە هەمیشە زۆرینە بوون و لە کاتی شەڕوشۆڕ و گۆڕانکاریدا لە ناوچەکانی خۆیان ماونەتەوە و جەنگاوەر نەبوون و خەریکی کاروباری خۆیان بوون. بە کۆنترۆلکردنی ئەمانە لەلایەن خێلەکان و سیستمی فیودالّی خێڵەکیەوە، زۆربەی ئەمانە لە لادێکاندا بوونەتە مسکێن و دەوڵەت و خێڵەکان زەویوزار و ناوچە و وڵاتەکانیان کردۆتە موڵکی خۆیان. بێجگە لە دەوڵەتە

فیوداڵە خێڵایەتییەکان هەندێ خێلی بەهێز و هەندێ توێژی هاوپەیمان و گوێرایەڵی ئەو دەوڵەتانە بەهەمان شێوە مامەڵەیان لەگەڵ خەڵکی ژێردەسەڵاتیاندا کردووە. نمونەی ئەوە خێڵە بەهێزەکان و میرنشینەکانی کوردستان، هەندێ خێڵی گەورەی عەرەب و ئەماراتە بچووکەکانیان لە ناوچەکانی باشوری عێراق و ناوەوەی سوریا هەروەها هەندێ خێلی بەهێزی تورك لە ئێران و مەمالیکەکان لە میسر. ئەو مسکێنانە سەرچاوەی سەرەکی باج و بەرهەم و بەرهەمهێنانی لادێکان بوون لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا و زۆرینەی رەعیەتی موسڵمان و ناموسڵمان بوون.

لەبەر ئەم ڕاستیانە شتێکی سەیر نیە، کە دەوڵەتە فیوداڵە خێڵەکیەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و دەسەڵاتدارەکانیان مێژوو و کلتور و شارستانیەتی کۆنی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و میللەتە رەسەنەکانیان بە موڵك و شوێنەواری خۆیان نەزانیوە و رێزیان لێنەگرتووە، بەڵکو بە پێچەوانەوە شاردویانەتەوە و کاولیانکردون و کردویانەتە کەلاوە. ئەمە و دڵ نەسوتاندنی توێژە دەسەڵاتدارەکانی فیوداڵی خێلایەتی ئەو دەوڵەتانە بە زەویوزار و بەرهەم و بەرهەمهێنان و دزین و گەندەڵی و بە فیرۆدانی سەروەت و سامان بۆتە هۆی ئەوەی کەس گوێ نەداتە شوێنەواری کۆن و ئاوەدانکردنەوەی وڵات، بۆیە هەتا ئەمڕۆکە لە تازەکردن و بوژاندنەوەی شوێنەکانی ناوچەکاندا دەبینرێ هەرچی کۆنە بێرێزانە دەڕوخێنرێ و لە ناودەبرێ.

سەرەڕای ئەمانە زۆربەی خێڵ و پێکهاتەکانی تر، کە لە دەرەوەی بازنەی دەسەڵاتدا بوون، خەڵکی بێدەسەڵات و باجدەر و بەرهەمهێنەر بوون و بە رەعیەت دانراون و ناچارکراون باج و جزییە بدەن بەدەوڵەت و بە خەڵکی پلە دوو یان سێ حسابیان بۆ کراوە. نمونەی ئەوانە خێڵە بچووکە نیشتەجێبووەکان و رەوەند و نیمچە رەوەندەکانی کوردستان، هەروەها خێلە بچووک و بەدوی عەرەبەکان و تورکمانە رەوەندەکان یان پێکهاتە ناخێڵەکیەکان لە بنەماڵە و ئەعیانە رەسەنەکانی میسر و بەشێکی زۆر لە فارسەکانی ئێران و پێکهاتە ناموسڵمانەکانی لادێ لە ئەرمەنی و سریانی و ئاسوری و جولەکە و یەزیدی. ئەمانە ناچارکراون وەلای تەواویان هەبێت بۆ دەسەڵات و باج و جزییە بدەن و موسڵمانەکانیان لە کاتی شەڕوشۆردا رۆڵەکانیان بنێرنە ڕیزەکانی سوپاوە و ناموسڵمانەکان لە باتی ئەوە جزیە بدەن.

چۆنێتی دانی باج و رێژەیان لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی تر و لە کاتێکەوە بۆ کاتێکی تر گۆڕاوە. ئەوانە لەسەر بنەمای شەریعەتی ئیسلام و عورفی خێڵەکی و توانا و پێویستی دەوڵەت

بەندبووە و ڕازیکردنی هەموو ئەوانە کۆی باجەکانی دروستکردووە. کە دەوڵەت بەهێزتر دەبوو زۆرترین بەش بۆ دەوڵەت و باج کۆکەرەوەکان دەچوو، بە لاوازی ئەو بە پێی عورفی ناوچەکە خێڵ و شێخ و دەسەڵاتدارەکانی ناوچەکە بەشی زۆریان بۆ خۆیان پچڕیوە<١٥ ل١٩٤\ ٣٠ ل٣٥>.

بە فەرمی دەوڵەت ١٠\١ باجی لە مسکێن و جوتیاری بچووک و بەرهەمەمی کشتوکاڵی سەندووە و سەرەڕای ئەوە ١٠\١ جزییەی لە ناموسڵمانەکان سەندووە. بەڵام لە پراکتیکدا چەندین باجی تر وەکو مەڕانە و بزنانە و مریشکانە، سەندراوە، سەرەڕای ئەوانە لە کاتی شەڕ و ئاژاوەی ناوخۆو دەرەکیدا و راگرتنی سوپا لە ناوچەکە زیاتریان لێسەندراوە.

ئەوانە باجە فەرمیەکان بووە، بەڵام لە پاڵ ئەودا بەرتیل و دیاری و سەرانە دراوە بە باج کۆکەرەوەکان و دەسەڵاتدارانی تری دەوڵەت. سەرەڕای دەوڵەت، سەرەك خێڵ و ئەعیان و شێخ و پیاوانی ئایینیش بەشێکیان بردووە. کۆی ئەوانە گەیشتۆتە ٣\٢ هەموو بەرهەمی مسکێن. بە فەرمی مسکێنەکان چەند رۆژێك لە ساڵێکدا بێگاریان پێکراوە، بەڵام لە پراکتیکدا باج کۆکەرەوەکان و سوپا و شێخەکان و پیاوانی ئایینی بەپێی پێویست و دەسەڵاتیان بێگاریان پێکردوون لە دروستکردنی مزگەوت و کارێزلێدان و گۆم هەڵکەندن و ڕێگاوبان دروستکردن و کارکردن لە کێڵگەکانیاندا.

لە ڕاستیدا لەبەرئەوەی هەرچی مسکێنەکان و جوتیاری بچووک بەرهەمی هێناوە و لە قووتی خۆی و ماڵ و منداڵی زیاد بووە چووە بۆ دەوڵەت و سەرەك خێڵەکان و باج کۆکەرەوەکان و دەسەڵاتدارانی تر، مسکێن و جوتیارەکان هیچ هەوڵیان نەداوە بۆ زیادکردنی بەرهەم و چاکسازی لە تەکنیکی بەرهەم و بەرهەمهێنان، چونکە هەرچیەکیان کردبێت بۆ خۆیان نەماوەتەوە و نە خاوەن موڵك بوون و نە ماڵ و حاڵیان پارێزراو بوو.

ڕەنگە گرنگترین جیاوازی لە نێوان باری مسکێنەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و ئەوانەی ئەوروپای فیوداڵی ڕێژە و قەبارەی باج نەبوو بێت، بەڵکو نا ئارامی و نا سەقامگیری و جێگا گۆڕگێکردنی دەسەڵاتدار و موڵکداران بووبێت و هەروەها دڵنەسوتان و گوێنەدانی توێژەکانی فیوداڵی خێڵەکی بوو بێت بە زەویوزار و بەرهەمهێنان و ئاسانیکردن بۆ بەرهەمهێنان و خزمەتگوزاری. ئەو فاکتەرانە وایکردووە ڕەعیەت بەگشتی و مسکێنەکان بە تایبەتی لە چەند لایەکەوە بڕوتێنرێنەوە و هەمیشە خەڵکی تازە هەڵیکوتاوەتە سەریان و بەپێی توانای خۆیان و بێ بوونی یاسایەك یان دەسەڵاتی قەزایی، باجیان لێسەندوون و بەپێی بەرژەوەندی خۆیان بڕیاری

چۆنیەتی بەکارهێنانی زەوی و جۆری بەرهەم و نرخی کڕین و قەبارەی باجەکانیان داوە.

ئەمانە وایکردووە، کە رەعیەت هەمیشە ئەوە بخوازێت، کە خودا خراپتر نەدا و ئەوی هەیانە لەدەستیان نەچێ و لە دەسەڵاتداری نوێ و شەڕ و ئاژاوە بەدووریان کات. دەسەڵاتی قەزایی لە لادیەکاندا وجودی نەبووە، ئەوەی بڕیاری قەزایی داوە باج کۆکەرەوەکان بووە یان سەرەك خێڵ و شێخەکان بوون، کە ئەوەش کەوتۆتە سەر ویژدانی هەر یەکێك لەوانە و توانا و دەسەڵاتی. خۆ ئەگەر دەسەڵاتی قەزاییش بوو بێت دەستیان بەسەر دەسەڵاتدارەکاندا نەڕۆیشتووە یان لە ڕێگەی بەرتیل و دامەزراندن و هەڕەشەوە دەمکوت کراون. یاسا و شەریعەت لەلایەن ئەوانەوە تەنها بەسەر رەعیەتدا سەپێندراوە.

رەعیەتەکانی تری لادێ لە خێڵە نیشتەجێ بووە بچووکەکان و رەوەند و نیمچە رەوەند و پێکهاتەکانی تر، بە کۆمەڵ لەلایەن باج کۆکەرەوە یان خێڵێکی تر یان سوپاوە باج و جزییەیان لێسەندراوە. لەناو ئەو خێلانەشدا ئەوەی بەرهەمی هێناوە و سەرچاوەی باجەکان بووە جوتیار و شوان و گاوانەکان بوون. سەرەڕای ئەوەی لێپرسراو بوون لە دابینکردنی پێویستی ژیانی سەرکردەکانان و کارکردن لە زەویەکانیاندا یان خزمەتکاریکردنیان و لەوەردانی ئاژەڵ، ئەوان بوون کە سەرچاوەی باجەکانی دەوڵەت بوون. لەگەڵ ئەمەشدا چونکە ئینتمایان هەبووە بۆ خێڵێك یان گروپێك ئاسانتر لە مسکێنەکان توانیویانە ژیانی خۆیان بپارێزن و بەرهەڵستی باج کۆکەرەوە و دەسەڵاتدارانی تر بکەن.

زۆرجار بۆ خۆ پاراستن لە زوڵم و زۆرداری دەسەڵاتداران، مسکێنەکان و هەندێ پێکهاتەی لاواز خۆیان داوەتە پاڵ خێڵێکی گەورەوە. ئەگەرچی ئەو خێڵە رووتاندویانەتەوە، بەڵام لەهەمانکاتدا پارێزگاریکردوون لە زوڵم و زۆری دەسەڵاتداران و رووتاندنەوەیان لە چەند لایەکەوە<٨٥ل٢١٥>.

ئەو خێلە بچووکانە سەرەڕای باج و دیاری ناردن لە شێوەی مەروماڵات و رۆن و پەنیر بۆ شا\سوڵتان و دەسەڵاتداران ناچارکراون لە شەڕەکانی ناوخۆ و دەرەکیدا جەنگاوەر بە چەك و وڵاخی خۆیانەوە بخەنە خزمەتی سوپای دەوڵەتەوە.

سەرەڕای ئەم پێکهاتانە لە لادێکاندا ژمارەیەکی زۆر خەڵکانی هەژاری بێ ماڵ و زەوی هەبووە. ئەمانە لەتەویلە و مزگەوت و کوخدا ژیاون و لە مەوسمی بەرهەممهێناندا کاریان کردووە و خزمەتکاری دەسەڵاتدارانی دەوڵەت و دەست رۆیشتەکانیان کردووە و بە بەرانبەر خواردن و شوێنی نوستنیان پێداون. دواتر لەگەڵ دروستبوونی کێڵگەی گەورەی بەرهەممهێناندا بوونەتە کرێکاری کشتوکاڵی. سەرەڕای ئەمانە کۆیلەش بەکارهێندراوە لە کێڵگەی ئۆروستۆکراتییەکان و خزمەتکاری و کاری تردا <٣٠ ل٤٠\ ١٠٦ ل١٠٣>.

باج کۆکەرەوە و خاوەن موڵکەکان خۆیان بەزۆری لە شارەکاندا ژیاون، پیاو و چەکدار و کوێخایان لە لادێکاندا داناوە بۆ سەرپەرشتیکردنی زەویوزار و بەرهەمهێنان و باج کۆکردنەوە. ئەمە لە لایەکەوە ئەرك و خەرجی مسکێن و بەرهەمهێنەرەکانی زیاتر کردووە، چونکە خواردن و خەرجیان کەوتۆتە ئەستۆیان و لەلایەکی ترەوە بەهۆی دووریانەوە لە لادێ و نا ئاگاداری و نا شەرەزایی و کەمتەرخەمی ئەو توێژە دەسەڵاتدارانەی زیاترکردووە لە بەرهەمهێنان و گەشەکردنی ئابوریدا<٣٠ ل٤٥>.

لە دەوڵەتەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا چەندین راپەرینی جوتیاران و خێڵەکان و پێکهاتەکان ڕوویداوە. هۆکاری زۆربەی ئەوانە گەڕاوەتەوە بۆ زیادبوونی رێژەی باج و جۆرەکانی و بەرتیلی زۆر و گەندەڵی دەسەڵاتداران و نەبوونی دەسەڵاتی دادوەری و پاڵپشتی نەکردنی خەڵکەکە لەلایەن پیاوانی ئایینیەوە. بەڵام هەموو ئەوانە تەنها بۆ کەمکردنەوەی زوڵم و زۆر و باجەکان بووە و نەبۆتە هۆی گۆڕانکاری بنچینەیی لە سیستەمی بەڕێوەبردنی ئابوری و سیاسی فیوداڵی خێڵەکیدا.

شار و پێکهاتە و چینوتوێژەکانی

شارەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستی نێوان ١٥٠٠-١٨٠٠ لەچاو شارەکانی سەرەتای سەدەکانی ناوەڕاستی ئەوروپادا قەبارەیان گەورەتر و ڕۆڵی سیاسی و ئابوریان مەزنتر بووە. ئەم شارانە سەرەڕای ئەوەی سەنتەری بەرهەمهێنانی پیشەیی و بازرگانی بوون، سەنتەری دەسەڵاتی دەوڵەت و چینوتوێژە موڵکدار و دەسەڵاتدارەکانی لادێ بوون. لە ئەوروپای کۆن بەهۆی بوونی چینێکی فیودالی بەهێز لە لادێکاندا، کە خاوەنی ئابوری سەربەخۆ و دەسەڵاتی سیاسی و سەربازی خۆیان بوون، شارەکان بە گشتی لاوازبوون و لەوێوە کۆنترۆڵی لادێکان نەکراوە. هەروەها بەهۆی ڕۆڵی کەمی ئەو شارانەوە، دەوڵەت و فیودالەکان هێندە گوێیان پێنەداون و دەسەڵاتی ناوەندی و فیودالەکان تیایاندا لاواز بوون. بە پێچەوانەوە شارەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بەشێکی گرنگ بوون لە سیستمی فیودالی خێڵەکی و دەستی درێژی دەوڵەت و دەسەڵاتی رەهای شا\سوڵتان بوو، لەوێوە کۆنترۆڵی زەوی و باج کۆکردنەوە و پارێزگاری ئاسایشت و ئارامی کراوە<٣٠ ل٤٥\ ٣٣ ل٨٢>.

شار جێگای خربوونەوەی دەسەڵاتدارانی دەوڵەت بوو لە دەستەبژێری دەسەڵاتداران وەکو والی و قازی و دەفتەرنوس و سەرەك لەشکر و باج کۆکەرەوکان، سەرەڕای ئەمانە زۆربەی ئەو توێژانەی موڵکداری زەویوزاری لادێکان بوون یان مافی تەسەروف کردنیان پێوە هەبووە لەوێ نیشتەجێ بوون. بۆیە شارەکان بوون حوکمداری و کۆنترۆڵی لادێکانیان کردووە و بەپێی ئەوە لادێکان بەشێوەیەکی گشتی هێج دەسەڵاتیان نەبووە و لەخزمەتی شارەکاندا بوون. رەعیەتی لادێکان بەخەڵکی گەمژە و دواکەوتوو دانراون و لەلایان ئەو توێژانەی شارەکانەوە بە نزمی سەیرکراون.

هەڵبەتە ڕۆڵی بەهێزی شار لە شارستانیە هەرە کۆنەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا فاکتەرێکی زۆر گرنگ بووە بۆ بەهێزکردنی دەسەڵاتی ناوەندی رەها. هەر ئەوەش دواتر لەگەڵ سیستمی فیودالی خێڵەکیدا گونجاوە و بەهێزتری کردوون.

لەبەرئەوەی کۆمەڵگە لەسەر بنەمای پێکهاتە و پلە و ڕۆڵی جیاوازی کۆمەڵایەتی بونیادنرابوو، گەڕەکەکانی شارەکانیش لەسەر ئەو بنەمایە بوو، بۆ نموونە گەڕەکی گاوران، جولەکان، قەرەجەکان، سابونکەران، قەسابەکان، شێخان... .

بێجگە لە ئەو رۆڵانەیان، توێژێك لە چینوتوێژە دەسەڵاتدارەکان لە شارەکاندا بە راستەوخۆ یان ناراستەوخۆ دەستیان وەرداوەتە کاروباری بازرگانی و فینانس. یان خۆیان کردووە بە شەریکی

بازرگانەکان و بێ ئەوەی خۆیان هیلاك بکەن بەشێك لە داهاتەکانی ئەوانیان دەستکەوتووە یان لە ڕێگای گەندەڵی و هەڕەشە و ئازاردانەوە، بازرگانەکانیان ناچارکردووە سەرانە و دیارییان بدەنێ و بەپێچەوانەوە گرەفتیان بۆ دروستکردوون.هەرچی لەدەرەوەی چینی عەسکەر بووە لە شارەکاندا بە رەعیەت حسابیان بۆ کراوە و مافی بەشداریکردن لە کاروباری بەڕێوەبردنی شار و بڕیارە سیاسی و ئابوریەکاندا نەبوو<١٠٦ل٣٣\٨٦ل٥٩>.

بەپێی داهاتی ئابوری و ڕۆڵی کۆمەڵایەتیانەوە بازرگانەکانیش دابەش بوون بەسەر چین و توێژ و پلەی کۆمەڵایەتی جیاوازدا. توێژی سەرەوە ئەو بازرگانە دەوڵەمەندانە بوون، بەڵام لە چینی عەسکەر نەبوون. دوا بەدوای ئەوان وەستابەشیە گەورەکانی پیشەییەکان و دەوڵەمەندە خاوەن وەقفەکان هاتوون. دوابە دوای ئەوانە بازرگانی بچووک و پیشەیی و کاسپی بچووک و دوکاندار و پیاوە ئایینیە بچووکەکان و باخەوانەکان هاتوون. لە خواری خواریشەوە شاگرد و کرێکاری هەژار و خزمەتکار و کۆیلەکان بوون<٥١ل١٥>.

پێکهاتەکانیش پلەی کۆمەڵایەتی جیاوازیان هەبووە. قەرەجەکان نزمترین پێگەیان هەبووە و لای زۆرینە سوکایەتیان پێکراوە. کەمایەتییە نامسوڵمانەکان لە ئەرمەن و سریانی و کلدانی و یەزیدی و جولەکە...، بەپێی پیشە و ڕۆڵیان لەچاو هاورێ موسڵمانەکانیان پلەی کۆمەڵایەتیان نزمتربوو. جلوبەرك و روخساری رەعیەت دەبوایە جیاوز بێت لە توێژەکانی عەسکەر و بە ئاسانی جیا بکرێنەوە لێیان، هەروەها هەر یەکێ لەو چین و توێژ و پێکهاتانەی رەعییەت جل و بەرگ و گەرەك و جێگای کۆبوونەوەی تایبەتی خۆیان هەبووە.

وەقف لە شارەکاندا ڕۆڵی تایبەتی هەبووە. هەرچەندە بەشێکی زۆری داهاتی بە گەندەڵی کەوتۆتە گیرفانی هەندێ شێخ و پیاوانی ئایینی و کاربەدەستانی سیاسی و ئیداری و سەربازییەوە، بەڵام ڕۆڵی هەبووە لە دروستکردنی مزگەوت و تەکییە و حوجرە و کارێز و جۆگەو پرد و شیو، هەروەها دروستکردنی قەیسەری و دوکان، کە داهاتەکانیان گەڕاوەتەوە بۆ وەقف.

لەگەڵ ئەوەی شارەکان لە بنچینەدا ڕۆڵی دەوڵەت و چینی عەسکەر تیایاندا بەهێز بووە و هاو سروشت بوون و پێکهاتەکانی لە یەك چوون، بەڵام بە هۆی پێکەوتە و نزیك و دوریان لە قەراغ

دەریا و روبار و ڕێگا بازرگانییەکانەوە، هەروەها فراوانی و داهاتی ئەو ناوچە کشتوکاڵیانەی پێیانەوە بەستراوە، جیاوازی گەورە لە نێوانیاندا هەبووە. هەندێك لەو شارانە بونەتە شاری بازرگانی گرنگ و جموجۆڵی ئابوری و خڕبوونەوەی بازرگانانی شوێنان تیایندا.

ئەستەمبول گەورەترین شاری خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بووە و ڕۆڵی گرنگی هەبووە لە بەرهەمی پیشەیی و بازرگانیدا. ساڵەکانی ١٥٠٠ ژمارەی دانیشتوان و ڕۆڵی کەمیکرد. بەڵام لە ساڵەکانی ١٦٠٠دا هەمیسانەوە گەڕایەوە بۆ ئاستی کۆنی. لەبەرئەوەی لە ئێران لەگەڵ روخانی دەوڵەتی کۆن و دامەزراندنی نوێدا پایتەختەکانیشی دەگوێزریەوە، چەند شارێکی بووە سەنتەری بازرگانی و پیشەیی گرنگ، لەوانە تەبریز و ئەسفەهان و قەزوین و تاران. شارەکانی کەنار دەریاکان و ڕێگا بازرگانیەکان وەکو حەلەب و دیمەشق و بەیروت و ئەسکەندەریە و موسڵ و بەسرە لە شارەکانی تر مەزنتر بوون و بەرهەمی پیشەیی و جموجۆڵی بازرگانی تیایاندا زیاتر بوو<١٠٦ ل٢١٧\ ١٥ ل١٦>.

پیشەیی (حیرەفی) فیودالّی خێڵەکی

لە کتێبی(چۆن پڕۆسەی گەشەکردن و خۆشگوزاری لە ئەوروپا دەستیپێکرد و جێگیربوو؟)، باسی ئەوەمکرد، کە بەرهەمهێنانی پیشەیی لە فیودالّیزمی ئەوروپادا سیستەمێکی قفڵدراو و ئیفلیج بوو، هەروەها توێژە کۆمەڵایەتەکانی پیشەیی نە لە توانایاندا بوو گۆڕانکاری بنچینەیی لەو سیستمەدا بکەن و نە بە بەرژەوەندی خۆشیان دەزانی، بەڵکو بە پێچەوانەوە دژیشی بوون. ئەوەی کە بووە هۆی گەشە کردنی بازرگانی و پیشەسازی سەرەتایی لە شارە بازرگانیەکاندا، ئەو توێژانەی پیشەیی نەبوون بەڵکو چینی برژوا و توێژە نوێیەکانی کۆمەڵگە بوون، کە لەپاڵ سیستمە کۆنەکەدا گەشانەوە و گەرایان دانا بۆ سیستمێکی نوێی و درزیان خستە کۆنەکەوە و چینوتوێژەکانی کۆنەکەیان لە نوێکەدا تێوەگلان.

سیستمی پیشەیی فیودالّیزم و فیودالّی خێڵەکی لە بنەمادا هاوسروشت بوون و هەردووکیان قفڵدراو وئیفلیج بوون و هەروەها توێژەکانی بەگشتی لەگەڵ گۆڕانکاری نەبوون، لەبەر ئەم هۆیەیە لە باسی بەرهەمهێنانی پیشەیی فیودالّی خێڵەکی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا هێندە لەسەر بنەما بنچینەییەکانی نادوێین، چونکە زۆر لەوەی ئەوروپا نزیکە کە پێشتر باسمانکرد. ئەوەی لەسەری ئەدوێین باری گشتی ئەو بەرهەمهێنانەیە لەم ناوچانەدا و خاسڵەتی تایبەتی توێژەکانی و ڕۆڵی دەوڵەت و چینوتوێژەکانی فیودالّی خێڵەکی لەسەری.

لەبەر هەژاری جوتیاران و هەستانیان بە بەرهەمهێنانی زۆربەی پێداویستیەکانی خۆیان بە ئامرازی زۆر سادە و گوێ پێنەدانی توێژەکانی فیودالّی خێلایەتی بە بەرهەمهێنانی لادێ، ئەو بەرهەمهێنانی پیشەییەی لە لادێکاندا بەدیهێنراوە زۆر سادەبوون و ئەوانەی پێی هەستاون زۆر ناشارەزا بوون و هەروەها لەبەر بچووکی لادێکان و پەیوەندی کەم لە نێوەندیاندا ژمارەیان سنووردار بوو. لەگەڵ ئەوەشدا دانیشتوانی لادێکان ئەگەر سالّی جاریکیش بوبێت پێویستیان بە بەرهەمی پیشەیی شارەکان هەبووە، بەتایبەتی لە ساڵەکانی ١٧٠٠ وە بەهۆی زیادبوونی بەکارهێنانی دراوەوە، ئاڵوگۆڕکردنی بەرهەم لەنێو لادێ و شارەکاندا بەشێکی لە عەینیەوە گۆڕدراوە بۆ نەقدی.

بەشی هەرە زۆری بەرهەمهێنانی پیشەیی لە شارەکاندا بەدیهێنراوە. ئەو بەرهەمانە بە پلەی یەکەم بۆ دابینکردنی چك و تەقەمەنی و جلوبەرگ و پێڵاو و زین و شتومەکی تری سوپا بووە، بە

شێکی تری بۆ دابینکردنی کەلوپەلی پێویستی کۆشك و تەلار و بەرهەمی تری نایاب و گرانبا بوو بۆ دەستەبژێری ئۆروستۆکراتی دەسەڵاتی خێڵەکی و چینی عەسکەر و سەرەك خێڵ و وەجاغزادە و پیاوە ئایینیە گەورەکان و مزگەوت و تەکێ و تاجیر و وەستاباشیەکانی شار. بەشێکی کەمی بۆ پێداویستی چینوتوێژەکانی خوارەوەی رەعیەت بووە. ئەوەی هەشبووە زۆر کەلوپەلی ساکار بوون و هێندە گوێ بە چۆنایەتیان نەدراوە چونکە کریارەکان هەژار بوون و توانای کرینی کەلوپەلی گرانبایان نەبوو.

بەرهەمهێنانی پیشەییش لە ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی تر و لە شارێکەوە بۆ شارێکی تر جیاواز بووە. لە ناوچە بچووک و سەختەکان و شارە بچووکەکاندا زۆربەی ئەو بەرهەمانە ساکار بوون و بۆ دابینکردنی پێداویستی شاری بچووک و بازاڕێکی بچووکی داخراو بەرهەمهێنراون. نمونەی ئەوانە جلوبەرگ و دارتاشی و پێڵاو و کەوش و قاپوقاچاخ یان ئامرازی بەرهەمهێنان نمونەی گاسن و داس و چەقۆ و بەن. بەڵام لە شارە گەورە و ناوچە فراوان و نزیك کەنار دەریا و ڕێگا بازرگانیەکان، بەرهەم فرە چەشنتر بوون و زۆرجار ناوچەیەك یان شارێك تایبەتمەند بووە لە بەرهەمێك یان چەند بەرهەمێکی تایبەتیدا و رەوانەی ناوچەکانی تر کراون. نمونەی ئەوانە فەرشی ئێران، قوماشی موسڵ و حەلەب، قوماشی لۆکەی میسر، سابوونی رەقی حەلەب و نابلس، مافور و جلوبەرگی ئاوریشم، کاڵای لە زێڕ و زیو و یاقوت و زمروت دروستکراو، فەخفوری نایاب. یان بۆ هەناردەکردن بۆ دەرەوە بەرهەمهێنراون نمونەی قوماشی ئاوریشمی زێڕین، کاڵای زێڕ و زیو، فەرش و کەلوپەلی نایاب و گرانبەهای تر.

زۆربەی پیشە پیشەییەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست سەرەڕای ئەوەی بە شێوازی ئەورووپا دابەشبوون بەسەر پۆلی جیاواز و سەرکردایەتیکردنی هەر پۆلێك لەرووی کاری تەکنیکیەوە لەلایەن وەستاباشیەکەوە، هەر پۆلە شێخێك یان پیاوچاکێکی ناسراوی ریشسپی سەرکردایەتی کردوون. ئەوانە سەرپەرشتی و کۆنترۆڵی پۆلەکەیان کردووە لە رێکخستنی بەرهەمهێنان و کاروبار و نرخدانان و باجدان. ئەوانە بوون نوێنەرایەتیان کردوون لای پۆلەکانی ترو دەستەڵاتدارانی دەوڵەت و ئایینی و باج کۆکەرەوەکان و سوپا. لەگەڵ ئەوانە رێکەوتوون لەسەر باج و چۆنیەتی فرۆشتن و ساغکردنەوەی بەرهەمەکانیان. دانانی پیاوێکی وا دەبوایە رەزامەندی دەسەڵاتدارانی دەوڵەت و قازی لەسەر بوایە و ئەمانە سەرەڕای پایەی کۆمەڵایەتی بەرز پایەیەکی بەرزی ئایینیشیان هەبوو. ئەو سیستمە گەرەنتی کۆنترۆڵی دەوڵەت و باج کۆکەرەوەکانی کردووە

و ڕێگربووە لە هەموو گۆڕانکارییێك كە لە سنووری خۆی دەرچێت و بەرهەمهێنانی پیشەیی کردۆتە بەشێك لە سیستمی بەڕێوەبردنی فیودالّی خێڵەکی سنووردار.

بازرگانەکان بۆیان نەبووە بە ڕاستەوخۆ کەرەسەی خاو بە پیشەییەکان بفرۆشن، بەڵکو لەڕێگەی سەرۆکی پۆلەکانەوە بووە، کە بە کۆ کەرەسەی خاوی کڕیوە و بەهەمان نرخ دابەشی کردووە بەسەر فرۆشیارەکاندا. ئەو کەرەسە خاوانەی کە هێنراون بۆ شارەکان پێش ئەوەی ببرێنە خانەکانەوە لە دەروازەی تایبەتییەوە هێنراون، لە ڕێگای سەرۆکی پۆلەکان و قازی و باج کۆکەرەوە و پیاوانی دەوڵەت یان سوپاوە بە وردی ژمێردراون و کێشراون و نرخیان بۆ دانراوە و باجیان لەسەر دانراوە. قازانجی پیشەییەکان سنووردار بووە و بەشێوەیەکی گشتی نەدەبوایە ئەو قازانجە دوای خەرجی وەستاو شاگرد و کەرەسەی خاو ١٠% زیاتر بوایە، هەندێ شتی گرانبەها، کە پێویستی بە کاری زۆر کردووە قازانجی گەیشتۆتە ٢٠%. هەموو کاڵایەك، کە لەلایەن پیشەیی یان دوکاندار فرۆشراوە باجی تایبەتی لەسەر دانراوە.

پێش بەهێزبوونی دەسەڵاتی ناوەندی دەوڵەت، یان لەکاتی لاوازی دەسەڵاتی دەوڵەتدا، پۆلەکان و سەرکردەکانیان دیسپلینی خۆیان هەر هەبووە و زۆرجار بۆ پاراستنی سەرکردە و دەستگا و ناوچە و شارەکانیان چەکداری تایبەتی خۆیان هەبووە. بەڵام بەبوونی دەسەڵاتی ناوەندی بەهێزی فیودالّی خێڵەکی سەرەڕای ئەمانە، کۆنترۆڵی دەوڵەتیش ئەو سیستمەی نەک داخراوتر و سەرکوتکراو تر کردبوو، بەڵکو ئەندامەکانی خستۆتە ژێر باج و ڕسوماتی قورسەوە. لێرەدا سەرکردە شێخەکانی ئەو پۆلانە بۆ بەهێزکردنی پێگەی خۆیان و پاراستنی کۆنترۆڵیان بەسەر پۆلەکان و شارەکاندا و ڕێگاگرتن لە گۆڕانکاری و بوژاندنەوەی بازرگانی، لەگەڵ دەسەڵاتدارانی دەوڵەت و توێژە دەسەڵاتدارەکانی فیودالّی خێڵەکی و دەستەڵای ئایینی هاوپەیمانی و هاریکاریان کردووە.

دەوڵەتەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست سوودیان لەو سیستمە بینیوە. بەهۆی بەهێزییان لەشارەکاندا، پیشەییەکان ئاسانتر کۆنترۆڵ کردووە و بەوە بوونەتە سەرچاوەی داهاتی باجی باش بۆ خەزێنەی دەوڵەت و لە لایەکی ترەوە هاوپەیمانێکی گرنگ بوون بۆ دەوڵەت و فیودالّی خێڵەکی دژی هەموو جموجۆڵێك و گۆڕانکارییەك.

هەڵبەتە ململانێ و ناکۆکی لە ریزی پۆلەکان یان توێژێك لە پیشەییەکان جاربەجار ڕوویداوە. ئەوانە ناڕازی بوون لەو بارە نارەوایەوە و لەگەڵ هەندێ لە بازرگانە گەورەکان و هەندێ شێخ یان دەسەڵاتی ئایینی هاوپەیمانیان بەستووە. بەتایبەتی لە ئێران لە ناوەڕاستی سەدەی هەژدەدا چەند جارێك هاوپەیمانی بەستراوە دژی دەسەڵاتی ناوەندی ڕوویدا، لە نێوان ئەوان و توێژك لە ئایەتوڵلا شیعەکان و بازرگانەکاندا.

وەك بوارەکانی تری فیوداڵی خێڵەکی گەندەڵییەکی بەرفراوان لە بەرهەمهێنانی پیشەییدا هەبوو. بێجگە لە وەلا و تەبەعیەت و خزمایەتی لە خودی ریزەکانی سیستمەکەدا، گەندەڵیەکی زۆر لە رێژەی باج و دانانی نرخ و کڕین و فرۆشتندا بوو. باج کۆکەرەوەکان و دەسەڵاتدارانی دەوڵەت و سوپا هەمیشە لە ڕێگای بەرتیل و هەڕەشە و ناسیاوی و خزمایەتییەوە بەشی خۆیان لە کڕین و فرۆشتنی کەرەسەی خاو و بەرهەمی پیشەیی پچڕیوە و بەهۆی پێگەیانەوە لە کۆمەڵگە و دەوڵەتدا هەمیشە پیشەییەکانیان رووتاندۆتەوە.

وەستا و شاگردەکانی پیشەییەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لەژێر هەمان مەرج و دیسپلینی پیشەیی و کۆمەڵایەتی ئەوانەی ئەوروپای کۆندابوون، لەبەرئەوە ئەمانیش نە توانای گۆڕانکارییان هەبوو لەوە سیستمەدا و نە هیچ ڕێگەیەکی تریان لەبەردەستدا بووە، کە لە بناغەوە بتوانن رۆڵ ببینن لە خولقاندنی سیستمێکی باشتردا.

بەشێکی هەرە زۆری پیشەییەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لە پێکهاتە ناموسڵمانە رەسەنەکانی تر بوون و پشتاوپشت هەر لە کۆنەوە لەو بوارەدا کاریان کردووە و شارەزاییان پەیداکردووە. ئەمانە سەرەڕای باج و جزییە ، لای کاربەدەستان و توێژەکانی فیوداڵی خێڵەکیەوە بە نزمتر سەیرکراون و ئازار دراون و ڕێگەیان لێگیراوە و سەرانەیان لێسەندراوە و کەس نەیوێراوە پاڵپشتیان بکات.

< بۆ زانیاری زیاتر لەسەر بەرهەمهێنانی پیشەیی سەیری ئەم سەرچاوانە بکە<١٠٦ ل٢٣٣\ ١٥ ل٤٦ \ ٣٠ ل٢٠ >.

قۆرخکردنی بازرگانی و لاوازی چینوتوێژە نوێیەکان

لە کتێبی (چۆن پرۆسەی گەشەکردن و خۆشگوزاری لە ئەوروپا دەستیپێکرد و جێگیربوو) ، باسی بوژاندنەوەی بازرگانی کرا لە ئەوروپای رۆژئاوا، لە نیوەی یەکەمی سەدەکانی ناوەڕاستدا، کە بووە فاکتەرێکی گرنگ بۆ گەشەکردنی شارە بازرگانیەکان و دواتر گەشەکردنی پیشەسازی سەرەتایی تیایاندا. بۆ گەڕان بەشوێن هۆکاری گەشەنەکردنی ئابوری ئەم ناوچانە بە بەراورد لەگەڵ ئەوروپادا، هەوڵ دەدەین لێبیکۆڵینەوەی ئەوە بکەین ئایا بە بەراورد بە سەرەتای سەدەکانی ناوەڕاستی رۆژئاوای ئەوروپا لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بازرگانی لاوازتر بوو ، ئایا بازرگانەکانی ئەم ناوچانە ناشارەزا و نابلیمە بوون لەچاو بازرگانەکانی ئەوێدا، ئایا پێکەوتەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و ڕێگا بازرگانیەکانی لە ئەوروپای ئەوسا خراپتر بوو؟

هەڵبەتە پێشتر چەند جارێك باسی پێکەوتەی جوگرافی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و گرنگیمان کرد، لەوەی کە هەمیشە سەنتەری جیهان بووە و ڕێگا بازرگانییە مەزنەکان پیایدا تێپەڕیون. لەبەرئەمە ئەم شوێنانە زۆر لە سەدەکانی ناوەڕاستی ئەوروپا لەبارتر بوو بۆ کاروبار و جموجۆڵی بازرگانی و هەر لە مێژووی هەرە کۆنەوەی ئەو خاسڵەتەی هەبووە.

هەر لەبەر هەمان هۆکار بازرگانەکانی ئەم ناوچانە خاوەنی تاقیکردنەوەی دوور و درێژی بازرگانی بوون و مامەڵەیان لەگەڵ بازرگانەکانی ناوچەکە خۆیی و شوێنەکانی تری جیهان وەکو ئاسیا و ئەوروپا و ئەفەریقا کردووە. لەبەرئەوە ناکرێ بازرگانەکانی ئەم سەردەمەی ئەم ناوچانە لە وانەی ئەوسای ئەوروپا نابلیمەت تر و گەمژەتر بووبن و فاکتەرێك بێت بۆ دواکەوتنی ناوچەکە لەچاو ئەوروپادا.

زۆر کەس وای لێکدەدەنەوە، کە هۆکاری سەرەکی کەوتنە دواوەی باری ئابوری و سیاسی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بۆ ڕۆڵی نێگەتیڤ و مۆنۆپۆڵی وڵاتەکانی ئەوروپا دەگەڕێتەوە. بۆیە لێرەدا گرنگە ئەوە بخەینەڕوو، کە لە سەدەکانی پێش سەدەی نۆزدەدا نە دەوڵەتە ئەوروپییەکان هێندە بەهێزبوون و نە ئابوریيان توانای مۆنۆپۆڵی هەبوو بەسەر ئابوری رۆژهەڵاتی ناوەراستدا.
هۆکاری ئەوەش لە لایەکەوە بۆ گەورەیی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و هەتا رادەیەك بەهێزی دەوڵەتەکانی و لە لایەکی ترەوە بۆ ساوایی و لاوازی پیشەسازی و توانای بازرگانی ئەو وڵاتانەی ئەوسای ئەوروپا دەگەڕێتەوە. ئەو بوژاننەوە بازرگانیەی کە بەهۆی دۆزینەوەی جیهانی نوێ و

ڕێگا بازرگانیە نوێکانەوە لە دوای سەدەکانی شانزەوە ڕوویدا، لەباتی ئەوەی ڕێگربێت لە بوژانەوەی بازرگانی لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا بە پێچەوانەوە ڕێگە خۆشکەربوو.

بازرگانی رۆژهەلاتی ناوەڕاست، لەو سەردەمانەدا دەکرێ بەسەر سێ کەرتدا دابەشبکرێت. بازرگانی ناوخۆی ناوچەکان، بازرگانی هەرێمی و بازرگانی دوور. لێرەشدا ناکرێت هەموو ناوچەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بەیەك چاو سەیر بکرێن و وا بزانرێت لە یەك ئاستدا بوون و لەهەمانکاتدا گۆڕانیان بەسەردا هاتووە. ئەمەش بۆ گەورەیی و فراوانی دەوڵەتەکان و جیاوزی بنەما و خاسڵەتی کۆمەلایەتی و ئاستی گەشەکردنی ناوچەکان و هەروەها تۆپۆگرافی و گەورە و بچووکی زەوی کشتوکاڵی و پێکەوتەی جوگرافییان دەگەڕێتەوە. دوور و نزیکیان لە کەنار دەریا و روباری گەورە و ڕێگا و شارە بازرگانیەکان فاکتەرێکی گرنگی تر بوو<٣٠ ل٥٠>.

لەگەڵ ئەوەی هەر وەك ئەوروپای کۆن، بەرهەمهێنانی لادێکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بە مەبستی دابینکردنی پێویستی خۆیان بوو(ئیکتفای زاتی) نەکو بۆ بازرگانی و بازاڕی ناوچەکان کەم یان زۆر بەپێی ئەو فاکتەرانەی سەرەوە بچووک و داخراو بوون. بەڵام هەتا رادەیەك لادێکانی لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەچاو لادێکانی ئەوروپای کۆندا زیاتر بە شارەکان و جموجۆڵی بازرگانییەوە بەسترابوون. هۆکاری ئەوە بۆ گەورەیی و گرنگی شارەکانی ئەم ناوچانە و کۆنترۆڵکردنی لادێ لەلایەن شارەکانەوە دەگەڕێتەوە. گردبوونەوەی ژمارەیەکی زۆر لە دەسەڵاتدارانی دەوڵەت و توێژەکانی سەرەوەی فیوداڵی خێڵەکی لادێکان لە شارەکاندا، کە هەندێکان لەپاڵەوە کاروباری بازرگانی وماڵییان دەکرد و هەروەها ڕۆڵی باج کۆکەرەوەکان لە باج کۆکردنەوە و لە هەمانکاتدا بازرگانی وکڕین و فرۆشتن زیاتر لادێکانی بەشارەکانەوە گرێ دابوو. وەکو پێشتر باسمانکرد، باج کۆکەرەوەکان تەنها کاریان باج کۆکردنەوە نەبوو، بەڵکو تەسەروفکردن بوو بە بەشێکی زۆر لە زەویوزاری کشتوکاڵی و بڕیاردان لەسەر جۆری بەرهەم و لەهەمان کاتدا ساغکردنەوەی بەشێك لە باجەکان، کە عەینی بوون لە بازاڕەکانی شارەکاندا و لادانی بەشێك لە قازانجی ئەوانە بۆ گیرفانی خۆیان.

لە ئەوروپای کۆن باج کۆکەرەوکان تەنها باجیان کۆکردۆتەوە و بەهۆی بەهێزی فیوداڵ لە لادێکاندا نەیاتوانیوە لە جۆری بەرهەمهێنان و ساغکردنەوەی لە شارەکاندا دەستوەردەن، بەڵکو

ئەوە بازرگانەکان دەیانکرد. لەبەرئەمە بازرگانەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لەوەشدا چاوەڕوانی دەستی ئەو دەسەڵاتدارانە بوون و هێندە دەرفەتیان نەبووە بە راستەوخۆ ئاڵوگۆڕی بازرگانی نێوان شار و لادێکان بکەن، بۆیە کە رۆڵ و توانای بازرگانەکانی ناوخۆی ناوچەکان لێرە لە کۆنەکانی ئەوروپا لاوازتر بوو.

زۆربەی توێژەکانی سەرەوەی فیوداڵی خێڵەکی لە شارەکاندا ژیاون، خۆیان سەرپەرشتی ساغکردنەوەی بەروبوومەکانیان لە شارەکاندا کردووە، یاخود بوونەتە شەریکی بازرگانەکان بۆ ناردنی ئەو بەرهەمانە بۆ هەرێمەکانی تر، یان بۆ هەناردەکردن. ئەگەر خۆشیان ئەوەیان نەکردبێ، بە پاڵپشت و بەشەریککردنی دەسەڵاتدارانی دەوڵەت و پیاوانی ئایینی و سەرکردەکانی سوپا هێندە دەسەڵاتیان هەبووە، کە فشار بخەنە سەر بازرگانە گەورەکان و سەرانە و بەشێك لە قازانجەکانیان لێسەندن. لێرەدا بەهێزی شارەکان و کۆنترۆڵکردنی لادێکان لەلایانەوە هەروەها نەبوونی توێژێکی فیوداڵی دەوڵەمەند لە لادێکاندا، لەکاتی پێویست بوون بە کەپیتال بۆ بەرهەمی هاوینە بەرهەمهێنەری لادێکانی ناچارکردووە رووبکەنە شارەکان بۆ قەرزکردن، کە ئەوەش لادێکانی زیاتر بەستۆتەوە بە شارەکانەوە و ناچاری دەستی خاوەن سامانی شاری کردوون<٢ ل١٢٠>.

لێرەدا جیاوازیێکی گرنگ دەبینین لە نێوان چینی فیوداڵی ئەوروپا و توێژەکانی فیوداڵی خێلایەتی، کە کاردانەوەی لەسەر پرۆسەی گۆڕانکارییە ئابورییەکان هەبووە. بە شێوەیەکی گشتی فیوداڵی ئەوروپا بەشداری لە جموجۆڵی بازرگانی و فینانس و دواتر پیشەسازی سەرەتاییدا نەکردووە، بەڵام توێژە فیوداڵە خێڵەکیەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست شانبەشانی تەسەروفکردن بە زەویوزار و بەرهەمهێنانی کشتوکاڵیەوە بەشداربوون لە کاروباری بازرگانی و فینانسدا، کە ئەمە وایکردووە سەرەڕای بەشداریکردن لە جموجۆڵی ئابوری شارەکان و قۆرخکردنی بازرگانی تیایاندا هەمیشە رێگربوون لە گۆڕانکاری بەرهەمهێنانی لادێ و موڵکایەتی زەویوزار و گۆڕانکاری لە تەکنیك و گەشەپێکردنی ئامرازی بەرهەمهێنان، چونکە ئەو گۆڕانانەیان لە بەرژەوەندی خۆیاندا نەبینیوە<١٥ ل٦٠>.

لەبەرئەوەی توێژە دەسەڵاتدارەکانی فیوداڵی خێڵەکی هەمیشە جێگا گۆڕکێیان پێکراوە، کۆن لابراوە و نوێ جێگای گرتوونەتەوە، کاروباری بازرگانی و فینانسیشیان هەمیشە هەڕەشەی

لەسەر بووە و هێندە مۆڵەتیان پێ نەدراوە ڕۆڵی درێژخایەن لەو بوارانەدا ببینن و فریا نەکەوتوون و نەیان وێراوە جێ پێی خۆیان بەهێز بکەن و ببنە توێژێکی بەهێزی خاوەن کەپیتاڵی سەرەتایی، کە بوێرن بەکاریبهێنن لە وەبەرهێناندا لە بازرگانی و پیشەسازی سەرەتاییدا.

خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، لە ساڵەکانی ١٥٠٠- ١٨٠٠ زەمینەیەکی لەباری هەبوو بۆ فرەچەشنەیی و گەشەکردن و بوژاندنەوەی بازرگانی هەرێمی و جیهانی. پێش هەموو شتێك بەهێزی و فراوانی ئەو دەوڵەتانە وایکردبوو، کە لە لایەکەوە چەندین ناوچەی فراوان پێکەوە گرێ بدرێت و لە لایەکی ترەوە لەچاو سەدەکانی پێشوتری ناوچەکەدا ئەو دوو دەوڵەتە هەتا رادەیەك ئەگەرچی بە بەردەوامیش نەبوبێت ئاسایش و ئارامی ناوچە و ڕێگاوبانە بازرگانیەکانیان دەپاراست.

دەوڵەتی عوسمانی بازرگانی ئاسیا و ئەفریقا و ئەوروپای پێکەوە بەستبوو. ئەو دەوڵەتە تەنها چالاکی بازرگانی لەو شوێنانەدا نەبوو، بەڵکو وجودی سیاسی و سەربازیشی هەبوو. بە تایبەتی لەکاتی بەهێزیدا لە ساڵەکانی ١٥٠٠-١٦٠٠ و هەندێ فەترەی دواتریشدا هاتا رادەیەکی زۆر جموجۆڵی بازرگانی زیادیکردووە و بوژاندنەوەی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی هەندێ پیشەسازی سەرەتایی لێکەوتۆتەوە، کە بۆ بوونی بازاڕێکی گەورە و پاراستنی ئاسایشی ناوچەکان دەگەڕێتەوە <١٠٦ ل١٨٩>.

لەکاتی دروستبوونی یەك لەدوای یەکی دەوڵەتەکانی ئێرانی سەفەوی و ئەفشار و دواتر قاجار و بەهێزبوونیان بۆ ماوەیەك و باشبوونی ئاسایش و کۆنترۆڵکردنی چەندین ناوچەی گەورە پێکەوە بۆ نمونە ئێران، خۆراسان، بەشێك لە هیندستان، ئەرمینیا و جۆرجیا. هەروەها ئەگەرچی دەوڵەتەکانی ئێران و عوسمانییەکان ململانێی توندوتیژیان لەگەڵ یەك دەکرد، سنوورەکانیان ڕوو بەڕووی یەك دانەخرابوو و زۆربەی کات ئاڵوگۆڕی بازرگانی لە نێویاندا هەر بەردەوام بوو.

فراوانی سنووری ئەم دەوڵەتانە چەندین ناوچەی سروشت جیاوازی پێکەوە بەستبۆوە، لە سارد و گەرم، دەشتایی و شاخاوی، ناوچەی دەوڵەمەند بە ئاوی ڕووبار یان باران، بیابان و لەوەڕگای دەوڵەمەند .ئەمە هەمووی ڕێ خۆشکەر بوو بۆ فرەچەشنی بەرهەمی ناوچەکان و یارمەتیدانی ئاڵوگۆڕی بازرگانی لە نێوەند ئەو هەرێمانەدا.

خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لەو سەردەمەدا لە زۆر شوێنی جیهان پێکەوتە و ڕێگاکانی بۆ بازرگانی گونجاو تر بوو. ناوچەیەك بوو لە نێوان چەندین دەریای گرنگدا، دەریای سپی ناوەڕاست لە

ڕۆژئاوایەوە، کە ئەوروپا و ڕۆژهەڵاتی ناوەراست و ئەریقای پێکەوە دەبەستەوە، دەریای رەش لە باکور کە روسیا و ئێران و ئەرمینیا و جۆرجیا و بەڵقان و دەوڵەتی عوسمانی پێکەوە دەبەستەوە . دەریای هیندی کە رۆژهەڵات و باشوری ئاسیای لەگەڵ ئەفریقای بە ناوچەکەوە دەبەستەوە. شانبەسانی ڕێگا ئاوییەکان، گەورەترین و گرنگترین ڕێگا وشکانییە بازرگانیەکانی جیهان بەم ناوچانەدا تێدەپەری .

ئەو کاروانانە لە چین و هیندستانەوە لە ڕێگەی ئێران و دەوڵەتی عوسمانیەوە و لەوێوە بۆ بەلقان ئەوروپا تێپەری دەکرد. لە باشورەوە عەرەبستان و یەمەن و کەنداوی بە دەوڵەتی عوسمانی و روسیا بەلقانی پێکەوە دەبەستەوە .ڕاستە گرنگی ئەم ڕێگایانە دوای دۆزینەوەی رئس الرجا سالح هەندێ کەمی کرد بەڵام هەتا کۆتایی سەدەی نۆزدەش پێش لێدانی قەناتی سوێس کە دەریای سور و دەریای سپی ناوەراستی پێکەوە بەستەوە، بە شێوەیەکی فراوان کاروانی مەزنیان هەر پێدا ڕۆیشتووە<٣٠ ل٦>.

سەرەڕای ئەمانە گەشەکردنی پیشەسازیی سەرەتایی و بازرگانی ئەوسای ئەوروپا و جیهان ئەگەرچی هەتا دەهات ڕۆڵی هەندێ ولاتی ئەوروپایان بەهێزدەکرد، کاردانەوەی باشی هەبوو لەسەر جموجۆڵی بازرگانی لەسەر وڵات و هەرێمەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، کە هەتا ئەو سەدانە شوێنی گرنگی جیهان بوون.

بازرگانی هەرێمی و دووری ئەوسای ناوچەکە ئەگەرچی گرنگ بوو، بەڵام بە پێوانەی ئەمڕۆ هەر زۆر بچووک بوو، هەموو ناوچەکانی ئەو دەوڵەتانەی وەکو یەك نەدەگرتەوە .هەروەها ئەو کەلوپەلانەی کە ئالوگۆڕ کراون و ساغکراونەتەوە گەیشتونەتە ژمارەیەکی زۆر کەمی دانیشتوان و تەنها توێژەکانی سەرەوەی کۆمەڵگە لە شارەکاندا توانیویانە بەشداری کڕین و فرۆشتنیان بکەن و زۆربەی زۆری دانیشتوان هەر پێیان نەگەیشتووە، یان لەبەر کەم دەرامەتی توانای کڕینی ئەوانەیان نەبووە، زۆربەی لادێکان بەتایبەتی ئەوانەی دووربوون لە ڕێگاوبان و شارە گەورەکانەوە رەنگە تەنها ساڵی جارێك یان دووجار توانای گۆڕانەوەی بەرهەمەکانیان بوبێت بە هەرە پێویستیەکانی ژیانیاندا، کە خۆیان توانای بەرهەمهێنانیان نەبووە.

بۆ زیاتر قوڵبوونەوە لە باسەکە و تێگەیشتنی چەندایەتی و چۆنایەتی بازرگانی لەم ناوچەیەدا وا باشە لێرەدا هەندێ وردەکاری تێدا بکەین. لەدوای ساڵەکانی ١٣٠٠وە جموجۆڵی بازرگانی لە ئەنادۆڵ هەتا دەهات زیادیدەکرد. پێش ئەوەی قوستەنتەنیە بکەوێتە ژێر دەسەڵاتی دەوڵەت

عوسمانیەوە، شاری بۆرسە، کە بەندەرێکی ئەنادۆڵی بەرامبەر ئەستەنبول بوو، بووە سەنتەر و ڕێگای سەرەکی بازرگانی ئەو دەوڵەتە بچووکە. دوای ئەوەی دەوڵەتەکە کۆنتڕۆڵی باشوری دەریای رەش و باکوری ئەنادۆڵی هەتا سنوورەکانی ئازربایجان کرد، توانی کۆنتڕۆڵی بازرگانی ئێران بەتایبەتی ئاوریشمی ئەو وڵاتە بکات و بیبەستێت بە ئەنادۆڵ و بۆرسەوە. دواتر بە گرتنی باشوری ئەنادۆڵ و زاڵبوون بەسەر میرنشینی قرمانی توركدا و كۆنترۆڵكردنی ئەنتالیا و ئەنالیا لە ساڵەکانی ١٤٦٨دا، دەوڵەتی عوسمانی توانی كۆنترۆلی ڕێگای بازرگانی شام و عەرەبستان بکات. سەقامگیری و ئارامی ئەو ڕێگایانە بووە هۆی بوژاندنەوەی ئاڵوگۆڕی بازرگانی و شاری بورسە بووە سەنتەری بازرگانی لەگەڵ فلۆرێنس و ڤێنەدیگ و زیادبوونی بازرگانی لەگەڵ ئەوروپادا .

ساڵەکانی ١٤٠٠ لەو ناوچانە پیشەسازی سەرەتایی ئاوریشم گەشەیکرد و بەوەش خواست لەسەر ئاوریشمی ئێران زیادیکرد و بازرگانی لەگەڵی پتەوتر بوو .بەزیادبوونی خواست لەسەر ئاوریشم بووە کاڵایەکی بازرگانی گرنگ و هەتا دەهات نرخی بەرز دەبۆوە .

ساڵی ١٤٨٧ داهاتی گومرگی بازرگانی ئاوریشم بۆ دەوڵەتی عوسمانی گەیشتبووە ٤٠هەزار دۆقی زێرین، بەڵام دوای دروستبوونی دەوڵەتی سەفەوی و دەستپێکردنی شەڕلە نێوانیاندا ساڵی ١٥٥٧ ئەو داهاتە هاتە خوارەوە بۆ ٢٤هەزار دۆق و دوای ئەوەش بەپێی ئاسایشتی ناوچەکە لە بەرزو نزمدابوو<١٠٦ ل١٨٩>.

بەرهەمهێنان و بازرگانی ئاوریشم گرنگی تایبەتی هەبوو بۆ دەوڵەتی سەفەوی و داهاتێکی باشی باج و گومرگی هەبوو، بۆیە شا مۆنۆپۆڵی بەرهەمهێنان و بازرگانی ئاوریشمی خستە ژێر دەستی خۆوە .بۆ کەمکردنەوەی خەرجی ڕێگا و گومرگدان بە عوسمانییەکان هەمیشە هەوڵی دەدا ڕێگای نوێی بۆ هەناردەکردنی ئەو کاڵایە بدۆزێتەوە .

هەتا ساڵی ١٥١٧ شاری حەلەب مونافیسی بازرگانی شاری بۆرسە بوو، ئەو شارە هێشتا لە ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانیدا نەبوو، بۆیە سەفەوییەکان هەوڵیان دەدا لەو ڕێگەیەوە ئاوریشم هەناردەی دەرەوە بکەن. بەڵام لەدوای ئەو ساڵەوە لەبەرئەوەی عوسمانییەکان کۆنتڕۆڵی ئەو ناوچانەیان کرد ئێرانیەکان ئەو ڕێگەیەشیان لەدەست چوو .لەگەڵ ئەوەی ئەو رێگەیە کەوتە ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانییەوە، بەڵام بازرگانی ئێران دوای ئەوەش هەر زیاتر لەڕێگەی وان و بتلیس و دیاربەکرەوە بۆ حەلەب یان بۆرسە بەڕێ دەکەوت <١٠٦ل١٩٦>.

عوسمانییەکان، ساڵەکانی ١٥٠٠ ویستیان ناوچەی بەرهەمهێنانی ئاوریشم لە ئازربایجان داگیرکەن و لە دەست سەفەوییەکانی دەرکەن، بەڵام سەری نەگرت بۆیان. بەشێکی تری

هەناردەكردنی ئاوریشمی ئێران لە كۆتایی ساڵەكانی ١٥٠٠وە لە ڕێگەی روسیاوە هەنارده دەكرا. هەتا ساڵەكانی ١٦٢٢ بەهۆی كۆنترۆڵكردنی ڕێگا دەریای هیندی و كەنداو لەلایەن پۆرتوگالییەكانەوە، بازرگانی دەرەوەی ئێران بۆ ئەوروپا هەر لە ڕێگەی دەوڵەتی عوسمانی و روسیاوە بوو بۆیە ئەو بازرگانیە بەهۆی باج و گومرگی زۆر و سەختی و ترس و گرانی ڕێگەوەوە لاواز بوو. بەڵام دوای ئەو ساڵە بەهۆی زاڵبوونی ئینگلتەرا بەسەر پورتوگالیەكاندا و كۆنترۆڵكردنی ئەو ڕێگەیانە لەلایەن ئینگلتەراوە بەهاریكاریكردنی ئێران، بازرگانی ئاوریشم و كەلوپەلی تری ئەو وڵاتە لەگەڵ ئەوروپا بەتایبەتی بۆ ئینگلتەرا و هۆڵندا بوژاندنەوەی بەخۆوەبینی<١٥ ل٢٥>.

ئەو كاڵایانەی كە بە شێوەی سەرەكی لە دوورەوە هاوردەكراون، بریتی بوون لە قوماش لە ئەوروپاوە، قاوە و شەكر لە هیندی رۆژئاواوە، چەك و تەقەمەنی. هەناردەكردن بە پلەی یەكەم بریتی بووە لە ئاوریشم و لۆكە و خوری. ئەو كاڵایانەی لە ئەنادۆڵەوە هەناردەی سوریا و میسر كراون بریتی بوون لە تەختە، ئاسن، كەلوپەلی ئاسن، فەرش و بەڕە، تلیاك، میوەی وشك و پێستە و قەتران. ئەو كەلوپەلانەی كە ئێران هەناردەی كردووە بریتی بوون لە ئاوریشم، فەرش، مافوری ئاوریشم، جلوبەرگی ئاوریشمی گرانبەها و توتن و فەخفوری .هاوردەكانی ئێران بریتی بووە لە قوماش، بەرهەمی مێتال، چەك و تەقەمەنی، شوشە و پەنجەرە، شەكر و قاقەز.

كەلوپەلی ئاسیا و باشور لە ڕێگەی دەریای سور و كەنداوەوە هاتوون، لە ڕێگەی بەسرەوە قوماش و شەكر و برنج و بەهاراتی هیندستان هاتووە. لە عەرەبستانەوە قاوە و كەتیرە و مۆم و بوخورد هاتووە. لە ئێرانەوە بۆ بەغدا و لەوێشەوە بۆ شوێنەكانی تر ئاوریشم، خوری، پێستە، توتن، فەرش و بەرەو میوە هاتووە. ئەوەی لە بەسرەوە هەناردەكراوە بریتی بووە لە خورما و ئەسپی عەرەبی. لێرەدا بەسرە و بەغدا بوونەتە سەنتەری هاوردەكردن و هەناردنی كەلوپەلی لە نێوان ئێران، عەرەبستان، كوردستان، ئەرمنستان و ئەنادۆل و سوریا. خانەقین ڕێگەیەكی بازرگانی نێوان دەوڵەتی عوسمانی و ئێران بووە<٣٠ ل٥٠>.

باشوری میسر ڕێگەیەكی گرنگی تری بازرگانی بوو .لەبەرئەوەی هێشتا قەناتی سوێس نەكرابۆوە، ساڵانە كاروانی بازرگانی ڕێگەی وشكانی گەورە لە رۆژهەڵاتی سودانەوە بەرەو قاهیرە دەچوو، كە بریتی بوو لە پێستە و چەرم و كەتیرە و رۆحی ئاڵتون . ئەوانە دەگۆڕانەوە بە بەرهەمی ئەوروپی و هیندستان. ئاڵوگۆڕی بازرگانی لەگەڵ باكوری ئەفریقا بریتی بوو لە

هەنگوین و کەرە و تەربوش و کەوای مەغربی و بەرهەمی خوری، کە دەگۆڕدرانەوە بە بەهارات و قاوەی عەرەبی و هیندی ڕۆژئاوا .هاوردەکردن بۆ میسر لە ڕێگەی دەریای سوورەوە بریتی بوو لە قاوەی یەمەن، کەتیرە و سەمغی عەرەبستان، بەهاراتی هیندستان و کەلوپەلی تری عەرەبستان. ئەمانە دەگۆڕانەوە بە دانەوێڵە و قوماشی میسری .هەندێ لەوانەی هاورد دەکران بۆ میسەر لەوێوە رەوانەی ئەوروپا و شام و ئەنادۆڵ دەکران<١٠٦ ل٢٠٧>.

لە ساڵەکانی ١٥٠٠ وە دەوڵەتی عوسمانی کۆنتڕۆڵی بازرگانی دەریای رەشی کرد. لەو ساڵانەدا ٧٠ پاپۆر لە بەندەری کافا هاتوچۆی کردووە. لەوانە ٦٦ دانەی عوسمانی بوون و ئەوانی تر ئیتالی و یۆنانی و روسی بوون .دەستەبژێری ئۆروستۆکراتی عوسمانییەکان خاوەنی زۆربەی ئەو کەشتیانە بوون و خۆیان، یان لە ڕێگەی بازرگانە گەورەکانەوە مۆنۆپۆڵی بازرگانیانی ئەو دەریایە کردبوو .ئەوانە داهاتێکی باج و گومرگی زۆری بۆ دەوڵەتی عوسمانی تێدا بوو .هەرچی لە بەندەرەکانی تری ئەو دەریایەوە هاتووە، نمونەی ئاوریشم و خوری و لۆکە و دانەوێڵە و قوماشی ئاوریشم و قوماشی تاڵ زێر و زیو و شەڕاب و هەروەها بەرهەمی پیشەسازی ماسی وشك و کافیار هاوردکراوە بۆ ئەستەنبول و لە بازاڕەکانیدا ساغکراونەتەوە. لە رۆژئاواوە بەرهەمی بەلقان لە گەنم و جۆ و هەنگوین و کەرە هاوردکراوە بۆ ئەو شارە. لەسەدەی شانزەدا بازرگانی دەوڵەتی عوسمانی لەگەڵ روسیا بوژاوەتەوە و ڕێگەیان بە روسەکاندا بازرگانی لە دەریای رەشدا بکەن، چونکە هێشتا ئەو دەوڵەتە هێندە بەهێز نەبووە کە ببێتە هەڕەشە لەسەریان <١٠٦ل٢٠٠>.

بازرگانی عوسمانییەکان لەگەڵ شارەکانی ئیتالیا لەسەرەتای ساڵەکانی ١٥٠٠وە زیادیکرد. لە ساڵی ١٥٨٠ بازرگانیان لەگەڵ ئینگلتەرا زیادیکرد و ڕێگەیان پێدان لە ڕێگەی بەندەرەکانیانەوە بازرگانی بەهاراتی هیندستان بکەن و بۆ ئاسانکاریکردن بۆیان گومرگیان لە ٥ %کەم کردۆتەوە بۆ ٣% لەکاتێکدا فەرەنسا ٥ %لێ دەسەنرا .لەبەرئەوەی ئیسپانیا و پورتوگال هەتا ئەوسا کۆنتڕۆڵی ڕێگەی بازرگانی دەریایی هیندییان دەکرد، دەوڵەتی عوسمانی ئەوانی بە هەڕەشە لەسەر خۆی دادەنا نەکو ئینگلتەرا.

عوسمانییەکان بەهەرزان قوماشیان لە ئینگلتەرا دەکری، هەروەها چونکە ویستویانە لەشکرەکانیان مودێرنەکەن، نیکل و پۆلایان لە ئینگلتەرا دەکری بۆ پیشەسازی چەك و تەقەمەنی. ئینگلتەرا ساڵەکانی ١٦٠٠ بەهەمان شێوە کاری بازرگانی لەگەڵ ئێرانیش دەکرد .عوسمانییەکان و ئێران لە بەرژەوەندیاندا بوو بەرهەمی پیشەسازی ئەوروپیەکان هاوردەبکەن و لە بازاڕەکانیاندا

ساغی بکەنەوە، چونکە لەپاڵ ئەوەدا کەرەسەی خاویان پێدەفرۆشتن . سەرەڕای قازانجی زۆر لەو کڕین و فرۆشتنە، داهاتی زۆری باج و گومرگ دەچووە خەزێنەی ئەو دەوڵەتانەوە<هەمان سەرچاوەی پێشوو>.

ساڵەکانی ١٥٠٠-١٨٠٠دا لەبەر چەند هۆکارێك هەتا دەهات ئاڵوگۆڕی بازرگانی نێوان ئێران و روسیا پەرەی دەسەند .روسیا دەیویست لە ڕێگەی رەوانەکردنی ئاوریشمی ئێران بۆ ئەوروپا کۆنترۆڵی بازرگانی دەرەوەی ئێران بکات. هەروەها بەهۆی ناکۆکی و شەڕی روسیا و عوسمانییەکان لەسەر ناوچەکانی بولقان و رۆژهەڵاتی ئەوروپا و لەهەمانکاتدا کۆنترلکردنی دەریای رەش و ڕێگای دەریای سپی ناوەڕاست لەلایەن دەوڵەتی عوسمانیەوە<٩٠ ل٢٧١>.

روسیا دەیویسیت لە ڕێگەی ئێرانەوە خۆی بگەیەنێتە ڕێگای بازرگانی هیندستان و دەریای هیندی . لەهەمانکاتدا لەبەرئەوەی هەتا سەدەی حەڤدە پورتوگاڵ کۆنترۆڵی ڕێگای دەریای هیندی دەکرد، لە بەرژەوەندی ئینگلتەراشدا بوو ئاوریشمی ئێران لە ڕێگەی روسیاوە بێت.

روسیا بۆ دەرفەت دەگەڕا لەڕێگەی بەکارهێنانی هێزەوە کۆنترۆڵی بەرهەمهێنان و بازرگانی ئاوریشم و ڕێگەی بازرگانی ئێران بکات. بۆیە لەکاتی تێکشکاندنی دەوڵەتی سەفەوی و دواتر لاوازبوونی ئەفشارەکان پاش ئەوان و داگیرکردنی بەشێکی زۆری ئێران لەلایەن ئەفغانەکانەوە و هەوڵدانی عوسمانییەکان بۆ دەستبەسەراگرتنی هەندێ شوێنی ئێران بە تایبەتی رۆژهەڵاتی کوردستان، روسیا دەرفەتی هێنا و ساڵی ١٧٢٢-١٧٢٤ ناوچەکانی بەرهەمهێنانی ئاوریشمی لە کەناری رۆژئاوای دەریاچەی قەزوینی داگیرکرد و کۆنترۆڵی بەرهەمهێنان و بازرگانی ئاوریشمی لەو ناوچانەدا کرد .ئەمە سەرەتای گرژی و شەڕوشۆڕی درێژخایانی نێوان ئێران و روسیا بوو. روسیا لە ڕووی ئابوریەوە هێندە توانای ئینگلتەرا و فەرەنسای نەبوو، بەڵام هەمیشە لە ڕێگەی فشاری سیاسی و سەربازیەوە دەیویست کۆنترۆڵی ئێران بکات<١٥ ل١٢>.

بازرگانی هەرێمی و ئاستی ئاڵوگۆڕکردنی بەند بوو بە دوو فاکتەرەوە . یەکەم فاکتەر جیاوازی بەرهەمی تایبەتی ناوچەکان بوو .نمونەی ئەو بەرهەمانەی بەو هۆیەوە ئاڵوگۆڕ کراون بریتی بوون لە لۆکە، پێستە و خوری، زەیتی زەیتون، سابوونی رەقی، برنج، گەنم، خورماو میوەی وشککراوەی وەکو هەنجیر و گوێز و بادام و کونجی، هەنگوین، فەرش و بەرە و جلوبەرگ و خوێ .

دووەم فاکتەر رووداوی کاتی بوو، نمونەی بڵاوبوونەوەی نەخۆشی لەناو روەك و ئاژەڵ، پەتا،

شەڕوشۆر، وشكانی و سەرما و روداوی تری سروشتی نەخوازراو .ئاڵوگۆڕ لەو كاتانەدا زیاتر لە بەرهەمە بنچینەییەكانی ژیانی خەڵكدا بوو، نمونەی گەنم و جۆ.

بێجگەلە بازرگانی بەروبومی كشتوكاڵی و پیشەیی، بازرگانیكردن بە كۆیلە كەرتێكی گرنگی تری ئابوری بوو .لە ئەفریقاوە كۆیلە پێسترەشەكانیان هێناوە بۆ ئەنادۆڵ و هەندێ شارە گەورەكان. لە باكورەوە لە ڕێگەی ئەنادۆڵەوە كۆیلە پێستسپیەكانی رۆژهەڵاتی ئەوروپایان رەوانەی ناوچەكانی باشور كردووە. ئەنتالیا سەنتەری بازرگانی كۆیلە بوو لە دەوڵەتی عوسمانیدا<٣٠ ل٥٤>.

دەوڵەتی ئێران بەتایبەتی لە كاتی شەڕو هێرشەكانیان بۆ سەر جۆرجیا و ئەرمینیا، هەزارەها كۆیلەیان گرت .هەندێكیان لەوانە لە سوپا بەكارهێنراون و ئەوانی تر لە بازاڕەكاندا وەكو كۆیلە و جاریە فرۆشراون .

بەپێی ئەو ئامارانەی هەن، رێژەی بازرگانی ناوخۆی نێوان هەرێمەكانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لە سەدەی هەژدە و سەرەتای سەدەی نۆزدەدا زۆر زیاتر بووە لە ئاڵوگۆڕی بازرگانی هەموو ناوچەكە لەگەڵ ئەوروپادا.

میسر و شامی گەورە سەرچاوەی داهاتێكی هێجاگار زۆر بووە بۆ ئەنادۆڵ. بێجگە لە داهاتێكی زۆری باج و گومرگ، ساڵی ١٥٣٢ هەرچی پێویستی بەلات هەبوو لە شەكر و بەهارات و داودەرمان و موجەوهەرات و قوماش لەو شوێنانەوە دەهات. ئەم شوێنانە ٣\١ پێداویستەكانی دەوڵەتی عوسمانیان دابیندەكرد .ساڵانە دیاری و خەڵاتی زۆر لە حیجازەوە ڕووی كردۆتە ئەستەنبول و خەلیفەی موسڵمانان. بازرگانی میسر لەگەڵ ئەوروپا رێژەیەكی كەمی تەواوی بازرگانی وڵاتەكە بوو.

لە ساڵی ١٧٧٥دا ئەو كەلوپەلانەی لەو وڵاتەوە هەناردەی سوریا كراوە قیمەتی ٥٠٠-٨٠٠ هەزار پاوەند بووە، بەڵام هەناردنەكردن ئەو وڵاتە بۆ فەرەنسا، كە گەورەترین دۆستی بازرگانی وڵاتەكە بوو لە ئەوروپا، تەنها ١٠٠هەزار پاوەند بوو .

ساڵی ١٧٧٦ تەواوی بازرگانی میسر لەگەڵ ئەوروپا ١٣ملیون فرانك بوو، بەڵام لەگەڵ ئەنادۆڵ ٦٧ملیون فرانك بوو. بە هەمان شێوە بازرگانی ئەنادۆڵ لەگەڵ شوێنەكانی تری خۆرهەڵاتی ناوەڕاست زیاتر بوو لە بازرگانی لەگەڵ ئەوروپا .

بازرگانی لە دەریای سپی ناوەڕاستدا بە پاپۆری تورکی و یۆنانی و ئەوروپایی کراون .لە سەرەتای ساڵەکانی ١٥٠٠دا دەوڵەتی عوسمانی لە دەریای سپی ناوەڕاست و رەشدا مۆنۆپۆڵی هەبوو لەسەر بازرگانی، بەڵام هەتا دەهات ڕۆڵیان کەمی دەکرد .لە کەنداو بە کەشتی ٦٠ تەنی بەکاردەهات بۆ هەناردەکردنی ئەسپی عەرەبی و خورما. خاوەنی زۆربەی ئەمانە عەرەب بوون. پورتوگال هەتا سەدەی حەڤدە کۆنترۆڵی بازرگانی دەریای هادی و کەنداوی دەکرد، دواتر بازرگانی ئینگلتەرا لەو ڕێگایانەوە لەگەڵ هیندستان و ئێران زیادیکرد .

گواستنەوە لە ناوچەکانی کە روباری تێدا بووە بە بەلەم بوو، لە ڕێگا وشکانیەکان وڵاخ بەکاردەهێنرا .لە میسر لە نێوان ئەسکەندەریە و قاهیرە و باشورەوە لە نیلدا کەشتی بچووک بەکاردەهێنرا .ئەو کەلوپەلانەی کە لە ڕێگەی دەریای سوورەوە دەهات یەکەمجار بە حوشتر گوێزراوەتەوە بۆ نیل و لەوێشەوە بەبەلەم بۆ قاهیرە و ئەسکەندەریە .

لە باشوری عێراق لە ڕێگە کەنداوەوە کەلوپەل بە پاپۆر دەهێنرا بۆ بەسرە و لەوێشەوە بە بەلەم لە ڕێگەی دیجلە و فورات یان بە باری حوشتر بەپێی وەرز رەوانەی بەغدا کراوە. لەکاتی بەرزبوونی ئاستی رووبارەکاندا توانراوە بەلەمێك ٢٠-٥٠ تەنی لێ باربکرێت .چونکە ئاوی دیجلەو فورات لە باکورەوە رژاوەتە باشورسەفەری بەلەمێك لە بەسرەوە بەرەو بەغدا ٣٠رۆژی خایاندووە، بەڵام لە بەغداوە بەرەو بەسرە ٧-٨ رۆژی خایاندووە. هەڵبەتە ئەو بەلەمانە ماتۆری بوخاریان نەبووە، بۆیە لەژێر رەحمەتی کەشوهەوا و ئاستی بەرزی ئاو و ئاراستەی ئاوەکەدا بوون. لە موسڵەوە بۆ بەغدا لە ڕێگەی دیجلەوە بە کەڵەك کەلوپەلی وەکو پێستە و خوری دەگوازرایەوە، بەڵام لە بەغداوە بۆ موسڵ لەبەر تیژی ئاوەکە ناچار بوون ڕێگەی وشکانی بە باری حوشتر بگرنەبەر، کە چەندین رۆژی زیاتری خایاندووە. سەرەڕای ئەو ڕێگەیانە ڕێگەی گرنگی وشکانی هەبووە لە نێوان شام و موسڵ و بەغدا و خانەقین بەرەو ئێران و هیندستان و رۆژهەڵات. هەروەها ڕێگەی کاروانی ئاوریشم لە نێوان ئەسفەهان و ئەزمیردا بە کوردستان و ئامەددا تێدەپەری.

کاروانی ڕێگە دوورەکان توانراوە تەنها ساڵی جارێك یان دووجار رێکبخرێت، چونکە پێویستی بە رێکخستن و ئامادەکاری بووە بۆ پاراستنی ئاسایشتی کاروانەکان .

لە کۆتایی سەدەی هەژدەهەمدا ساڵی ٢-٣ کاروان لە نێوان دیمەشق و بەغدا و دوو کاروان لە نێوان حەلەب و موسڵ و هەروەها دوو کاروان لە نێوان ئێران و بەغدا لە ڕێگەی خانەقینەوە رێکخراوە. هەر کاروانێك لە چەند هەزار حوشتر پێکهاتووە کە بە تێکرا ١٥٠٠حوشتر بوون،

لەوانە هەر یەکەیان ٥\١ مەسافەکە بارکراون. حوشترێك توانای بارکردنی ٥٠٠-٧٠٠ کیلۆی هەبووە، کە بەرانبەری پێنج ئەسپ یان ئێسترە .بەهای کاروانێك ١٠-١١ملیون فرانك بووە. زۆر خاو بەڕێوە چووە و لە باشترین حاڵەتدا رۆژی ٢٥میلیان بڕیوە .

سەفەری نێوان بەغدا و حەلەب ٢٥-٣٠رۆژی خایاندووە، حەلەب و ئامەد ٤٥رۆژ، حەلەب و ئەستەنبول ٤٠رۆژ. بۆ پاراستنی ئاسایشتی ڕێگە چەکداری دەوڵەتیان لەگەڵ بووە، کە مەسرەف و بەرتیلیان کەوتۆتە ئەستۆی بازرگانەکان. سەرەڕای ئەوە بازرگانەکان بەرتیل و دیارییان داوە بە هەندێ خێڵ بۆئەوەی کاروانەکانیان لە چەتە و تاڵانی خێڵەکانی تر بپارێزن. لەسەدەی حەڤدەدا لە نێوان ئەسفەهان و ئەزمیردا، نرخی گواستنەوەی باری حوشترێك گەیشتۆتە ٤٦قرش، بەڵام سەرەڕای ئەوە ١٢٢ قرشیان بە بەرتیل داوە بە خێڵەکان و هەروەها کە گەیشتونەتە ئەزمیر ٤٦ قورشی تریان لێ سەندوون .کاروانی حەجاجەکانی نێوان باکوری ئەفریقا و مەککە هەروەها شام و مەککە ڕۆڵی گرنگیان هەبوو لە بازرگانیدا، هەم حەج و هەم توجارەت. ساڵی ١٨٢٠ نزیکەی ١٥هەزار حوشتر بەشداریان کردووە و لە چەندین شوێنی ڕێگاکە بازرگانەکان شتومەکیان ئاڵوگۆڕکردووە .

بازرگانی ڕێگای کورت بەهۆی خراپی ئاسایشتەوە ترسناکتر بووە لە رێی دووری بازرگانی. هەتا مەسافە کورتر بوایە، قەبارەی بازرگانی کەمتری دەکرد و خەرجی ڕێگاوبان گرانتر دەکەوت. خەرجی باری حوشترێك لە کاروانێکی بچووکی نێوان دیمەشق و لازقیە سێ هێندەی نێوان بەغدا و دیمەشق بوو .بازرگانەکانی ئەوسا لە لێقەومان و تاڵانیدا کەس فریایان نەدەکەوت و قەرەبوو نەدەکران و جاری واهەبووە ڕو بەڕووی نابوتبوون دەبوونەوە<٣٠ ل٥٠>.

بێگومان جیاوازی تۆپۆگرافی و دوور و نزیکی لە کەنار دەریا و روبارەکان و ڕێگا بازرگانی و شارە گەورەکانەوە کاردانەوەی هەبوو لەسەر جموجۆڵی بازرگانی و بوژاندنەوەی ئابوری . بۆیە ناوچەکانی کەنار دەریای رۆژئاوای ئەنادۆڵ، دەریای رەش، دەریای سپی ناوەڕاست، دەریای سوور و هیندی، کەنداو و هەروەها کەنار روبارە گەورەکانی وەکو نیل و دیجلە و فورات و شارە بازرگانیەکانی ناوەوەی وەکو موسڵ و بەغدا و تەوریز و ئەسفەهان و تاران و ئامێد، جموجۆڵی بازرگانی و بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و پیشەیی تیایاندا زیاتر و هەمە چەشنتر بووە .لە بەندەری سەر دەریاکانەوە دوورە بازرگانی کراوە، هەروەها هەتا کۆتایی سەدەی نۆزدە کە قەناتی سوێس دروستکرا بەشێکی زۆر بازرگانی نێوان ئاسیا و خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و هەروەها ئاسیا و ئەوروپا لەڕێگە وشکانیەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستەوە کراوە. بە پێچەوانەوە ناوچە دوورەکان لەو

شوێنانەوە ئاڵوگۆڕی بازرگانی و گەشەکردنی بەرهەمهێنان تیایاندا سستتر و سنووردارتر بووە، بەزەحمەت بەروبوومیان هەناردە دەکرا و بازاڕەکانیان بچووک تر و داخراوتر بوون . کوردستان سەرەڕای دووری لە کەنار دەریا و نەبوونی ڕووباری گەورە تیایدا، تۆپۆگرافی وڵاتەکە بەهۆی شاخ و داخی سەخت و ڕێگەی خراپەوە بەزەحمەت ئاڵوگۆڕ لە نێوان هەرێمەکانی و هەرێمەکانی تری ناوچەکە و دەرەوە کراوە و سەرەڕای ئەوە بەهۆی ئەوەی جێگەی خۆحەشاردانی چەتە و ڕێگر و هەندێ خێڵی تاڵانکەر بوو زەحمەت بوو کۆنترۆڵی ئاسایشتی ڕێگاکانی بکرێت<١٠٦ ل٢٢٥> .

بازرگانییە جیاوازەکان لە ڕێگەی بازرگان و پێکهاتەی کۆمەڵایەتی جیاوازەوە بەڕێوە دەچوو. بەپێی ئەوە ئەوانەی خەریك بوون بە بازرگانی ناوخۆی ناوچەکان و بازرگانی هەرێمایەتی و دوورە بازرگانیدا لەیەك جیاواز بوون و ڕۆڵی جیاوازیان هەبووە و هەر توێژە زەمینە و مەرجی کارکردنی تایبەتی هەبووە.

بازرگانی ناوخۆی ناوچەکان، کە بریتی بووە لە شارەکان و دەوروپشتیان، وەکو لەسەرەوە باسمانکرد ئەوانەی بە پلەی یەکەم کۆنترۆڵ و سەرپەرشتی بازرگانی و کاری داراییەوە کردووە هەندێ توێژی فیودالی خێڵەکی لە باج کۆکەرەوکان و ئەوانەی تەسەروفیان بە زەویوزاری لادێوە کردووە یان سەرەك خێڵ و موڵکدارەکان بوون، کە لەشارەکاندا دانیشتوون. ئەمانە یان خۆیان لە ڕێگەی پیاوەکانیانەوە ئەو کارانەیان کردووە، یان بە شەریکایەتی لەگەڵ هەندێ بازرگانی بچووکی ئەو شارانەوە پێی هەستاون .

ئەو بازرگانانەی بازرگانیی هەرێمییان کردووە، بازرگانی لەنێوان هەرێم و ناوچەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا، خەڵکانی شارەزا و بەتوانا تر بوون و خاوەن تاقیکردنەوەی زیاتر بوون، چونکە ئەم جۆرە بازرگانیە پێویستی بە ڕێکخستن و بوونی پەیوەندی باش لەگەڵ ناوچەکانی تر و شارەزایی ڕێگاوبان و پەیوەندی باش لەگەڵ دەسەڵاتدارانی سیاسی و سەربازی فیودالّ خێڵەکی و خێلەکان و کاروانچییەکان کردووە و لەسەرووی هەموو شتێکەوە پێویستی بە کەپیتاڵی گەورە کردووە.

زۆربەی ئەوانەی ئەم جۆرە بازرگانییەیان کردووە، کەمایەتییە ناموسڵمانەکان بوون لە ئەرمەنی و کلدان و سریانی و جولەکە و یونانی . لە پاڵ ئەوانەدا هەندێ بازرگانی موسڵمان بەشداریانکردووە، بەتایبەتی ئەوانەی بازرگانی ناوچە و شارە بچووکەکانیان بەستۆتەوە بە شارە گەورەکانەوە .بازرگانە ئەرمەنەکان ڕۆڵی گرنگیان هەبووە لە بازرگانی نێوان بەغدا و موسڵ و

حەلەب و دیمەشق ئەسفەهان و تاراندا و لەوێشەوە بۆ هیندستان، بەڵام بازرگانە تورکەکان زیاتر ڕۆڵیان لە بازرگانی دەریای رەش و ئەنادۆڵ بەهێز بووە. رەنگە هۆکاری ئەوەی ئەو کەمایەتیانە ڕۆڵی سەرەکیان بینیوە لەم کەرتەدا بۆ نەریت و رۆڵ و مێژووی کۆنی ناوچەکە بگەڕێتەوە، هەروەها نەرمی ئایینەکانیان لە کاروباری قەرزدان و فینانسا لەچاو ئایینی ئیسلامدا<٣٣ ل٦٩> .

لەگەڵ ئەوەی ئەم توێژە بازرگان و پێکهاتەیە ئەرکی رێکخستنی کاروان و پەیداکردنی کەپیتاڵ و کرین و فرۆشتنیان و روبەڕوبوونەوەی تاڵانکردن و جەردە و چەتەیان لەسەر بوو، بەڵام هەمیشە بەپلەی جیاوز لە ژێر کۆنترۆڵی توێژەکانی فیوداڵی خێڵەکی دەست رۆیشتوودا بوون، نمونەی باج کۆکەرەوە گەورەکان، خاوەن موڵکە گەورەکان و دەسەڵاتدارانی سیاسی و سەربازی دەوڵەت . ئەم توێژانە یان لە ژێرەوە خۆیانکردووە بە شەریکی قازانج لەگەڵیاندا، یان لەڕێگەی سەرانە و بەرتیل و هەڕەشەوە بەشێکی زۆری داهاتەکانیان لێسەندوون.

چونکە زۆربەی ئەمانە ناموسڵمان بوون، دەسەڵاتی ئایینیش دژایەتی کردون و پشتگیری دەسەڵاتدارانی دەوڵەتی ئیسلامیان کردووە و گەورەکانیان بەناوی دیاری و خێرەوە بەشێك لە داهاتی بازرگانە بەرکەوتووە. ئەم بازرگانانە لەگەڵ ئەوی لەچاو مسکێن و جوتیار و کاسپکار و پیشەیی بچووکدا پێگەی کۆمەڵایەتیان بەرزتر بووە، بەڵام هەر بەشێك بوون لە رەعیەت و هیچ مافی بەشداریکردنیان پێنەدراوە لە بڕیارەکاندا و کاروباریان تەنها لە ڕێگەی شەریکایەتی پێکردن و بەرتیل و سەرانەوە بەڕێوەچووە. ئەوەی گوێڕایەڵی دەسەڵاتداران نەبوبێت و وەلای بۆیان نەبوبێت زۆر بە ئاسانی هەرچییەکی هەبووە لێیان سەندووە یان پارێزگاری کاروانەکانیان نەکردون یان لە ڕێگەی چەند چەتە و خێڵێکەوە کاروانەکانیان تاڵان کردوون.

دوورە بازرگانی لە بازرگانی چەك و تەقەمەنی و کەلوپەلی گرانبەهای وەکو ئاوریشم و زێڕ و زیو و کۆیلە و هاوردەکردنی کەلوپەلی دەرەکی، بە پلەی یەکەم مۆنۆپۆڵی ئۆروستۆکراتی فیوداڵی خێڵەکی دەسەڵاتداری دەوڵەتەکان بوو و لە سەروو هەموویانەوە شا\سوڵتان و کۆشک و شازادەکان. سەپەرشتیکردن و بڕیاردان و رێکخستنی ئەم چالاکیانە بەدەستی ئەوانە بوو، چالاکترین و شارەزاترین بازرگانی ناوچەکانیان بۆ ئەو مەبەستە بەکارهێناوە .لەم کەرتە بازرگانیەشدا کەمایەتە نا موسڵمانەکان دەوری گرنگیان بینیوە، چونکە سەرەڕای شارەزایی بازرگانی زمانزانبوون و بە ئاسانتر لەگەڵ ئەوروپیەکان پەیوەندییان بەستووە . بەشێك لە بازرگانی تورك لە ناوچەی ئەنادۆڵدا بەهۆی پشتگیری دەسەڵاتدارانەوە بوونە بازرگانی گەورە و

ڕۆڵی گرنگیان بینیوە<١٠٦ ل٢٥١> .

لە ئێرانیش ئەو کەمایەتیانە رۆڵیان هەبوو لە کاروباری دوورە بازرگانیدا. لەمیسر بەهۆی سروشتی بەهێزی دەسەڵاتدارانی دەوڵەتەوە، پیاوانی نزیك دەسەڵاتدارانی سیاسی و سەربازی مۆنۆپۆڵی بازرگانیان کردووە و بەتەواوەتی کۆنترۆڵی بازرگانە گەورەکانیان کردووە<٢٥ ل١٦٩> .

بازرگانە ئەوروپییەکان زیاتر لە بەندەر و شارە گەورەکان کاریانکردووە نیشتەجێبوون. بەهۆی نا ئارامی و نا سەقامگیری و ترسی پەتاوە زۆر تێکەڵاوی کۆمەڵگە نەبوون و لە شوێن و ناوچەی تایبەتیدا نیشتەجێبوون .لەگەڵ ئەوەی کۆمپانیای بەهێزی خۆیان لەپشت بووە، بەڵام زۆرجار ڕوو بەڕووی ئازار و ئەشکەنجەی دەسەڵاتداران یان بازرگان و گروپە موسڵمانەکان بوونەتەوە. لەبەرئەوەی زمانیان باش نەزانیوە و لە نەریتی ناوچەکان شارەزا نەبوون، لە ڕێگەی بازرگانییە خۆماڵیەکانەوە یان دەسەڵاتدارانی دەوڵەت و ئۆروستۆکراتی دەسەڵاتدارەوە کاروباری بازرگانیان بەڕێوە بردووە.

پێکهاتەیەکی کۆمەڵایەتی کە هەر لەکۆنەوە ڕۆڵی هەبوو لە بازرگانی هەرێمیدا خێڵە کۆچەرەکان بوون، نمونەی رەوەند و تورکمان و بەدو .ئەمانە هەندێ لە بەرهەماکانیان لەگەڵ دانیشتووەکانی گوندەکاندا بە گەنم و جۆ و بەرهەمی تری کشتوکاڵی گۆڕیوەتەوە .لەگەڵ شارەکاندا بەرهەمی خوری و پێستە و کەرە و رۆن و ئاژەڵیان بە بەرهەمی پیشەیی و چەك و پێداویستی تر گۆڕیەوەتەوە. سەرەڕای ئەمانە کۆچەرەکان کە خاوەن وڵاخ بوون ، نمونەی حوشتر و ئێستر و ئەسپ و گوێدرێژ، کاری کاروانچێتیان کردووە لە بارکردن و گواستنەوە و پارێزگاریکردنی قافڵە بازرگانیەکان لە چەتە و رێگر. چونکە کۆچەر گەڕۆك بوون و جاری وا هەبووە هەندێکیان بەسەر چەن هەرێمیەکیدا تێپەریون بۆ ساغکردنەوەی ئاژەڵ .هەندێجار کاری بازرگانییان بەکلوپەلی ترەوە کردووە، بردنی بەروبوومی ناوچەیەك بۆ ناوچەکانی تر. هەڵبەتە ئەمانە ویستویانە کەمترین باج و گومرگ بدەن و خۆیان لە باج وسەرانەی دەسەڵاتدارانی دەوڵەت و ڕێگر و چەتە بپارێزن، بۆیە هەر لە مێژووی کۆنەوە هەندێکیان ڕۆڵیان لە قاچاغچێتیدا و شارەزایی چاکیان لە ڕێگەوبان و فێڵی بازرگانی پەیدا کردووە کە بۆتە هۆی گرژی و تێك وەردان لەگەڵ دەسەڵاتدارانی دەوڵەتدا هەبووە.

ئەو پێکهاتەیەی کە توانیبێتی سنووری هەرێمەکان و دوو دەوڵەتەکەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بشکێنێت و بازرگانی بە ئاژەڵ و کەلوپەل لەمسەرەوە بۆ ئەوسەر بکەن و کاروانە بازرگانییەکان

بەڕێوەبەرن و بیپارێزن یان تالآنیان بکەن ئەمانە بوون. دیارە بە ئاسانکردنی کاری ئەمانەوە و کەمبوونەوەی مۆنۆپۆڵی دەوڵەت و لاوازبوونی توێژە فیوداڵە خێڵەکیە دەسەڵاتدارەکان، دەکرا ئەمانە ڕۆڵی گرنگ ببینن لە گەشەکردنی ئاڵوگۆڕی بازرگانی و گرێدانی ناوچەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست پێکەوە<١٠٦ ل٢٢٥ \ ٣٠ ل٤٤> .

هەڵبەتە سەرەڕای ئەم گرفتە تایبەتییانەی ڕووبەڕووی بازرگانەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست دەبۆوە، هەر وەکو ئەوروپای کۆن بازرگانەکان باج و گومرگێکی زۆریان لێدەسەندرا. بە بەراورد لەگەڵ کۆنی ئەوروپا رەنگە باج و گومرگ لەسەر بازرگانەکان گرفتی هەرە گەورە نەبووبێت، بەڵکو بەشەریکایەتی کردنی توێژێك لە فیوداڵی خێڵەکی و ئۆروستۆکراتی دەوڵەت و پێدانی سەرانە و بەرتیلی زۆر بەوانە و دەسەڵاتدارانی سیاسی و سەربازی دەوڵەت گەورەترین گرفتی ئابوری بوو یت لە ڕێگەیاندا.

ئەم فاکتەرانە شارە بازرگانیەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستی لە ژێر چنگی چینوتوێژەکانی فیوداڵی خێڵەکی و دەوڵەتدا هێشتەوە. ئەوانە مۆنۆپۆڵی بازرگانی و لغاوی بازرگانەکانیان دەکرد و ڕێگەیان بە گەشەکردن و بەهێزکردنیان نەدەدا. لاوزی بازرگانەکان و ناسەربەخۆیان و بردنی بەشێکی زۆری کەپیتالەکانیان لەلایان توێژرەکانی فیوداڵی خێڵەکیەوە و لاوزی کەپیتاڵی سەرەتایی و ترس لە وەبەرهێنانکردنی کەپیتاڵ لە پیشەسازی سەرەتاییدا، بووە هۆکارێکی گرنگ بۆ دروستنەبوونی چین و توێژی کرێکاری و فەرماندە و شارەزای پیشەیی و خزمەتگوزاری ئازادی نوێ و بەهێزبوونیان، لەهەمانکاتدا بەهێزبونی کاروباری فینانس و بانکەوانی کە ئاسانکاری دروست بکات بۆ وەبەرهێنانکردن و ئاڵوگۆڕی بازرگانی. ئەم فاکتەرانە چینوتوێژە نوێیەکانی بە لاوازی هێشتەوە و نەیانتوانی رۆڵی کاریگەر ببینن لە گەشەکردنی ئابوریدا.

لە تەك نەبوونی دەرفەتی بەشداریکردنی چینوتوێژە نوێیەکان لە بڕیارە سیاسی و ئابوریەکاندا لە ڕێگەی پەرلەمانێکی ساوایان شورەیەکەوە، هێندەی تر ڕێگربوو لە گەشەکردنی بازرگانی و پیشەسازیی سەرەتایی بە پێچەوانەی ئەوەی کە لە رۆژئاوای ئەوروپا روویدا .

لەبەر ئەم فاکتەرە بنچینەیی و خاسڵەتە تایبەتیانەی سیستمی بەڕێوەبردنی فیوداڵی خێڵەکی رۆژهەڵاتی ناوڕاست لە سەدەکانی پێش سەدەی نۆزدەدا، پێش بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان بۆ ناوچەکە، خۆبەخۆ دەرفەتی شۆڕشی سیاسی و پیشەسازی لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا دروست

نەبوو. ئەم فاکتەرە ناوخۆیانە هۆکاری سەرەکین بۆ پاشەکشێکردنی ناوچەکە و شکستهێنانی دەوڵەتەکانی.

دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتەکانی یەك لەدوای یەکی ئێران بۆ ماوەی چەندین سەدە بەهۆی ئەو فاکتەرانەی لەم بەندەدا باسمانکرد توانیان بەردەوامبن. لە دوای ساڵەکانی ١٧٥٠ هەردوو دەوڵەتەکە بەتەواوەتی بەرەو شکستهێنانی تەوا و دارمان دەرۆیشتن. لەو سەردەمەدا ئەگەر خۆرهەڵاتی ناوەڕاست تەنها بوایە لە جیهاندا، رەنگە ئەو دەوڵەتانەش هەر وەکو ئیمپراتۆریتی رۆما داڕمانایە و ناوچەکە دابەشبووایە بەسەر چەندین دەوڵەتی لاوازدا و لە دوای چەند سەدەیەك گۆڕانکاری شێوازی رۆژئاوای ئەوروپا تیایدا ڕووی بدایە.

لە کۆتایی سەدەی هەژدەدا باری ئابوری و سیاسی و ئاستی گەشەکردنی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لە ١٢٠٠سال پێشتر، ئەو کاتەی دەوڵەتی ساسانی شکستی هێنا باشتر نەبوو. دەوڵەتی ئەفشاری ئێران لە کۆتایی ساڵەکانی ١٧٧٠دا دارماو خێڵێکی تورکی بەهێزی تر بەناوی قەجارەوە جێگەی گرتەوەو ئەویش هەر لەسەرەتاوە رووبەڕووی قەیرانی سیاسی و ئابوری کۆمەڵایەتی مەزن بۆو.

وەکو چۆن لە کۆندا چندین فاکتەر بووە هۆی تەمەندرێژی و بەردەوامبوونی سیستمی فیوداڵی خێڵەکی، لە سەرەتای ساڵەکانی ١٨٠٠دا فاکتەرێکی نوێ هاتەکایەوە، کە بووە هۆی مانەوە و تەمەن درێژبوونی ئەو دوو دەوڵەتە بۆ زیاتر لە سەدەیەکی تر و دواتر داڕمانی تەواویان لە کۆتایی شەڕی جیهانی یەکەمدا. ئەو فاکتەرە نوێیەش بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان بوو بۆ خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، کە باسی بەندی پێنجەمی کتێبەکەیە.

سەرچاوە:

1- Abrahamian Ervand, A history of modern iran, Cambridge University Press
UK, 2008

2- Acemoglu Daron, Robinson James A., Why nations fail, Crown Publisher USA,
2012

3- Ahmed, kozad Mohamed, The beginning of Ancient Kurdistan, Leiden Sweden, 1912

4- Baser Nathalie, Egypten, Bröderskapets uppgång och fall, Världspolitikens
Dagsfrågor, 10/2013

5- Bird Iabella, Journeys in Persia and kurdistan, Cambridge University Press,
2010

6- Bladh Mats, Ekonomisk historia: Europa, Amerika och Kina tusen år, Student
litrature, 2011

7- David s. Sorenson, An Introduction to the Modern Middle East, Wesview Press USA, 2014

8- Dillard Dudley, västeuropa och forenta staternas ekonomi historia, Printice-
Hall, Newjersey usa, 1967

9- Dundar Fuat,British use of the statistics in the iraqi kurdistan question, Crown

Center for Middle East Studies, Brandeis , 2012

10- Engvalt Johan, Korruption i den forna sovjetunionen, Världenspolitikens Dagsfrågor, 6/2016

11- Ghasemi Shapour, The Achaemenid Empir, iran chamber socitey,2015

12- Harrrison Dick,Upplev Sverige historia, Bonnier Fakta, 2015

13- Hellman Jonas, Indien, kan jätten resa sig?, Värdspolitikens Dagsfrågor, 1/2014

14- B.marks Robert, Den modena världens ursprung, Aktiv förlag_a-z förlag, 2004

15- Hooshang Amirshmadi, The political economy of iran under Qajars, I.B. Tauris & CO London, 2012

16- Issawi Charles, The economi history of the middle east and north africa, Methuen & Co Ltd London, 1982

17- Jonson Lena, Rysslan i en återvänsgränd, värdspolitikens Dagsfrågor, 11/2014

18- jönsson Per, Profetens Hämnd, Islamiska staten, världspolitikens Dagsfrågor 9/ 2014

19- Koohi-Kamali Faridah,The political development of the kurds in Iran, Palgrave Macmillan New York, 2003

20- Kragh Martin, Ryssland historia från Alexander ll till Putin,Dialogos Förlag, 2014

21- Lagerqvist Christopher, Reformer och revolitioner,Specialtryckeriet A/S Denmark, 2013

22- Lagerqvist Johan, Tid för förändring I Kina med Xi Jinping, Världspolitikens
Dagsfrågor, 1/2013
23-Lendering John, The Median Empire, Iran chamber society,2015
24- Lenin, Imperialismen som kapitalismens högsta stadium, 1916
25- Lenin, kapitalismens utveckling I Ryssland, 1899, översättare Martin Fahlgren, förlag Sverige, 2007
26-Lenin, Two tactics of social democraty in the democratic revolution 1905, Foregin language press Peking,1965
27- Lindqvist Herman, Historien om Sverige, Norstedt & Söner AB, 1993
28- Myhrman johan, Hur sverige blev rik, SMS förlag, 1994
29- Owen Roger/Sevket Pamuk, Middle east economy in the twentiht century,
Havard University Press Cambridge, Massachusertts, 1999
30- Owen Roger, The middle east in the world economy, I.B. Tauris & Co London 2002/2011
31- Rider Christina, En introduktion till ekonomisk historia, Liber, 1999
32-Richards Alan – Ishac Diwan, Apolitical economy of the Middle East, Westview Press USA, 2008
33- Rodinson Maxime, Islam and capitalism Saqi Essentials London, 2007
34- Roine Jesper, Thomas Pikettys Kapitalet, Volante, 2013
35- ShahmiriCyrus,The Elamite Empire, Iran Chamber society, 2015
36- Skovmand Sven, Bonners världs historia, Albert Bonniers Förlag Sweden,
2003

37- Sorenson David s., An introduction of the modern middle east, Westview
Press, 2013
38- Schön Lenart, En modern svensk ekonomi historia, Student litratur AB, 2014
39- Veres Victoria, FN:s nya utvecklingsmål, Världspolitikens Dagsfrågor, 8/2013
40- Zady Mehrdad R.,kurdistans economy / The Kurds, Taylor & Francis, 1992
41- Lena Karlsson & Roderick Parkes, Britisk politik i förändring, Världspolitikens Dagsfrågor, 1/2015
42- Dohainstitute.org
43- Ekonomifakta.se
44- Globalis.se
45- Industri politiken.se, Industrial policy sweden
46- Internationella studier, utrikes politisk institute
47- Iranchamber.com
48- Landguide.se / all countries
49- rawabetcenter.com
50- Sveriges fyra grund lager, Riksdag, 2014
51- Urikes politisk institute sverige / international studies in sweden, 2010-2015
52- Wikipedia English
53- Wikipedia svensk
54- worldbank.org
55- KarlssonIngmar, Turkiets Historia, Scandbook AB Falun, 2015

56- Söderberg Johan, Vår världs ekonomiska historia, del 1, Student litratur, 2015
57- Montgomerg Hugo, medelhavsvärldens historia till omkring 400 e.kr, Berlings, Arlöv, 1985
58- Tors John, Historisk Teori och metod, Student Litratur AB Lund, 2010
59- Åke Holmberg, Vår Världs Historia, Centraltryckeriet AB Borås, 1982

٦٠- ئارچی رۆزفێلت، کورد لە یاداشتەکانی ئارچی رۆزفێلتدا، ١٩١٨، و. کارزان موحەمەد، بەڕێوەبەرایەتی خانەی وەرگێران، ٢٠٠٣
٦١- ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، کورد و کوردستان لە کۆمەڵە وتارێکی مێژووییدا، چاپخانەی وەزارەتی
پەروەردە، ٢٠٠٥
٦٢- ئەحمەد مەحمود خەلیل، مێژووی کورد لە شارستانی ئیسلامدا، چاپخانەی پەیوەند - سلێمانی، ٢٠١٠
٦٣- پسپۆران و ئەفسەرانی ئینگلیز، کورد و کوردستان، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، ٢٠٠٢\١٩٢٣
٦٤- بوار نورەدین، میر عەبدال خانی بتلیس ، دەزگای چاپ و پەخشی حەمدی، ٢٠٠٧
٦٥- حسێن ئارام بەگ، مێژووی میرایەتی بابان، بنکەی ژین، ٢٠١٣
٦٦- حمید بوز ئەرسەلان، مێژووی تورکیای هاوچەرخ، چاپخانەی ئاراس ٢٠١٢
٦٧- دون ناردو، ئیمپراتوریەتی ئاشور، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، ٢٠٠٨
٦٨- دیدار عوسمان، رۆڵی کورد لە دامەزراندنی کۆماری تورکیادا، چاپخانەی زانکۆی سەلاحەدین،
٢٠١٣
٦٩- راڵف دارن دۆرف، قەیرانەکانی دیموکراسی، دەزگای چاپ و پەخشی حەمدی، ٢٠٠٨
٧٠- سیروان کاوسی، مێژووی دەسەڵاتی ئایینی ئێران، Digital Printservice AS, Oslo ، ٢٠١٠
٧١- سۆران حەمەڕەش، کورد کێیە؟، YPS publisher ، ٢٠١٣

٧٢- سالّح قەفتان، سێ لێکۆڵینەوەی مێژوویی، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، ٢٠٠٩
٧٣- سامی شۆڕش، رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەبەردەم گۆڕانی دیموکراسیدا، بڵاوکراوەی ئاراس، ٢٠٠٦
٧٤- سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم، یادەوەرییە سیاسییەکانم، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، ٢٠١٠
٧٥- شەمسی موحەمەد شەمسەدین، مێژووی کورد لە سەدەی شانزەدا، بڵاوکراوەی ئاراس، ٢٠٠٩
٧٦- عەبدولمونعم ماجد، مێژووی سیاسی عەرەب، ١٩٥٦، و. مەلا عەزیز، ناوەندی ئاوێر،٢٠١٣
٧٧- عەبدوللا عەلیاوەیی، کوردستان لەسەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا، سەنتەری لێکۆڵینەوەیی ستراتیجی
لە کوردستان، ٢٠٠٤
٧٨- عوسمان عەلی، چەند لێکۆڵینەوەیەك دەربارەی بزاڤی هاوچەرخی کورد، چاپخانەی دیلان، ٢٠٠٦
٧٩- فەرهاد پیربال، کورد لە دیدی رۆژهەڵاتناسانەوە، بڵاوکراوەی ئاراس، ٢٠٠٦
٨٠- فوئاد مەجید میسری، کۆمەڵگا لەسایەی دەوڵەتی خەلافەتدا، دەزگای چاپ و پەخشی حەمدی، ٢٠١٣
٨١- فیراس سەواج، نهێنی عەشتار، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، ٢٠١٠
٨٢- کەمال مەزهەر،کوردو کوردستان، گرین گلۆری، لوبنان، ٢٠٠٩
٨٣- کەمال مەزهەر، چەند لاپەرەیەك لە مێژووی کورد، شرکە مطبعە الادیب المحدودە، ١٩٨٥
٨٤- کەمال مەزهەر، خەباتی رزگاریخوازی کورد و ئازەر لە ئێران، بڵاوکراوەی ئاراس، ٢٠٠٤
٨٥- مارتن ڤان برونسن، ئاغا و شێخ و دەوڵەت، مەکتەبەی بیروهۆشیاری(ی.ن.ك.)، ٢٠١٠
٨٦- موحەمەد حەمە باقی، میرنشینی ئەردەڵان، بابان، سۆران، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ٢٠٠٢
٨٧- مامخان شیروانی، بارزان و رەچەڵەکی بارزانیان، کوردستان پۆست، ١٩٩٥
٨٨- مارکس کارل، بەیاننامەی پارتی کومونیست \ وەرگێرجەلال دەباغ، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە،
٢٠٠٢
٨٩- موحەمەد ئەمین زەکی بەگ، خولاسەی تەئریخی کورد و کوردستان، بنکەی ژین، ٢٠٠٦

٩٠- محمد سهيل تەقوش، مێژووی دەوڵەتی سەفەوی، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی رۆژهەڵات، ٢٠١٢
٩١- محمد سهيل تەقوش، عوسمانييەكان، كتێبخانەی ئاوێر، ٢٠٠٩
٩٢- موجتەبا بورزوويی، بارودۆخی سیاسی كوردستان ١٨٨٠- ١٩٤٦، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ٢٠٠٥
٩٣- نەجاتی عەبدوڵلا، راپەڕینەكانی بارزان، دەزگای چاپ و بڵاوكردنەوەی ئاراس هەولێر، ٢٠١٠
٩٤- نيشتمان بەشير موحەمەد، كورد و سلجوقيەكان چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، ٢٠٠٦
٩٥- نەوشيروان موستەفا، چەند بابەتێكی كۆمەڵناسی، الدار العربيه للعلوم ناشرون، ٢٠١٥
٩٦- نەوشيروان موستەفا، كورد و عەجەم، سەنتەری لێكۆڵينەوەی ستراتيجيی كوردستان، ٢٠٠٥
٩٩- كلوديوس ڕيچ، گەشنامەی ريچ بۆ كوردستان، بڵاوكراوەی ئاراس، ٢٠٠٢
٩٨- ی. ئی. جاسيليەڤا، كوردستانی خوارووی رۆژهەڵات، بڵاوكراوەی ئاراس، ٢٠٠٩
٩٩- يان يەرپە، دابەشكردنی دەستەڵاتەكان لە ئێران، بڵاوكراوەی ئاراس، ٢٠٠٥

١٠٠- ابراهيم الداقوقی، اكراد تركيا، منشورات اراس، ٢٠٠٨
١٠١- ج.ر. غنيمة Ghanima، تجارة العراق، ١٩٢٢، دار النشر العراقی، ١٩٢٢
١٠٢- جرجيس فتح الله، يقظة الكرد، دار اراس للطباعة، ٢٠٠٢
١٠٣- حسن كريم جاف، الوجيز فی تاريخ ايران- الجزئ الرابع، دار اراس للطباعة و النشر، ٢٠٠٨
١٠٤- حسن كريم جاف ،الوجيز فی تاريخ ايران- الجزئ الثانی، دار اراس للطباعة و النشر، ٢٠٠٨
١٠٥- حسن كريم جاف، الوجيز فی تاريخ ايران- الجزئ الثالث، دار اراس للطباعة و النشر، ٢٠٠٨
١٠٦- خليل اينالجيك، تاريخ الدولة العثمانية، دار المدار الاسلامی، ٢٠٠٢
١٠٧- روبرت ئولسن، المسالة الكردية فی العلاقات التركية-الايرانية، دار اراس للطباعة-اربيل، ٢٠٠١

١٠٨- سعيد عبدالفتاح عاشور، تاريخ اوروبا فى العصور الوسطى، دار النهضة العربية - بيروت، ١٩٦٧

١٠٩- على محمد محمد الصلابى، دوله السلاجقه، موسسة اقرآ القاهرة، ٢٠٠٦

١١٠- عبدالله اوجلان، ازمة المدينة و حل الحضارة الديموقراطية فى الشرق الاوسط، چاپخانەی ئازادى، ٢٠١٤

١١١- عبدالله اوجلان، الفوضى فى حضارة الشرق الاوسط و الحلول المحتملة، منشورات قسم الترجمة العربية فى لجنة الاعلام و التنوير، ٢٠١٤

١١٢- عبدالله اوجلان، قضايا الديمقراطية فى توركيا، نماذج الحل فى كوردستان خارطة الطريق، چاپخانەی ئازادى، ٢٠١٢

١١٣- على ابراهيم حسن، الجاهلية - الدولة العربية - الدولة العباسية، مكتبه النهضة المصرية، ٢٠١٠

١١٤- كمال مظهر، انتفاضة ١٩٢٥ كردستان تركيا، لبنان-بيروت، ٢٠٠١

١١٥- كمال مظهر، دور الشعب الكردى فى ثوره العشرين، مطبعة الحوادث – بغداد، ١٩٧٦

١١٦- كمال مظهر، كردستان فى سنوات الحرب العالمية الاولى ١ ، مطبعة المجمع العلمى الكردى، ١٩٧٧

١١٧- كاظم حبيب، لمحات من العراق القرن العشرين، موآسسة حمدى للطباعة و النشر، ٢٠١١

١١٨- محمود شاكر، التاريخ الاسلامى- الدولة العباسية، المكتب الاسلامى - بيروت، ١٩٩١

١١٩- محمود شاكر، التاريخ الاسلامى\ العهد العثمانى، المكتب الاسلامى-بيروت، ١٩٩١

١٢٠- محمود شاكر، التاريخ الاسلامى-العهد الاموى، المكتب الاسلامى – بيروت، ١٩٩١

١٢١- محمود شاكر، التاريخ الاسلامى- الخلفا الراشدين، المكتب الاسلامى-بيروت، ١٩٩١

١٢٢- ماوتسى تونغ ، تحليل الطبقات المجتمع الصينى، ١٩٣٠

١٢٣- ماوتسى تونغ، فى التناقض، ١٩٣٧

١٢٤- ماوتسى تونغ ، حول الديمقراطية الجديدة، ١٩٤٠

١٢٥- ماوتسى تونغ ، حول الدكتاتورية الديموقراطية الشعبية، نسخة للانترنيت الصوت الشويعى، ١٩٤٩

١٢٦- ستالين، الماديه الديالكتيكية و الماديه التاريخية، ١٩٣٠
١٢٧- فريدريك انجلس، اصل العائلة والملكية الخاصة و الدولة، الارشيف الماركسى، ١٨٨٤
١٢٨- ماركس انجلس، فى الاستعمار، دار التقدم موسكو، ١٩٤٨-١٩٨٤
١٢٩- باسيل نيكيتين، الكرد، منشورات مكتب الفكر و التوعيه فى الاتحاد الوطنى الكردستانى، ٢٠٠٧
١٣٠- مينورسكى، الاكراد، رابطة كاوه للثقافه الكرديه، ١٩٨٧